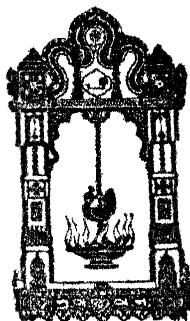
ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૨૦ મું

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર
અમદાવાદ

એકત્રીસમું પુસ્તક ૨૧મી નવેમ્બરને દિવસે બહાર પડશે

વાચકોને સૂચના

§ નિશાનીવાળા લેખો 'યંગ ઇન્ડિયા'માંથી ભાષાન્તર છે.

† " " અંગ્રેજી પરથી "

[illegible] " " ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે

ગાંધીજીનું નવજીવન

તા. ૧૨-૨-૧૯૨૨

મારી નોંધ—ચાલુ

ગુજરાતના એક કવિ એશિયાના એકજ કાવને

કવિ નાનાલાલનો કાગળ

કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાની નોકરી છોડી છે એ તો સહુ જાણતા થઈ ગયા છે. તેમણે નીચે પ્રમાણેનો કાગળ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને લખ્યો છેઃ

"આજે ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખ છે. મધ્યસ્થ પક્ષે સુલેહને સારૂ કરેલા છેવટના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. બધા પક્ષનો મેળાપ કરવાની દરખાસ્તનું પરિણામ કંઇજ નથી આવ્યું. વાઇસરાય અને મહાત્માજી વચ્ચે મેળાપ નથી મેળવી શકાયો. સરકાર અને સત્યાગ્રહીઓ વચ્ચે તુરત યુદ્ધ થવાનો સંભવ છે. મહાત્માજીએ એવું યુદ્ધ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરેલું છે તેથી તેમને તેનો પરિચય ભલે હોય, પણ તેવું યુદ્ધ આ હિન્દુસ્તાન અને આધુનિક સભ્યતાના અનુભવમાં તો નવીન પ્રકાર છે. ગાંધીજીને ડરબનમાં ઉતરતાં બળાત્કારે રોકનાર યુરોપીઅનોનાં ટોળાં ઉપર ત્યાંની સરકારે ગોળીબાર નહોતા કર્યા; ચાર હજારના કાફલાને લઇને ગાંધીજીએ ટ્રાંસવાલમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પણ ગોળીબાર નહોતા કર્યા. તેમ ત્યાંનાં હિન્દી ટોળાંએ મુંબઇની જેમ તોફાન પણ નહોતાં કર્યાં.

"કંઇ નહિ તોયે સરકાર તેમજ સત્યાગ્રહીઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની જેમ અહિંસાત્મક રહે એટલું ઓછામાં ઓછું જોઇ લેવાને આપણો મધ્યપક્ષનો ધર્મ નથી? નિયમોનું જર્મની પાસે પાલન કરાવવામાં મિત્રરાજ્યો નિષ્ફળ નીવડયાં હતાં. તે યુદ્ધનીતિનું અને માનુષી

કાયદાનું પાલન બન્ને પક્ષ પાસે કરાવવાનો આપણો મધ્યપક્ષનો ધર્મ નથી? બન્ને પક્ષે અહિંસા, ન્યાય અને મનુષ્યતાનું પાલન કરવાની જરૂર નથી? મધ્યપક્ષ એકઠો મળી જઇ છેવટ આટલું નહિ કરે? યોદ્ધાઓ પ્રત્યે અને મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે પણ આપણી આટલી ફરજ નથી? તવારીખમાં આપણી શી નોંધ લેવાશે?"

કવિશ્રી નાનાલાલે આ કાગળ દનિવરને ભલે લખ્યો. તેમણે નોકરી ભલે છોડી તેઓ ભલે મધ્યસ્થ રહે. પણ આમ કાગળ લખ્યા પછી જ્યાં સુધી ઇચ્છિત ફળ નથી મળ્યું ત્યા સુધી તેઓ નીરાંત ન વાળવાને, ન વાળવા દેવાને બંધાયા છે કે નહિ એમ તેમને ગુજરાત તો પૂછશે જ. તેમનું પ્રથમ કાર્ય તો ગુજરાતના મધ્યપક્ષને એકઠો કરવાનું છે.

જાણવાજોગ પ્રશ્નો

બારડોલી વિષે પ્રશ્નો

'બારડોલી તાલુકાનો એક હિતચિન્તક' એવું વિશેષણ પોતાની સહીને લગાડી પોતાનુ નામ આપી એક ભાઇ પંદરેક પ્રશ્નો નિખાલસપણે પૂછે છે. સ્થળસંકોચને લીધે હું તે પ્રશ્નો નથી ટાંકતો. પણ વાંચતાં પ્રશ્ન સહેલાઇથી સમજી શકાય તેવી રીતે ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

૧. હું જ્યારે પહેલો બારડોલી આવ્યો હતો ત્યારે મેં વધારે તૈયારીનું કહેલું. આ વેળા બે માસ પછી મેં તૈયારી સ્વીકારી લીધી, કેમકે મેં બે માસ અગાઉ જોયેલુ તે કરતાં વધારે કામ જોયું. અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં અહીં સહુથી વધારે તૈયારી જોઈ અને આ તાલુકામાં મને તોફાનનો ઓછામાં ઓછો ભય છે. વળી આ તાલુકાના કાર્યકર્તાઓ ઉપર હું મુગ્ધ છું.

૨. બીજા બધાના કરતાં આ તાલુકો બધી શરતોનું વધુ પાલન કરે છે એવી મારી ખાતરી છે. જે તાલુકાએ આમન્ત્રણ ન કર્યું હોય તેની તો વાત જ શા માટે કરવી?

૩. પ્રમાણમાં વધારે ને વધારે લોકો હાથે કાંતેલા કપડાં પહેરે છે.

૪. રેંટીયા એટલા પ્રમાણમાં ચાલે છે કે તાલુકાને હમેશાં જોઈતું સૂતર પૂરું પાડી શકે.

૫. પરદેશી કાપડ હવે તાલુકામાં ઘણું થોડું વેચાય છે. ઘરમાંનું લોકોએ કાઢી નથી નાખ્યું. હું દિલગીર છું કે તે સંઘરી રાખવામાં આવ્યું છે.

૬. ઢેડભંગીને અડકવામાં આ તાલુકાના થોડા જ માણસો હવે દોષ માનતા હશે.

૭. લોકો અસહકારનાં અંગોનું પાલન ઠીક કરે છે.

૮. દંભ, ડોળ, લુચ્ચાઈ, જૂઠ ઇત્યાદિ આ તાલુકામાં થોડાં છે એમ માનું છું. તેથી તો મેં તેને લડતને સારૂ પસંદ કર્યો છે.

૯. સારામાં સારા કાર્યમાંયે કોઇને બળાત્કારે ખેંચવામાં મહાપાપ છે.

૧૦. મારી ઉમેદ છે કે થોડા જ માણસો મહેસુલ ભરશે. તેમનો પણ તિરસ્કાર જો કોઈ અસહકારી કરે તો તે પાપ છે.

૧૧. બારડોલી નાનો તાલુકો છે, તેના લોકો અજાણ છે, રાજકીય વિષયો જાણતા નથી અને બકરીના જેવા રાંક છે એ જ એમનો ગુણ છે. આ લોકો વિવેકી છે અને સારાસારને જાણે છે. સ્વાર્થપરમાર્થનો ભેદ સમજે છે. સમજુને મન આ લડાઇમાં કશો ભય નથી. બકરૂં કસાઇને ઘેર પોતાની મેળે નથી જતું; પણ બારડોલીનાં સ્ત્રીપુરુષો ભલે ભોળવાઇને કે શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ, બળાત્કાર વિના જેલ જશે, માલ જપ્ત થવા દેશે, મરશે છતાં મનમાં ગુસ્સો નહિ આણે તો જગત તેઓને પૂજશે. તેઓ હિન્દુસ્તાનને સારૂ સ્વરાજ મેળવશે ને ઇતિહાસમાં અમર થશે.

૧૨. અમદાવાદ મારૂં મુખ્ય નિવાસસ્થાન છતાં તેમજ ત્યાં ધન, ડહાપણ, ચતુરાઈ, વેપાર, સાહસ વગેરે ઘણું વધારે હોવા છતાં મેં બારડોલી જેવો તાલુકો પસંદ કર્યો છે તેમાં જ આ લડાઈની ખૂબી આવી જાય છે. જો બારડોલી જેવો નમ્ર અને રાંક તાલુકો ડંડી હિમ્મત બતાવે તો જ સ્વરાજ મળે. આ લડત ગરીબોની છે, નિરપરાધીની છે. આ લડતમાં બકરી જેવા ગરીબ માણસને વાઘ જેવા બળિયા માણસોના ભયથી ઉગરવાનું છે. તે તો બારડોલી લડે ત્યારે જ થાય. અમદાવાદ કે મુંબઇની દોલત વગેરે છતાં ત્યાં હું નિર્ભયપણે ન લડી શકું. ત્યાં મને હમેશાં છેતરાવાનો ને તોફાનોનો ભય રહે. બારડોલીમાં હું નિર્ભય છું. બારડોલીથી હું છેતરાઉં તો મારૂં શું થાય તે તો ઇશ્વર જાણે.

૧૩. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઇએ સવિનય ભંગ વિષે જે ભાષણ પૂર્વે આપેલું તે પોતાની અશ્રદ્ધા નહિ પણ આશય સૂચવવા આપેલું. તે ભાષણથી તેમણે આપણને સાવધાન કરેલા અને છેવટ લગી શાન્તિ જાળવવા વિષે શંકા બતાવેલી, પણ હવે જ્યારે સવિનય ભંગનો સમય આવી લાગ્યો છે ત્યારે તે ચલાવવામાં તેમને વાંધો શાને સારૂ હોય?

૧૪. અસહકારને હું ભયંકર યુદ્ધ ગણુતો નથી. તેમાં મોટાં શહેરોના માણસો લડી શકે તેના કરતાં ભોળા પણ શાન્ત ગામડીઆ વધારે લડી શકે એમ મારી ખાતરી છે. જ્યારે દમનનીતિ શરૂ થાય ત્યારે લોકો બ્હી જઇ નાસભાગ કરે તેમાં ભય કે હાંસી છે તેના કરતાં જેલથી નહિ નાસનારા પણ તોફાન કરનારા માણસોથી વધારે ભય ને ભય કરતાં પણ નામોશી વધારે છે. ભાગી જનારથી આપણે બાજી હારી નહિ જઇયે, પણ અશાન્તિ કરનારથી તો આપણે ત્રાસ પામી છેવટે સ્વરાજની વાત જ ભૂલી જવાનો સંભવ હિન્દુસ્તાનના વાતાવરણમાં રહેલો છે.

તા. ૧૬–૨–૧૯૨૨

§ ઘરનો ઘા

ઈશ્વરની ત્રણ ચેતવણી

ઈશ્વરની દયાનો પાર નથી. મારી પ્રત્યે તો તેનો નિરન્તર અખૂટ ધોધ વહેતો મેં અનુભવ્યો છે. તેણે મને ત્રીજી વેળા ચેતવણી આપી છે કે જેને યથાર્થ રીતે સવિનય ભંગ કહી શકાય, એટલે કે જે ભંગમાં વિનય, સત્યપરાયણતા, નમ્રતા, અને જ્ઞાન રહેલાં છે, જેમાં આગ્રહ છતાં વિરોધી પ્રત્યે નિર્મળ નિખાલસ પ્રેમની જ લાગણી રહેલી છે અને જેમાં દ્વેષ કે ઝેરવેરને લેશમાત્ર અવકાશ નથી, એવા સવિનય કાયદાના ભંગને સારૂ જે વાતાવરણ જરૂરી છે તેવું વાતાવરણ હજુ પણ હિન્દુસ્તાનમાં નથી.

સને ૧૯૧૯ ની કાળા કાયદા સામેની લડત વેળાએ તેણે મને ચેતવણી આપી. અમદાવાદ, ખેડા અને વીરમગામ વાળા તે વેળા ભૂલ્યા, અમૃતસર અને કાસુર વાળા ભૂલ્યા અને ઘેલા બની દીન અને દુનિયા સામે ગુન્હા કર્યા. મેં મારૂં પગલું પાછું ફેરવ્યું, મારી ગણતરીને હિમાલય જેવડી ભૂલ કહી, એ ભૂલને સારૂ ઈશ્વર અને જગત સમક્ષ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું અને સામુદાયિક સવિનય ભંગ જ નહિ પણ મેં એકલાએ સરકારના મનાઈ હુકમનો જે અનાદર કરવા ધારેલો તે પણ બંધ કર્યો; જોકે મારા એ અંગત સવિનય ભંગમાં પૂરેપૂરી સભ્યતા અને અહિંસા જળવાવા વિષે મને ખાતરી હતી.

બીજીવારની ગંભીર ચેતવણી એણે મને મુંબઈનાં છેલ્લાં તોફાન વેળાએ આપી. ૧૭મી નવેમ્બરે એણે મને મવાલીઓની ટોળાશાહી નજરેનજર દેખાડી. ટોળાંઓએ અસહકારીઓ પ્રત્યેનો પોતાનો સદ્ભાવ (!) દેખાડવાને સારૂ એ બધું કરેલું ! મેં બારડોલીમાં તુરતમાં જ શરૂ થનારો સવિનય ભંગ મુલતવી રખાવવાનો મારો ઇરાદો જાહેર કર્યો મારી ભોંઠપ ૧૯૧૯ની સાલના કરતાં અનેકગણી વધુ હતી. છતાં હું માનું છું કે એ પગલું અખત્યાર કરીને દેશ ચડયો છે, પડ્યો નથી. એ રીતે સવિનય ભંગ મુલતવી રાખીને હિન્દુસ્તાને સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી બતાવી આપી.

પણ કડવામાં કડવી ભોંઠપ મારે માટે હજુ બાકી જ હતી. મદ્રાસની ટોળાશાહીએ મને વળી ચેતવ્યો, પણ મેં તે ચેતવણી ગણકારી નહિ. અન્તે ઈશ્વરે ચૌરીચોરા મારફતે પાકે પાયે મારા કાન ઉઘાડ્યા.

ચોરીચોરાનો હત્યાકાંડ

જે હકીકતો મળી છે તે પરથી જણાય છે કે જે પોલીસના માણસોને ચોરીચોરામાં વિકરાળપણે ફાડી ચુંથી નાખવામાં આવ્યા તેમણે લોકોની ઘણી પજવણી કરેલી. તેમના ફોજદારે પોતાનાં માણસો લોકોને હેરાન નહિ કરે એવું વચન આપેલું તેનો તેમણે ભંગ કર્યો, સરઘસ પાછળ રહેલા લોકોને તેમણે હેરાન કર્યાં અને ગાળો દીધી; લોકોએ બૂમો પાડી અને આગળ નીકળી ગયેલું ટોળું પાછું ફર્યું. પોલીસોએ ગોળી ચલાવી, થોડીવારમાં તેમની પાસેનાં કારતૂસો ખૂટયાં અને તેઓ સલામતીને ખાતર પાછા વળી થાણામાં ભરાયા. મારો ખબરપત્રી જણાવે છે કે આથી ટોળાએ થાણું સળગાવ્યું. અંદર ભરાયેલા પોલીસ સિપાઇઓ જાન બચાવવા ખાતર બહાર આવ્યા અને બહાર આવતાં વાંત જ વિકરાળ ટોળાએ તેમને ફાડીપીંખી નાખ્યા અને તેમની છિન્નભિન્ન લાશોને ભભૂકતી આગમાં હોમી દીધી!

એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે આ વિકરાળ પશુતામાં કાંઇ અસહકારી સ્વયંસેવકનો હાથ ન હતો. વળી ટોળાની માત્ર તે ઘડીએ પજવણી થઇ હતી એટલું જ નહિ પણ એ જીલ્લામાં પોલીસનો જે જુલમ અને ત્રાસ ચાલુ હતો તેની જાણથી લોકો ધુંધવાયેલા હતા. પણ ચાહે તેવી પજવણી થઇ હોય તોપણ નિરાધાર થઇ પડેલા અને લોકોના ટોળાની કેવળ દયા ઉપર જ પડેલા પોલીસ સિપાઇઓની આવી વિકરાળ હત્યાઓનો કોઇ પણ રીતે બચાવ કરી શકાય જ નહિ. તેમાંય જ્યારે હિન્દુસ્તાન અહિંસાપરાયણ હોવાનો દાવો કરતું હોય અને કેવળ નિર્મળ સાધનો વડે જ સ્વતન્ત્રતાના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થવાનું ઉમેદવાર હોય ત્યારે તો ચાહે તેટલી ગંભીર પજવણીની સામે પણ ટોળાશાહી ચલાવીને ખૂનામરકી કરવી એ ખરેખર અશુભ જ આરંભ કહેવાય. ધારો કે બારડોલીનો અહિંસામય સવિનય ભંગ ઇશ્વરે સફળ થવા દીધો અને સરકાર બારડોલીના વિજેતાઓની તરફેણમાં પદચ્યુત થઇ, તો પછી પજવણીનો જવાબ વિકરાળ ખૂનામરકીથી આપનારા ગુંડ લોકોને કોણ લગામમાં રાખશે? અહિંસાને માર્ગે સ્વરાજ સ્થાપવાની વાતમાં દેશમાંનાં તોફાની તત્ત્વો ઉપર અહિંસામય કાબુ રાખી શકવાની વાત આવી જ જાય છે અને અહિંસાવતી અસહકારીઓ પણ જ્યારે હિન્દુસ્તાનના મવાલીઓ ઉપર પોતાનો પૂરો કાબુ જમાવશે ત્યારે જ જીતશે—મતલબ કે જ્યારે મવાલીવર્ગોને પણ એટલી વાત હૈયે ઠસી જશે કે વધુ નહિ તોપણ જ્યારે અહિંસામય અસહકારની લડત દેશમાં ચાલી રહી હોય ત્યારે તો પોતે દેશની ખાતર અગર તો ધર્મ સમજીને પણ કોઇ પણ પ્રકારનાં દંગાતોફાન કે રમખાણ ન જ મચાવવાં જોઇયે. આમ ચૌરીચૌરાના વિકરાળ હત્યાકાંડે મને પૂરેપૂરો જાગૃત કર્યો.

અવિનય ભંગ મોકૂફ

'પણ હમણાં જ હજુ વાઇસરૉય સાહેબને લાંબોચોડો વિષ્ટિપત્ર લખી મોકલ્યો અને તેના જવાબનો પણ જવાબ વાળ્યો તેનું શું?' આમ સેતાન કાન આગળ ગણગણ્યો. મારી ભોંઠપને સીમા ન દેખાઈ. 'મોટા ડોળ કરીને સરકારને મોટી મોટી ધમકીઓ આપી, બારડોલીના લોકોને બડીબડી આશાઓ આપી, અને બીજે જ દિવસે આમ પાછી પાની! કેવડી ભારે મરદાનગી!' આમ સેતાન મારી પાસે સત્યનો અને તેથી ધર્મનો અને ઇશ્વરનો ઇનકાર કરાવવા મથી રહ્યો હતો. મેં મારી શંકાઓ અને મારૂં દુઃખ કારોબારી સમિતિ આગળ તેમજ જે સાથીઓને મેં મારી પાસે દીઠા તેમની આગળ રજૂ કર્યું. પહેલાં તો તેમનામાંના બધાને કંઇ મારૂં કહેવું હૈયે બેઠું નહિ. કેટલાકને કદાચ હજુ પણ મારૂં કહેવું ગળે ઉતર્યું નથી. પણ ઇશ્વરે મને જેટલા સમજુ અને દરિયાવ દિલના સાથીઓ અને જોડીદારો આપ્યા છે તેવા કદાચ ભાગ્યે જ કોઇને આપ્યા હશે. તેઓ મારી મુશ્કેલીઓ સમજ્યા અને ધીરજથી મારૂં બધું કહેવું સાંભળ્યું.

પરિણામ પ્રજાની સામે કારોબારી સમિતિના ઠરાવરૂપે મોજૂદ છે. ખરૂં જોતાં તીવ્ર ભંગના આખા કાર્યક્રમને આમ સદંતર ઉંધો વાળી દેવો એ રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ ભલે અનુચિત હોય, ભલે અવહેવારૂ હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો તે સંગીન જ છે એમાં શક નથી. અને શંકા કરનારાઓને હું ખાતરી આપવાની હિંમત કરૂં છું કે મારી ભોંઠપથી ને મારા ભૂલ કબૂલ કરી લેવાથી દેશને તો લાભ જ થવાનો છે.

ભૂલની કબૂલાત

હું માત્ર એક જ ગુણનો દાવો કરવા ઇચ્છું છું: સત્ય અને અહિંસાનો. દૈવી શક્તિ ધરાવવાનો મારો દાવો નથી. તેવી શક્તિ મારે જોઇતી પણ નથી. ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર માણસને જેવું માંસરુધિરનું ખોળીયું મળેલું છે તેવું જ ઘડીમાં સડીકોહી જાય એવું ખોળીયું મને પણ મળેલું છે, અને તેથી ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીના જેટલો જ હું પણ દોષને પાત્ર છું. મારી સેવામાં પુષ્કળ ત્રુટીઓ છે. પણ એ બધી અપૂર્ણતા છતાં પરમેશ્વરે આટલા દિવસ મારી સેવાને અમીદૃષ્ટિએ નિહાળેલી છે.

કારણકે ભૂલ કબૂલ કરવી એ સાવરણી જેવું છે. સાવરણીની પેઠે તે કચરો ઝાડી કાઢે છે અને મેલી જમીનને સાફ કરે છે. ભૂલના એકરારથી મારૂં બળ વધ્યું હોય એવો હું અનુભવ કરૂં છું. અને આમ પાછા ફર્યાથી આપણી પ્રવૃત્તિનું કલ્યાણ જ થવાનું છે. સીધો માર્ગ હોય તેને છોડીને આડે માર્ગે ચાલવાની હઠ લેનાર કદાપિ ધારેલે સ્થાને પહોંચી નથી શકતો.

ચૌરીચૌરા અને બારડોલી

એવી દલીલ કરવામાં આવી કે ચૌરીચૌરાના લોક તપી ઉઠે તેમાં બારડોલીને કઇ રીતે ધક્કો પહોંચે? હા, બારડોલીના પોતાના લોક જો કદી ચૌરીચૌરાનું જોઇને

તોફાન કરી ઉઠે તો ભય ખરો. પણ બારડોલીને વિષે તો મને એવો કશો ભય છે જ નહિ. બારડોલી તાલુકાના લોક મારા અભિપ્રાય મુજબ આખા હિન્દુસ્તાનમાં સૌથી શાન્ત છે. પણ હકીકત તો એ છે કે આખા હિન્દુસ્તાનની વસ્તી સામું જોતાં બારડોલી તો 'દરિયામેં ખસખસ' સમાન છે. એના પ્રયત્નને બાકીના બધા હિન્દુસ્તાન તરફથી સંપૂર્ણ પીઠબળ ન મળે તો એ પ્રયત્નને કશું જ ફળ ન આવે. અને બારડોલીનો કાનૂનભંગ પણ ત્યારે જ સવિનય ગણાય જ્યારે બાકીનું આખું હિન્દુસ્તાન તદ્દન શાન્ત રહે. જેમ ભરી દૂધની કઢાઇમાં સોમલનું એક બુંદ પડે તોપણ બધું દૂધ ઝેર બની જઇ નિરુપયોગી થઇ પડે છે તે જ પ્રમાણે ચૌરીચૌરાના ઝેરથી બારડોલીનો વિનય પણ બેકાર બની જાય છે. કારણ જેટલે દરજ્જે બારડોલી હિન્દુસ્તાનનું પ્રતિનિધિ છે તેટલે જ દરજ્જે ચૌરીચૌરા પણ છે.

સવિનયભંગ અને હિંસા

અને ચૌરીચૌરાનો બનાવ પણ રોગના એક બહાર ફાટી આવેલા ચિહ્ન રૂપે જ નથી શું? મેં કદી એવું નથી માની લીધું કે જ્યાં દમનનીતિ ચાલી રહેલ છે ત્યાં બીજે કોઇ જ જગાએ માનસિક અગર પ્રત્યક્ષ મારફાડ થઇ જ નથી. મેં એટલું જ માન્યું છે, હજુ માનું છું અને 'યંગ ઇન્ડિયા'નાં પૃષ્ઠોમાં એનો ઢગલાબંધ પુરાવો મળશે કે દમનનીતિવાળા પ્રદેશોમાં ક્યાંક ક્યાંક થતા આવતાં છમકલાં અને તે સામે સરકાર તરફથી વર્તાવવામાં આવતા જુલમ અને દમન એ બે વચ્ચે કશું જ પ્રમાણ કે હદમર્યાદા નથી. સભાબંધી કરેલાં સ્થળોમાં ઇરાદાપૂર્વક સભાઓ ભરવી એને હું હિંસામાં ગણતો નથી. રોડાં કે પથરા ફેંકવા, ધમકી આપવી અગર બીજા દાખલાઓમાં જ્યાં ક્યાંક ક્યાંક અસહકારી કહેવડાવનારાઓ તરફથી પરાણે જે કેટલાંક કામો કરાવવામાં આવે છે તેને અલબત્ત હું હિંસા કહું છું. ખરું જોતાં તો સવિનય ભંગની લડતમાં ઉશ્કેરણી બિલકુલ ન હોય. સવિનય ભંગ એ તો મૂંગે મ્હોડે દુઃખ સહેવાની તૈયારી છે. એની અસર અદૃશ્ય અને મુલાયમ છતાં ગજબની હોય છે. છતાં અત્યારની સ્થિતિમાં જરાતરા ઉશ્કેરણી અને જરાતરા વગરઇરાદાની બળજોરી અનિવાર્ય છે અને ક્ષમ્ય પણ છે એમ કંઇક મને ભાસેલું. એટલે કે આવી કંઇક અપૂર્ણતાઓવાળી સ્થિતિ વચ્ચે સવિનય ભંગ મને છેક અસંભવિત ન જણાયો. આદર્શ સ્થિતિમાં તો સવિનય ભંગ કળાતો પણ નથી. પણ અત્યારની ઝુંબેશ તો દેખીતી રીતે જ વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ વચ્ચે એક જોખમી અખતરો છે.

ચૌરીચૌરાનો હત્યાકાંડ આપણે માટે દીવાદાંડીરૂપ છે. જો કડકમાં કડક ચોકી ન કરવામાં આવે તો હિન્દુસ્તાન કઇ દિશાએ સ્હેજે વળી જઇ શકે એમ છે તે એ

બતાવે છે. જો આપણે અહિંસાના સંઘમાંથી હિંસાને કાઢી ન શકીયે તો જેમ બને તેમ જલદી પાછા ફરીને શાન્તિનું વાતાવરણ સ્થાપ્યે અને આપણો કાર્યક્રમ નવેસર ગોઠવી ફરી સવિનય ભંગ થાય અને તે વેળાએ સરકાર ચાહે તેટલી પજ-વણી કરે તોપણ ખૂનામરકી ન થવા વિષે તેમજ અધિકાર વગરના સંઘો સામુદા-યિક ભંગ શરૂ નહિ કરી દે એવી આપણા મનની ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી સામુદાયિક સવિનય ભંગનો વિચાર સરખો છોડી દીધે જ આપણો આરો છે.

અખંડ અને જૂઠથી બચો

અત્યારે તો હજુ આપણું મહાસભાનું બંધારણ પણ સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું નથી અને તેની સૂચનાઓ અને આજ્ઞાઓ અર્ધદગ્ધ રીતે પળાતી જોવામાં આવે છે. હજુ નાનામોટા એકેએક ગામેગામ મહાસભાસમિતિઓ પણ આપણે સ્થાપી વળ્યા નથી. જ્યાં સ્થપાઇ છે ત્યાં પણ હજુ તેઓ તેમને મળતી સૂચનાઓનો રીતસર અમલ કરતી થઇ નથી. મહાસભાના સભ્યોની સંખ્યા પણ હજુ કદાચ કરોડની ઉપર નથી ગઇ. અત્યારે ફેબ્રુઆરી પણ અરધો વીત્યો, પણ હજુ માથાદીઠ ચાર આનાનું આપણું ચાલુ વરસનું લવાજમ પણ ઘણાખરાઓએ ભર્યું નથી. સ્વયંસેવકોની ભરતી પણ એટલી જ ઢંગધડા વગરની ઢબે ચાલતી જોવામાં આવે છે. તેઓ પ્રતિજ્ઞાપત્રની બધી શરતો પાળતા નથી. ઘણીવાર તો હાથકંતામણ અને હાથવણાટની ખાદી પણ તેમનાં ડીલ પર દેખાતી નથી. બધા હિન્દુ સ્વયંસેવકોએ અસ્પૃશ્યતાનો મેલ હજુ કાઢયો નથી. બધામાંથી હિંસાવૃત્તિ હજુ પૂરેપૂરી નીકળી નથી. આવાઓના જેલ જવાથી આપણે નથી સ્વરાજ ઘેર આણવાના, નથી ખિલાફત રાખી શકવાના, કે નથી એઇમાન નોકરોનાં પેન્શનો બંધ કરવાનું સામર્થ્ય કેળવી શકવાના. આપણામાંના કોઇ કોઇ પોતાનો રોકવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં ભૂલે છે એ સાચું, પણ બીજા કેટલાક તો આપણી વચ્ચે રહીને જ ઇરાદાપૂર્વક પાપ કરે છે તેનું શું? અહિંસાપરાયણ નથી અને રહેવા માગતા પણ નથી એ જાણતા છતા તેઓ સ્વયંસેવક સૈન્યમાં ભરતી થાય છે. આમ જેમ આપણે સરકારને પાખંડી અને જૂઠથી ભરેલી કહીયે છીયે તે જ રીતે આપણે પોતે પણ બનીયે છીયે. પણ આપણે યાદ રાખવું ઘટે છે કે સત્ય અને અહિંસાને નમન કર્યાનો કેવળ દંભ કરીને આપણે કદી પણ સ્વતન્ત્રતાના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી શકવાના નથી.

આમ સામુદાયિક સવિનય ભંગની મોકૂફી અને ઉશ્કેરણીનું શમન એ પ્રગતિને સ આવશ્યક છે, એટલું જ નહિ પણ તે સિવાય આપણે જરૂર વધુ પડવાના છીયે. તેથી હું ઉમેદ રાખું છું કે મહાસભાના એકેએક અનુયાયી સ્ત્રીપુરુષ સવિનય

ભંગની લડત મુલતવી રહ્યાને કારણે નાસીપાસ થવાને બદલે પાખંડ અને પ્રજાકીય પાપના બોજામાંથી સદ્‌ભાગ્યે બચી ગયાની લાગણીને પરિણામે મનની શાન્તિ જ અનુભવશે.

શત્રુ ભલે આપણી ભોંઠપ નિરખી નિરખીને હરખના કુદકા ભરે, ભલે આપણી હાર થઇ માનીને આનન્દઓચ્છવ કરે. કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યાનું અને ઇશ્વરને બેવફા બન્યાનું પાપ માથે લેવા કરતાં ડરપોક અને નબળા નીવડ્યાનું તહોમત માથે લેવું હજાર દરજ્જે બહેતર છે. આપણા અન્તરાત્મા આગળ જૂઠા નીવડયા કરતાં દુનિયા આગળ જૂઠા દેખાવું એ કરોડગણું સારૂં છે.

ચોરીચોરા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત

પણ તેથી મારે પોતાને માટે તો સામુદાયિક ભંગ તેમજ લોકોમાં ખળભળાટ જાગૃત રાખનારી બીજી વસ્તુઓ મુલતવી રાખવી એટલું જ પ્રાયશ્ચિત્ત બસ નથી. હું તો ચૌરીચૌરાના વિકરાળ કાંડનો ગમે તેટલો અનિચ્છુક છતાં નિમિત્ત રહ્યો. મારે તો અંગત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું રહ્યું. મારે તો મારા નૈતિક વાતાવરણના રજેરજ ફેરફાર માપી લેવાની શક્તિ મેળવવી રહી. મારી પ્રાર્થનામાં ઘણું વધારે ગંભીર સત્ય અને નમ્રતા મારે સાધવાં રહ્યાં.

અને મેં જોયું છે કે મારે માટે તો એવા પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ઉપવાસ અને પ્રાર્થના જેવું સુફલદાયી સાધન બીજું એકે નથી. મનની વૃત્તિ તો માણસનું સર્વસ્વ છે. નહિ તો જેમ પ્રાર્થના પણ પક્ષીના બોલની પેઠે યન્ત્રવત્ બની જઇ શકે છે તે જ પ્રમાણે ઉપવાસ પણ દેહનું નર્યું નિરર્થક દમન થઇ પડે છે. આવા યન્ત્રવત્ ઉપાયો તેના મૂળ હેતુને નિષ્ફળ કરે છે. આમ છતાં જેમ યન્ત્રવત્ આલાપ પણ કંઠને ઘૂંટીને સુરીલો બનાવે છે તેમ યન્ત્રવત્ ઉપવાસ પણ શરીરશુદ્ધિ કરવા પૂરતો ઉપયોગી નીવડે ખરો. અલબત્ત, કંઠના આલાપની પેઠે એવો ઉપવાસ પણ આત્માની ઉપર કશી અસર ઉપજાવી શકશે નહિ.

પણ વધુ સંપૂર્ણતાભર્યા આત્મકથનને માટે, પાર્થિવ શરીર ઉપર આત્માની આણ સ્થાપવા માટે કરેલો ઉપવાસ એ માણસની ઉન્નતિમાં જબરો સહાયક છે એ વિષે મને શંકા નથી. તેથી ઉંડો વિચાર કરીને પાંચ દિવસનો ઉપવાસ કરવાનો અને તે દરમિયાન પાણી સિવાય બીજું કશું જ ન લેવાનો મેં મારે માટે નિર્ણય કર્યો છે. રવિવારે સાંઝથી મેં શરૂ કર્યો છે અને શુક્રવારે સાંઝે છોડીશ. મને લાગ્યું છે કે આટલું પ્રાયશ્ચિત્ત તો મારે ઓછામાં ઓછું કરવું જોઇયે. મહાસમિતિની ટુંકમાં જ મળનારી બેઠક હું ભૂલ્યો નથી; આટલો પાંચ દિવસનો ઉપવાસ પણ અનેક મિત્રોના મનમાં કેવી ચિન્તા કરાવશે એ પણ બધું મારી કલ્પનામાં મેં વિચારી

લીધું; પણ આ પ્રાયશ્ચિત્ત મારાથી મુલતવી ન જ રાખી શકાય તેમ તેને એટલાથી ઘટાડી પણ ન શકાય એમ જ મને લાગ્યું છે.

અસહકારીઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત

સાથીઓને મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે તેમણે મારી નકલ કરી ઉપવાસ કરવા નહિ. એવા ઉપવાસથી એમને લાભ થવા સંભવ નથી, કારણ મારા દાખલામાં ઉપવાસને સારૂ જે કારણ છે તે તેમના દાખલામાં નહિ હોય. તેઓ કંઇ સવિનય ભંગના પ્રેરક નથી. હું જ શસ્ત્રવૈદની સ્થિતિમાં છું અને દેખીતા જ જોખમભર્યા દર્દીને શસ્ત્રક્રિયા કરવાના કામમાં નાપાસ નીવડ્યો છું. મારે જ કાં તો ધંધો છોડી દેવો રહ્યો, નહિ તો તેમાં વધુ પ્રવીણતા મેળવવી રહી. તેથી મારે સારૂ તો આ અંગત પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી જ નહિ પણ ફરજીયાત છે, જ્યારે બાકીના સૌને માટે કારોબારી સમિતિએ જે નમૂનેદાર સંયમ દરેક અસહકારીને સારૂ સૂચવ્યો છે તેટલો બસ છે. સમજે અને ખરા દિલથી અમલમાં મુકે તેને સારૂ એટલું પ્રાયશ્ચિત્ત કંઇ ઓછું નથી. એ તો ઉપવાસ કરતાં કેટલુંયે વધુ ફળદાયી નીવડે. સાચે જ, કાયા વાચા મનથી અહિંસાનું પાલન અને અહિંસાવૃત્તિનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થાય એના કરતાં વધુ કિંમતી અને વધુ ફળદાયી બીજું શું હોઇ શકે? મારા બધા સાથીઓ મૂંગે મ્હોડે અને નકામા વાદવિવાદ છોડી કારોબારી સમિતિએ દોરી આપેલો કાર્યક્રમ પાર પાડવામાં પરોવાઇ ગયા છે એ વિચાર મારા ઉપવાસના અઠવાડિયા દરમિયાન મને કેટલો શક્તિદાયક નીવડે એ સ્હેજે કલ્પી શકાય તેમ છે. દરેક અસહકારી પુરૂષ અગર સ્ત્રી લોકોને મહાસભાનું ધ્યેય તેમ જ સ્વરાજપ્રાપ્તિને સારૂ સત્ય અને અહિંસાનું મહત્ત્વ સમજાવી મહાસભાના સભ્યો નોંધે, દરેકને ચોકસ કલાક કાંતવાનું મહત્ત્વ સમજાવે, હિન્દુસ્તાનની બરકત અને આર્થિક સ્વતન્ત્રતાની મૂર્તિરૂપ રેંટીયો ઘેરઘેર દાખલ કરે, અન્ત્યજોના વાસ તપાસી તેમની જરૂરીયાતો જાણે, રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં તેમનાં બાળકોને દાખલ કરાવે, ખાસ કરીને જુદા જુદા મતનાં સ્ત્રીપુરુષોને એકત્ર કરવાના હેતુથી ચોકસ સમાજસેવાનાં કામો ઉપાડે, દારૂની બદીને પરિણામે ગારદ થતાં કુટુંબોને ઉદ્ધારે, ગામેગામ ખરી અને ઉપયોગી ગ્રામપંચાયતો સ્થાપે તેમજ રાષ્ટ્રીય શાળાઓને ઘટતા પાયા પર મુકે. આ બધાં કામો અસહકારી કાર્યકર્તાઓને સારૂ ઉપવાસ કરતાં પણ વધુ ઉપયોગી અને ફળદાયી છે. તેથી મને ઉમેદ છે કે મારા પ્રત્યેની સહાનુભૂતિના ભ્રામક ખ્યાલથી અગર તો ઉપવાસની આધ્યાત્મિક કિંમતની અજ્ઞાનભરી કલ્પનાને પરિણામે કોઇ ઉપવાસ કરવામાં મારૂં અનુકરણ નહિ કરે.

પ્રાયશ્ચિત્ત અને સજા

ઉપવાસ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બનતા લગી એકાન્તે કરવાની વસ્તુઓ છે; પણ મારો ઉપવાસ તો પ્રાયશ્ચિત્ત તેમજ સજા બન્ને છે. અને સજા તો જાહેરપણે જ ભોગવવી જોઇયે. આ ઉપવાસ મારે સારૂ પ્રાયશ્ચિત્ત છે; અને સજા તેમને સારૂ છે જેમની હું સેવા કરવા ઇચ્છું છું, જેમને માટે મને જીવવામાં રસ છે, અને જેમને માટે મરવામાં પણ મને તેટલો જ રસ છે. ભલે અજ્ઞાનમાં હોય તોપણ અસહકારીઓ પ્રત્યેના પ્રેમને નામે કેટલાકોએ તો કદાચ મહાસભાને ચોપડે પોતાનાં નામો છતાં ને મારા નામના પોકારો કરીને પોતાના જ દેશભાઇઓ અને પોતાના જ જેવાં પોલીસનાં માણસોના રાક્ષસી રીતે જાન લીધા. પ્રેમ કઇ રીતે સજા કરે? જાતે જ દુઃખ ખમીને. ખરે જ, મારૂં અન્તર તો તેઓને કોઇ પકડે અને સજા કરે એટલુંયે ન ઇચ્છે. હું તો તેમને એમ ઠસાવવા ઇચ્છું કે મહાસભાના ધ્યેયના તેમણે કરેલા આ ભંગને સારૂ હું સજા ખમવા માગું છું. જેમને પોતાનો ગુન્હો કરડી રહ્યો છે અને જેમનું અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપથી બળી રહ્યું છે તેમને હું એવી સલાહ આપું કે તેઓ પોતાની મેળે સરકારને તાબે થાય અને પોતાના ગુન્હાનો સ્વચ્છ એકરાર કરી તેની સજા માગી લે. મને આશા છે કે ગોરખપુરના કાર્યકર્તાઓ આ દુષ્કૃત્યો કરનારાઓનેને શોધી કાઢવા દરેક પ્રયત્ન કરશે અને તેમને પોતાની મેળે સરકારને સ્વાધીન થઇ જઇ સજા માગી લેવા વીનવશે.

પણ ગુન્હેગારો મારી આ સલાહ માનો કે ન માનો, હું તેમને એટલું ઠસાવવા માગું છું કે તેમણે હિન્દુસ્તાનનું સ્વરાજ મેળવવાના માર્ગમાં ભારે વિઘ્ન નાંખ્યું છે. તેમણે બારડોલીની લડતની આડા પડીને જેને કદાચ તેમણે મદદ કરવા ધારેલું તેને જ ધક્કો પહોંચાડયો છે. હું તેમને એ પણ સમજાવવા ઇચ્છું છું કે આ પ્રવૃત્તિ કંઇ ખૂનામરકી કે હિંસાનો ઢાંકપીછોડો અગર તો તેને માટેનું પગથીઉં નથી; ઉલટું તેમાં એવી રીતે હિંસા ઘૃસવા ન દેવા સારૂ અગર તો તેને હિંસાની તૈયારીની પ્રવૃત્તિ ન બનવા દેવાને સારૂ હું ગમે તેટલી નામોશી, ગમે તેટલી ભોંડપ, કષ્ટ, બહિષ્કાર અગર પ્રત્યક્ષ મૃત્યુ પણ સહન કરીશ.

પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા આત્મશુદ્ધિ

મારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત હું જાહેર રીતે બીજા એ કારણસર પણ લઉં છું કે કેદમાં પડેલા આપણા ભાઇઓના ભાગ્યમાં ભાગીદાર થવાની તક હું હવે ખોઇ રહ્યો છું. એરણ ઉપર આવેલું લોઢું વળી એકવાર ખસી ગયું છે. પ્રજાને લડવા મળેલો એકમાત્ર સર્વોપરી પ્રશ્ન વળી બાજુએ પડયો છે. આપણે ઠેરઠેર નીકળતા સભાઓ અને સ્વયંસેવકોને લગતા મનાઇ હુકમો ખેંચી લેવાનું અગર તો કેદીઓને છોડવાનું

દબાણ સરકાર પર લાવી શકીયે એવું રહ્યું નથી. જેમ આપણે તેજ પ્રમાણે આપણા જેવી ભાઇઓએ પણ ચોરીચૌરાના ગુન્હાને સારૂ સોસવું રહ્યું. આપણે માનીયે કે ન માનીયે પણ આ ઘટના અજબ રીતે માણસજાતની એકતા પૂરવાર કરે છે. રાજકર્મચારીઓ સમેત સૌ કોઇએ આ ચૌરીચૌરાના પાપના છાંટાથી અભડાવું રહ્યું છે. ચોરીચૌરાના દોષથી સરકાર વધુ અક્કડ બનશે; પોલીસ વધુ પાપી (રૂસ્વતખોર) બનશે અને વેર વાળવા તેમજ વલે કરવાના હેતુથી રાજકર્મચારીઓ જે જે જુલમો ગુજારશે તેને પરિણામે લોકો વધારે પતિત અને નીતિભ્રષ્ટ બનશે. સવિનય ભંગ મુલતવી રાખીને અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને આપણે આ હત્યાકાંડની અગાઉ જ્યાં હતા ત્યાં જઇયે છીયે. કડક નિયમ પાલન કરીને અને પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરીને આપણે મનાઇ હુકમો ખેંચી લેવા અને રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મુક્વાની માગણી કરવાને જોઇતો નૈતિક વિશ્વાસ પાછો મેળવી લઇયે છીયે.

જો આપણે આ હત્યાકાંડમાંથી પૂરેપૂરો ધડો લઇયે તો જે શાપ સમાન છે તેને જ આશીર્વાદના રૂપમાં ફેરવી નાખી શકીયે. કર્મમાં તેમ જ વૃત્તિમાં સંપૂર્ણતાએ સત્યપરાયણ અને અહિંસાપરાયણ બનીને અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિને એટલે ખાદીના કાર્યક્રમને પાર ઉતારીને એક પણ વ્યક્તિને સવિનય ભંગ કરવાની જરૂર પડયા વગર જ આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ સ્થાપી શકીયે, ખિલાફતને બચાવી લઇયે અને પંજાબની ભરપાઇ મેળવીયે.

---

§ અલી ભાઇઓ

અલી ભાઈઓ જેલમાં

કરાંચીથી સત્તાવાળાઓએ મોકલવાની ના પાડવાથી ટપાલ મારફતે મળેલો તાર હું નીચે આપું છું:

"જેલમાં મૌ. મહમદઅલીનું વજન ૨૫ શેર ઘટયું છે. મૅજીસ્ટ્રેટ અને દાક્તરની ભલામણ છતાં તેમને રાત્રે દીવો આપવામાં આવતો નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દીવો આપવાની વિરૂદ્ધ છે.

મૌ. મહમદઅલીને મીઠી પેશાબનો વ્યાધિ હોવાથી દાક્તરે તેમને માટે મગફળી અથવા પનીરના ખોરાકની ભલામણ કરી હતી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની મરજી તો ન હતી, છતાં આખરે રોજની એક આનાની મગફળી આપવી શરૂ કરી અને મૌલાના સાહેબના આગ્રહથી વધારીને બે આનાની કરી. આ એમનો સવારનો ખોરાક છે.

હમેશનું ધોરણ છોડીને મૌલાના શૌકતઅલી, ડૉ. કીચલુ, મૌલવી નિસાર આહમદ અને પીર ગુલામ મુજદીદને જેલમાં આરોપીઓ માટે ચાલતા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેમનાં શરીરની ઝડતી લેવા દેવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ તપાસ માટે કેદીઓને એક ઢીલા લંગોટ સિવાય બાકી બધાં કપડાં ઉતરાવી વદન નાગા કરવામાં આવે છે. એ સ્થિતિમાં તેમણે કોઈ ઠેકાણે કંઇ સંતાડી રાખેલું હોય તો તે જોવાને તેમના હાથ ઉંચા કરવાનું (બગલ તપાસવા સારૂ) અને મ્હોં ખોલવાનું કહેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી તો મૌલાના શૌકતઅલી અને તેમના સાથીઓ આ અપમાનમાંથી બચી ગયા હતા. તા. ૨૮મી ને શનિવારે તેમને ઝડતી લેવા દેવાનું કહેવામાં આવતાં તેમણે તેને તાબે થવા ના પાડી. ૩૦મી ને સોમવારે બળજોરીથી એમનાં શરીરની ઝડતી લેવામાં આવી અને આવી શરમ અને નામોશીને સ્વખુશીથી તાબે થવાની ના પાડયાને સારૂ ઉપરના આગેવાનોને એક એક મહિનાની અંધારકોટડીની સજા આપવામાં આવી છે. આ અંધારકોટડીઓમાં કેદીઓને પૂરતું ઓઢવાપાથરવાનું આપવામાં આવતું નથી, અને આપવામાં આવે છે તે પણ ફક્ત રાત્રે. આમ મૌ. શૌકતઅલી અને તેમના સાથીઓને તેમનાં દીની ફરમાનોની વિરુદ્ધ અસ્વચ્છ જમીન પર નિમાજ પઢવી પડે છે. મૌલવી નિસાર આહમદ નિમાજ પઢતા હતા તે વેળાએ તેમના શરીરનો ઝાડો લેવામાં આવ્યો હતો.

આ વર્તનની સામે મૌ. મહમદઅલીએ વાંધો લીધો છે અને પોતાને પણ એવી જ રીતે રાખવામાં આવે એવી માગણી કરી છે.

જે નિયમોથી ધર્મહાનિ ન થતી હોય અથવા પોતાના સ્વમાનને કે હિન્દી તરીકેના અગર તો મનુષ્ય તરીકેના પણ મોભાને વાંધો ન આવતો હોય એવા જેલના સવ નિયમોનું પાલન કરવાને આ આગેવાનો તૈયાર છે.

છેક છેલ્લી ઘડી સુધી આગેવાનોએ જેલના અમલદારોને આ બાબત સરકારને પૂછી જોવાનું કહ્યા કર્યું પણ તેમણે તેમ કરી જોવાની ના પાડી. "

જેલમાં સ્વમાન

ઉપરની હકીકત પરથી હરકોઇ સમજી શકે એમ છે કે સારાસારવિચારનું ધોરણ મેલી દઇ જેલનાં ધારાધોરણોના અક્ષરોનું લક્કડસઇ પાલન કરાવવાનું ધોરણ પકડવાની સૂચનાઓ છૂટી છે. મૌલાના શૌકતઅલી કે તેમના કોઇ પણ માની સાથીઓને જેલરની સમક્ષ અને એકબીજાની હાજરીમાં લગભગ નાગા ઉભા રહેલા અને પોતાનાં શરીરોનો ઝાડો આપતા કલ્પો. જેલના સામાન્ય નિયમો ફક્ત ગુન્હાઓમાં રીઢા બનેલા કેદીઓને માટે જ હોય છે, અને એવા કેદીની આવી તપાસ કરવાની જરૂર અને ઉપયોગિતા હું સમજી શકું છું. પણ જે પુરુષો તેમની રાજ્ય-પ્રકરણી પ્રવૃત્તિને છોડી દઇયે તો શાન્ત અને નમૂનેદાર શહેરીઓ ગણાયા છે અને જેમાંના કેટલાક તો જાહેર જીવનમાં પંકાયેલા છે તેવાઓની પાસે આવા નિયમોનું

બળાત્કારે પાલન કરાવવું એ નર્યા ગાંડપણ વિના બીજું શું છે? એવા કેદીઓ પર એવા નિયમોનો અમલ કરવો એ વસ્તુસ્થિતિની ભયાનક ઉપેક્ષા કરીને સંકટ વહોરી લેવા બરોબર છે. સારામાં સારા માણસો પણ જ્યારે જેલમાં હોય ત્યારે અને હાથે કરીને જેલ માગી લીધી હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને વ્યવસ્થાના સામાન્ય નિયમોનું અલબત્ત પાલન કરે. જેલના જીવનની અગવડો ભોગવવાની તેમની તૈયારી હોવી જ જોઇયે અને એની સામે ફરીઆદ કરવાનો તેમને હક નથી. તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક અને સભ્યતાથી જેલના અમલદારોની અદબ ન રાખે તો તે અદબ જાળવવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવે એ સામે પણ વાંધો ન લઇ શકાય. પણ વ્યવસ્થા જ્યારે સ્પષ્ટ રૂપે અપમાનનું જ રૂપ લે, જ્યારે અગવડ એ નરી રીબામણ જ થઇ પડે અને માનઅદબને નામે પેટે ચલાવવાનો જ હેતુ દીસી આવે ત્યારે એ સાવ નોખી વસ્તુ થઇ પડી. અને તેથી ચાહે બેડીઓ ઘાલવામાં આવે, ચાહે એકાન્તવાસ આપવામાં આવે કે ચાહે તો બંદુકની ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવે તો તે સર્વ સહન કરીને પણ અસહકારી કેદીઓએ વ્યવસ્થાને નામે પણ જેલર આગળ નાગા ઉભા રહેવાની, અગવડને નામે ગંધાતાં કપડાં પહેરવાની અગર તો અસ્વચ્છ કે પચાવી ન શકાય એવો ખોરાક લેવાની અથવા તો અદબને નામે જેલના અમલદારો પસાર થતા હોય ત્યારે હથેળીઓ ચત્તી કરવાની કે પગે પડવાની યા તો 'સરકાર એક હૈ' કે 'સરકાર સલામ'ના પોકાર કરવાની સાફ ના પાડવી જ રહી.

જેલમાં અલીમપણું

અને જો સરકારે હવે આપણી અગ્નિપરીક્ષા જ આરંભી હોય, આપણને નમાવવા ખાતર આપણને તાવવાની જો આ સરકારની ધારણા હોય તો આપણે એ અપમાનને તાબે થવાનો સભ્યતાપૂર્વક ઇનકાર કરવો જોઇયે અને ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવતાં એ અપમાનોની સામે અડગ રહેવાનું અને તેના બદલામાં શરીરને ચાહે તેવી રીબામણ મળે તોપણ તે બધાં સહેવાનું બળ આપવા માટે ઇશ્વર પર આધાર રાખવો જોઇયે. અડગ ટેકીલા અલી ભાઇઓ અને તેમના સાથીઓ કરાંચી જેલને વિશુદ્ધ બનાવે. ટેકીલા સિન્ધી પ્રોફેસર કૃપાલાની બનારસ જેલને પવિત્ર કરે, કેમકે મને ખબર મળ્યા છે કે પ્રોફેસર કૃપાલાની અને તેમના જે વિદ્યાર્થીઓ બનારસમાં જેલ ભોગવી રહ્યા છે તેમનાથી જેલમાં આણવામાં આવેલા અસહકારીઓ પર જે કહ્યાં ન જાય તેવો અપમાનોનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે તે જોયો જતો નથી. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં જ્યાં રાજદ્વારી કેદીઓને સરસમાં સરસ

ઢબે રાખવામાં આવતા કહેવાય છે ત્યાં જ્યારે એકબાજુ આગ્રા લખનૌમાં જેલવાળાઓનું વર્તન સંપૂર્ણ સન્તોષકારક છે ત્યારે બીજી બાજુ બનારસમાં અને બીજે એથી ઉલટું જ વર્તન ચાલતું હોય એ સ્થિતિ કલ્પનામાં પણ નથી આવી શકતી. શું આનો એવો અર્થ છે કે સ્થાનિક અમલદારો કોઇનું કહ્યું કાન ધરતા નથી અને મનસ્વી થઇ પડયા છે? હિન્દુસ્તાનની જેલોમાં ગુન્હેગારોને શાં શાં અવર્ણનીય દુ:ખો સહેવાં પડતાં હશે તેની કલ્પના આ બનાવો પરથી પ્રજાએ કરવાની છે. આવા જુલમ એકલા રાજદ્વારી કેદીઓ પર જ ગુજારવામા આવે છે એમ હું માની શકતો નથી. એથી ઉલટું હું તો એમ માનું છું કે ખરા ગુન્હેગારો તરફનું સત્તાવાળાઓનું વર્તન તો એથી પણ અનેકગણું બદતર હશે, કારણકે એ ગુન્હેગારો જેલમાં સ્હેજે રાંક બની જાય છે અને બીનજવાબદાર જેલરો અને વૉર્ડરોને તેમના પણ જાલિમપણું ગુજારવું મુશ્કેલ રહેતું નથી એટલે તેઓ ગુન્હેગારોની સાથે અધમમાં અધમ વર્તન ચલાવે છે. આપણે અજ્ઞાનમાં કે સ્વાર્થથી અન્ધ બનીને આટલા દિવસ એક એવા રાજ્યતન્ત્રને ટેકો આપ્યો છે કે જેના આશ્રય હેઠળ એક મૂઠીભર માણસોએ લાખો મનુષ્યને ગુલામ બનાવ્યાં છે, અને તેથી એ તન્ત્રમા કાયદા અને શાન્તિના નામ હેઠળ પણ ખરેખર તો એ મૂઠીભર માણસોના સ્વાર્થને સારૂ માનવજાતિની સામે જે અનેક કાળાં કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં છે, જે કદી પણ પ્રકાશમાં આવવા પામ્યાં નથી અને અસહકારીઓના બલિદાન વિના જે આપણે કોઇ કાળે જાણવા ન પામ્યા હોત, તેને સારૂ આપણે સરજનહાર આગળ જવાબ દેવો પડશે.

કેદીઓનાં જે આ અપમાનો ઇરાદાપૂર્વક થઇ રહ્યાં છે તે જોતાં મૌ.મહમદઅલીને જેલના દાકતરે ભલામણ કરેલો ખોરાક—જેની જરૂર મૌલાના સાહેબના વ્યાધિને લીધે પડી—પણ ન આપવામાં કરાંચીના અમલદારોએ બતાવેલી હલકાઇ સામે ટીકા કરવામાં કંઇ માલ નથી. હું તો એવી જ આશા રાખી રહ્યો છું કે મૌલાના સાહેબને પનીર કે પૂરતી મગફળી આપવાની ના પાડયાની વાત સાચી નહિ હોય અગર તો એને માટે કંઇક વધુ વજુદવાળું કારણ હશે.

રોગને દફનાવવાની લડત

પણ જેલમાંનું વર્તન ગમે તેવું હોય, જેલની બહાર રહેલાઓનો માર્ગ તો સ્પષ્ટ છે. જેલમાં વર્તતા ત્રાસથી ચીડાઇ જઇ અવળું કે ઉતાવળું પગલું કદાપિ ન ભરીએ. જે તન્ત્ર ધરમૂળમાંથી સડી ગયું છે અને જેણે અંગ્રેજ કે હિન્દી સૌ કોઇની માણસાઇ સરખે જ અંશે હરી લીધી છે તે તન્ત્રની સામે આપણે લડી રહ્યાં છીએ.

સાચે જ આપણે એક રોગને દફનાવવામાં લાગ્યા છીયે. અંગ્રેજો અથવા હિન્દીઓ હેતુપૂર્વક આસુરી વૃત્તિને પોતાનામાં પોષે છે એમ માનવાની હું ના પાડું છું. એથી ઉલટું મારો એ વિશ્વાસ છે કે પોતે શું કરી રહ્યા છે તેનું તે બિચારાઓને ભાન નથી. એટલું તો ચોક્સ છે કે પોતે કશું ખોટું કરી રહ્યા છે એમ તેમને લાગતું જ નથી. ઉલટું, આપણામાંના ઘણા જેમ સામાન્ય વ્યવહારમાં અધીરાઇને લીધે એવાં કામો કરી બેસીયે છીયે કે જેનો બચાવ 'જરૂરીઆત'ની લૂલી દલીલ વિના બીજી રીતે ન જ થઇ શકે, તેમ તેમનામાંના ઘણા પણ જુલમ અને ત્રાસ એ માનુષી વર્તનનો જ એક ભાગ છે એવું જ નિખાલસપણે માનતા હોય એવો પુષ્કળ સંભવ છે.

આ લખ્યા પછી મને વધારે ખબર મળ્યા છે કે અલી ભાઇઓએ સ્વખુશીથી શારીરિક ઝડતીને તાબે થવા ના પાડી હતી તોપણ બળજોરીથી તેમનો ઝાડો લેવામાં આવ્યો અને એમને 'એકાન્ત કોટડી'ની સજા થઇ. વધુ એવા પણ ખબર મળ્યા છે કે સત્તાવાળાઓનું તેમની પ્રત્યેનું વર્તન પણ અસભ્યતાભર્યું હતું. આ બધું સાચું હોય તો મને અત્યન્ત દુઃખ થાય. દેશના નામાંકિત શહેરીઓ તરફ સરકાર જેલોમાં પૂરેપૂરી સભ્યતા જાળવશે અને એમની કોઇ પણ પ્રકારે માનહાનિ કરવામાં નહિ આવે એવી આશા રાખવાને કારણ હતું. અલી ભાઇઓ પર પડતાં દુઃખોની બહાર આવેલી વાત સાચી પૂરવાર થાય તો પછી સરકાર સામેની પ્રજાકીય ચળવળ પ્રચંડ ઉગ્રતા ધારણ કરે એમાં શી નવાઇ ? અને આવું થાય તો એ પરાક્રમનો જશ સરકારનો પોતાનો જ ગણાશે.

પજવણી સામે સંયમ

પ્રભુ અસહકારીઓની કસોટી પૂરેપૂરી કરવા માગે છે એ સ્પષ્ટ છે. હું જાણું છું કે આ ઉગ્ર અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવા અને તેમાંથી અણીશુદ્ધ બહાર નીકળવા જેટલી નીડરતા અલી ભાઇઓમાં છે. કરાંચીના કેદીઓ બધા જ કસાયેલા યોદ્ધાઓ છે અને પોતાની સંભાળ પોતે લેવા સમર્થ છે. છતાં અલી ભાઇઓ, ડૉ. કીચલુ, પીર ગુલામ મુજાદીદ અને તેમના સાથીઓ પર જે અપમાનો વરસી રહેલ છે તેથી પ્રજાને અલબત્ત ઘણું લાગી આવશે. આ બધી નાહકની પજવણી અને ઉશ્કેરણી સામે પણ આપણે સંયમ ટકાવી રાખવો જોઇયે. આપણી અન્તિમ મુક્તિ આપણી પ્રતિજ્ઞાને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં રહેલી છે. આપણું અન્તર વધારાનું હોય તો આપણે હજુ પણ વધારે અહિંસામય બનવા મથીયે, સવિનય ભંગ પર આપણે આપણી શક્તિઓને વધારે એકાગ્ર કરીયે. સવિનય ભંગને જરૂરની

શરતો પૂરી કરવામાં આપણે જરા પણ વખત ન ખોઇયે. હિન્દુ, મુસલમાન અને બીજી કોમો વચ્ચેની એકતાની ગાંઠ વધારે મજબૂત કરીયે. આપણી પાસે હજી પણ જે કંઈ પરદેશી કાપડ રહ્યુંસહ્યું હોય તે વાળીચોળીને કાઢી નાખીયે અને હાથે કાંતેલી ખાદી વધારે પ્રમાણમાં પેદા કરવા તત્પર થઇ જઇયે. આપણી પ્રગતિનો આધાર નાહક ધૂઆંફૂઆં થવા પાછળ એક ક્ષણ પણ બરબાદ કરવામાં નહિ પણ આપણે પોતે જ દોરેલો આપણો કાર્યક્રમ શાન્તિથી સંપૂર્ણ કરવા પર જ છે. જેલીઓને પડતાં દુઃખોનો વલોપાત કરવાનું આપણે છોડી જ દેવું રહ્યું છે. સરકારે કંઇ આપણી સાથે કરાર નથી કર્યો કે જેલોમાં આપણી જોડે અમુક જ ઢબનું વર્તન ચલાવવામાં આવશે. આપણે તો બીનશરતે આપણાં શરીર એને આપવા કાઢ્યાં છે. પ્રભુ આપણને પૂરતું બળ આપે તો પછી તેઓ ભલે સ્હેજ પણ થથરાટ વગર આપણાં શરીરોને છૂંદીને તેના રાઇ રાઇ જેવડા ટુકડા કરી લે. કોઇ પણ હાલતમાં આપણે ઘેલા બની કે મિજાજ ખોઇ આપણી બાજી હારી ન બેસીયે.

તા. ૧૯-૨-૧૯૨૨

ગેબી અવાજ

સ્વરાજનો પ્રયત્ન એ જ સ્વરાજ

માણસ એકવાર ભૂલ કરે તો માફ થાય, બેવાર કરે તોયે ઉદાર જન માફી આપે. પણ ત્રણવાર કરે તો ? તેને તો બરતરફી વિના બીજું શું હોય ?

એકવાર છેતરાય તેને આપણે સાદો ગણીયે; બેવાર છેતરાય તેને ભોળો ગણીયે. ત્રણવાર છેતરાય તેને મૂરખ ન કહીયે તો કયું ઉપનામ આપીયે ?

બારડોલીનો સવિનય ભંગ સ્વપ્ના જેવો થઇ ગયો. જે મુહૂર્ત ચલાવવાનું હતું તે જ મુહૂર્ત બંધ કરવાનું ઇશ્વરે નિર્મેલું. એમાં તો નવાઈ નથી. રામ જેવાની રાજ્યાભિષેકની ઘડી વનવાસની બની તો બારડોલી જેવાનું શું ? એમ આજે ખરી લાગતી ચીજો ઘણી વેળા સ્વપ્ના જેવી લાગશે ત્યારે જ સ્વરાજનો ખરો અર્થ આપણને મળશે. અત્યારે તો મને એક જ અર્થ ખરો લાગે છે. સ્વરાજ મેળવવાનો સાચો પ્રયત્ન એ સ્વરાજ છે. સ્વરાજ તો જેમ દોડશું તેમ છેટું જ લાગશે.

બધા આદર્શોનું એમ છે. માણસ જેમ સાચો બનતો જાય છે તેમ સત્ય તેનાથી ભાગે છે, કેમકે તે સમજે છે કે જેને તે ઝટ સત્ય માની લેતો હતો તે તો અસત્ય હતું.

તેથી સત્યાચરણી—સદાચરણી હમેશાં નમ્ર હોય છે, પોતાની ખામીઓ દિવસે દિવસે વધારે સમજતો જાય છે. બ્રહ્મચારીથી બ્રહ્મચર્ય દૂર જ નાસતું જાય છે, કેમકે પ્રયત્નવાન બ્રહ્મચારી જોતો જાય છે કે તેનામાં ઉંડે ઉંડે ઘણી વિષયલાલસા રહેલી હોય છે. પોતાના સ્થૂલ બ્રહ્મચર્યથી તેને સન્તોષ જ નથી થતો. મોક્ષાર્થીથી પણ મોક્ષ દૂર જતો જાય છે. તેથી મહાન 'નેતિ' શબ્દ શોધાયો. ઘણા પ્રાચીન મહર્ષિઓ મોક્ષને—આત્માને શોધવા નીકળ્યા. ઘણી ખીણોમાં ઉતર્યા, ઘણા પહાડો ચડ્યા, ઘણી કાંટાની વાડો ઠેક્યા ને છેવટે તેમને માલમ પડ્યું—'આ ન હોય'. કોણ જાણે તેમાંના કેટલાએ મોક્ષની ઝાંખી કરી. છતાં તેઓ એવા પારેખ હતા, એવા ચતુર હતા કે છેતરાયા નહિ, એટલું આપણે જાણીયે છીયે.

તેથી આપણું સ્વરાજ આપણા પ્રયત્નમાં જ રહ્યું છે એમ હું તો હમેશાં વધારે ને વધારે શીખતો જાઉં છું.

ભલે બરતરફ થાઉં

સન ૧૯૧૯માં અમદાવાદે ને વીરમગામે, અમૃતસરે ને કાસુરે મારી ભૂલ બતાવી. સત્યાગ્રહ મોકૂફ રહ્યો. ગયા નવેમ્બરમાં મુંબઇમાં મેં મનુષ્યના જંગલીપણાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. વળી સામુદાયિક સવિનય ભંગ મોકૂફ રાખ્યો. તોયે પૂરૂં ન શીખ્યો. હવે ચૌરીચૌરાએ શિક્ષા આપી. મારે નસીબે કોણ જાણે હજુ એવી કેટલી ઠોકરો લખાયેલી હશે! હવે મને લોકો બરતરફ કરે, મૂરખ ગણે તો કંઇ તેમના દોષ ન ગણાય.

મનુષ્યસ્વભાવને હું ન જાણું તો આવાં કામોમાં હાથ જ કેમ નાખું છું?

મારાથી તો રહેવાય જ નહિ. જ્યારે ભૂલ થાય ત્યારે કબૂલ કર્યા વિના પણ ન ચાલે. મને બરતરફ થવું ગમે, મૂરખમાં ખપવું તો બહુ ગમે, પણ દોષનો મેલ શરીરમાં રાખીને આત્માને મલિન તો ન જ કરૂં.

'રાણા રૂઠે નગરી રખ્ખે, હર રૂઠે કહાં જાઉં?'

એવું મીરાંએ ગાયું હોય કે નહિ તેની ખબર નથી, પણ તેણે એવું કરી બતાવ્યું. જગતની ગાળ સાંખીયે, પણ ઇશ્વરના દોષમાં ન આવીયે; તેની ચેતવણી માનીયે.

ગોરખપુરનો ગેબી અવાજ

જો બારડોલીનો સવિનય ભંગ ગોરખપુરથી ગેબી અવાજ આવ્યો તે છતાં કાયમ રાખ્યો હત તો આપણે હાથ ઘસવા પડત, પ્રજાને ભારે નુકસાન થાત ને સત્ય અને શાન્તિ આપણાથી લજવાત. આપણે નમાલા કહેવાઇયે છીયે તે ઉપરાંત જૂઠામાંયે ખપત. હિન્દુસ્તાન બીજે શાન્ત રહે ત્યારે જ બારડોલી સવિનય ભંગ

કરે, એ વાક્ય હતું, એ શરત હતી. તે શરતના ભંગ છતાં બારડોલી સવિનય ભંગ કરત તો બારડોલી પણ પાપી બનત.

એવી શાન્તિ હિન્દુસ્તાનમાં ન જ જળવાય એમ કોઈ કહે તો આપણે તે સાંભળીયે. પણ એ દલીલ તો સત્યાગ્રહનો ને વિનયનો પન્થ છોડવાની છે. વિનય-માગ છોડીને હિન્દુસ્તાન ગમે તે કરે; સત્યને નામે અસત્ય ન કરે, શાન્તિને નામે શાન્તિભંગ ન કરે એ જ આપણે જોવાનું રહ્યું. બારડોલીએ એ બરોબર જાળવ્યાં, મેં એ બરોબર સાચવ્યાં. એમાં બન્નેએ પ્રજાની સેવા કરી છે. મેં તો એમ કરી સેવકની લાયકાત સિદ્ધ કરી છે એમ માનું છું. ભૂલની કબૂલતથી પ્રજા ચડશે જ, પડવાની નથી.

ખરે, ઇશ્વરે જ આપણી લાજ રાખી છે. મારે તો મદ્રાસના બનાવોથી ચેતવું જોઇતું હતું. બીજા કાગળો વિરોધીઓના ને અસહકારીઓના આવે છે તેથી પણ ચેતવું જોઇતું હતું. હું ન ચેત્યો, પણ જેની ઉપર ઇશ્વર મહેરબાન છે તેને તો તે ઇશારાથી ન ચેતે તો નોબત વગાડી ચેતવે છે ને નોબતથીયે ન ચેતે તો ગાજવીજ કરી વાદળ વરસાવી ચેતવે છે. સ્હેજ ધર્મનું પાલન કરી આપણે મોટા ભયોમાંથી ઉગરી ગયા છીયે.

આપણને નમવું પડ્યું—હઠવું પડ્યુ તે વધવા સારૂ. રસ્તો છોડે તેને પ્રથમ પ્રથમ તો ફરી તે જ સ્થળે પાછો આવ્યે છૂટકો. જ્યારે પાછો ફરે ત્યારે તે વળી ચડવા માંડે. એટલે કારોબારી સમિતિએ ઠરાવ કર્યા ત્યારથી આપણે ઉતરતા હતા તે ચડવા લાગ્યા.

ચૌરીચૌરા માટે ઉપવાસ

પણ એટલું જ કંઇ મારે સારૂ બસ નં હતું. તેથી મારે વધારે પ્રાયશ્ચિત્તની જરૂર હતી. ગોરખપુરના તાર આવ્યા ત્યારથી જ માનસિક પીડ તો શરૂ થઇ. પણ દેહદમનની આવશ્યક્તા હતી. મારી ભૂલનું માપ લેતાં મારા પાંચ દહાડાના ઉપવાસ-થી મારે સન્તુષ્ટ નહોતું જ રહેવું. મારી ઇચ્છા ચૌદ દિવસના ઉપવાસની હતી. પણ મેં પાંચથી માંડવાળ કરી છે. ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત હશે તો મારે નસીબે વધારે બાકી રહ્યું જ હશે ને મારે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સુદ્ધાં આપ્યે. છૂટકો થશે. જે માણસ પોતાનું કરજ સોયે ટકા વખતસર આપે છે તે મોટા ઋણમાંથી બચે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તના ઢોલ ન પીટાય. છતાં મેં તે જાહેર કર્યું છે તેનું કારણ છે. મારો ઉપવાસ મારે સારૂ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પણ ચૌરીચૌરાના દોષિત લોકોને સારૂ એ દંડ

છે. પ્રેમના દંડ એવા જ હોય. પ્રેમી દુભાય ત્યારે પ્રિયને દંડતો નથી, પણ પોતે પીડ ભોગવે છે, પોતે ભૂખે પીડાય છે, પોતે માથું ફૂટે છે. પ્રિયજન સમજે કે ન સમજે તેને વિષે તે નિશ્ચિન્ત રહે છે.

મને ન જ છેતરજો

પણ મારો ઉપવાસ મેં જાહેર કર્યો છે તેથી બીજાઓને પણ ચેતવણી છે. મારી પાસે બીજો પાસો જ નથી. અસહકારી મને છેતરે—અને હું તો લગભગ આખા હિન્દુસ્તાનને અસહકારી ગણું છું—તો મારો દેહ લે. મને એવો મોહ છે કે હિન્દુસ્તાન મારા દેહની હસ્તી હજુ ઇચ્છે છે. એ ખરું હોય તો દેહદમન કરી હું હિન્દુસ્તાનને સૂચવું છું કે તે મને ન છેતરે. જોઇયે તો 'શાન્તિ' પદનો ત્યાગ કરી ભલે મારો ત્યાગ કરે. પણ જ્યાં સુધી મારી સેવાને તે સ્વીકારે ત્યાં લગી શાન્તિ વ સત્યનો સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો છે.

આજ તો પાંચ દિવસના ઉપવાસથી પત્યું. પણ જો લોક નહિ જ ચેતે તો પાંચના પંદર થાય ને છેવટે પંદરના પચાસ થઈ પ્રાણ પણ જાય.

આ લેખ હું ઉપવાસને ત્રીજે દિવસે લખી રહ્યો છું. મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે હિન્દુ મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી બધા સત્ય અને શાન્તિને માર્ગે જ સ્વરાજ લઇ શકશે, તે જ માર્ગે ખિલાફતની સેવા કરી શકશે ને પંજાબનો ઇન્સાફ લેશે. તે જ માર્ગ મહાસભામાં, ખિલાફત મંડળોમાં કબૂલાયો. છતાં તેને છોડીયે તો આપણે ધર્મને સારૂ નહિ, ઇશ્વરને સારૂ નહિ, પણ અધર્મ અને સેતાનને સારૂ લડીયે છીયે.

સત્ય ને શાન્તિનો મહિમા

આપણે બીજાનો વાદ ન કરીયે. ગાઝી મુસ્તફા કમાલ પાશાનો પણ ન કરીયે. 'લાંબાની પાછળ ટુંકો જાય તો મરે નહિ તો માંદો થાય' એ કહેવત ખરી છે. જ્ઞાની પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તે છે. જગત પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ચાલે છે. ત્યાં બળાત્કારે શો અર્થ સરે ? હું સત્ય કહું છું કે શરીરબળથી હિન્દુસ્તાન સામ્રાજ્ય નહિ ભોગવે. તેની પાસે શરીરબળથી કંઇ લેવાની આશા રાખવી એ બળાત્કાર છે. હિન્દુસ્તાનનો સ્વભાવ શાન્તિનો છે, તેથી જ જાણેઅજાણે હિન્દુસ્તાન શાન્તિ ને સત્યમય અસહકાર ઉપર ઘેલું થયું છે. અમદાવાદના ને વીરમગામના ઘેલાઓનો કોઇએ વાદ નથી કર્યો. ચૌરીચૂરાના પાગલ લોકોનો વાદ કોઇ નહિ કરે. એ હિન્દુસ્તાનનો સ્વભાવ નથી, એ તો રોગ છે. પણ મુસ્તફા કમાલ પાશાની તલવાર ચાલી છે, કેમકે દરેક તુરકની રગે રગે શરીરબળ રહ્યું છે. તુરકો સેંકડો વર્ષ થયાં

લડવા આવ્યા છે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા હજારો વર્ષ થયાં શાન્ત રહી છે. કઇ પ્રજાએ વધારે ઠીક કર્યું એનું પૃથક્કરણ અત્યારે ન કરીયે. હિંસા અને અહિંસા બન્નેને જગતમાં સ્થાન તો છે જ. આત્મા અને શરીર બન્ને ચાલે છે. પણ અન્તે વિજય આત્માનો છે કે શરીરનો એ વિચારવાનો આ સમય નથી. એ વિચારવું હોય તો ભલે સ્વરાજ લીધા પછી વિચારીયે. અત્યારે તો સહેલામાં સહેલા ઉપાયથી સ્વરાજ લઇયે. એક ક્ષણમાં હિન્દુસ્તાનનો સ્વભાવ નહિ બદલાય. તલવારથી હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્ર કરનારને જુગો જોઇયે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

હિન્દુસ્તાનમાં સત્ય–શાન્તિ

હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન પણ મુસ્તફા કમાલ પાશાની ચાલ ચાલવા જાય તે ઇસ્લામને બટ્ટો લગાડે. ઇસ્લામમાં શાન્તિને મોટું સ્થાન છે. સબરનું મહત્ત્વ ગુસ્સા કરતાં—તલવાર કરતાં–ઘણું મોટું છે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા શાન્તિ અને સત્યને ઘણો કાળ થયાં સાચવતી આવી છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરી સ્વરાજ ભલે આજે મેળવે, તેનો ત્યાગ કરી હિન્દુસ્તાન ભલે ગુલામ રહે. માણસ એક જ ક્ષણે પૂર્વ–પશ્ચિમ ન જઇ શકે. પશ્ચિમનો માર્ગ અશાન્તિનો, નાસ્તિકનો છે એમ અત્યારે તો જણાય છે. પૂર્વનો માર્ગ શાન્તિનો ને ધર્મનો, ઇશ્વરવાદીનો છે એમ ઘણા કાળથી સિદ્ધ થયું છે. પશ્ચિમનું મધ્યબિન્દુ અત્યારે ઇંગ્લંડ છે. પૂર્વનું મધ્યબિન્દુ અનાદિકાળથી હિન્દુસ્તાન રહેલું છે. જગતને લાગે છે કે ઇંગ્લંડ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ને ભરતભૂમિ તેની મોટી દાસી છે. આજનો પ્રયાસ આ દાસત્વમાંથી છૂટવાનો છે. ભરતભૂમિ દાસત્વમાંથી છૂટવા માગે તો તે પોતાનાં પ્રાચીન શસ્ત્ર શાન્તિ અને સત્યથી જ છૂટે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અત્યારે એક પણ દેશ નથી કે જે શરીરબળમાં હિન્દુસ્તાન કરતાં ઉતરે. નાનકડું અફઘાનિસ્તાન પણ હિન્દુસ્તાનને ધ્રુરકાવી શકે છે.

હિન્દુસ્તાન કોની મદદથી ઇંગ્લંડ સામે ઝુઝવા ઇચ્છે છે? જાપાનની? કાબુલની? જે કોઇની મદદથી એ ઝુઝશે તેનું દાસત્વ તેને સ્વીકારવું પડશે. એટલે હિન્દુસ્તાન જો આ જમાનામાં છૂટવા માગે તો તેની પાસે ઇશ્વરની મદદ વિના બીજી મદદ જ નથી. અને ઇશ્વર તો કેવળ સત્યનો ને શાન્તિનો બેલી છે. તેથી ગોરખપુરથી આવેલો ગેબી અવાજ આપણને એ જ શીખવે છે કે જો આપણે આપણા મનોરથો સિદ્ધ કરવા માગતા હોઇયે તો આપણે શાન્તિ કેળવવી.

જેલીઓનું શું ?

જેલીઓનું શું?

એક ગૃહસ્થે લાંબો કાગળ લખ્યો છે તેમાંથી નીચેનો ભાગ લઉં છું:

" બારડોલી ખાતે મળેલી કારોબારી સમિતિનો ઠરાવ પ્રજાએ વાંચ્યો, અને તમારા પરના અડગ વિશ્વાસથી સન્તોષ પણ માની લેશે કે મહાત્માજી તો ઉંડો વિચાર કરી જ દરેક કાર્યક્રમ ધરે છે. પણ ઠરાવમાં તો સરકારે જે શરતો કલકત્તે સંભળાવી હતી તે બધી શરતોને આપણે કબૂલ કરી લીધી. હવે પ્રજાના મનમાં સ્હેજે એક સવાલ તો ઉઠયા વગર રહેશે જ નહિ અને તે સવાલ પ્રજાના મનને ઘણો અગત્યનો લાગે છે કે દેશની ઇજ્જત ખાતર સુખ, સગવડ અને અમીરાઈને તિલાંજલિ આપી વયોવૃદ્ધ પૂજ્ય નેહરૂજી, દેશબન્ધુ દાસ, અડગ અને શૌર્યવાન લાલાજી, પૂજ્ય ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, મૌલાના શૌકતઅલી, મહમદઅલી અને કીચલુ સાહેબ જેમનાં સુખ અને સગવડ આપણાથી તો અજાણ્યાં નથી, તેઓ આજે જેલમાં બિરાજે છે અને એમની પાછળ આખા દેશનો આંકડો કમીમાં કમી બાર હજાર થયો હશે. એ દેશભક્તોને માટે ભારતભૂષણ માલવીયાજીને કાંઇ લાગે છે ખરૂં કે ? શું એઓને જેલમાં રહેવા દઈ પંડિતજી તહનામું કરાવવા રાજી થયા છે ? તો આ જે મહત્ત્વની બાબત પ્રજાને હાલ સાલે છે એનો જવાબ પંડિતજીએ આપને આપ્યો તો હશે."

આવા જ વિચારો વાળો એક બીજો કાગળ પણ છે. હું જાણું છું કે આવી શંકા બીજાઓને પણ થઇ જ હશે. થાય તેમાં શી નવાઇ ? પણ આવી શંકાઓ બતાવે છે કે હજુ લડતનું રહસ્ય કે તેની ખૂબી આવા સંશયવાન લોકો સમજતા નથી થયા. પંડિત માલવીયાજી ઉપર જે આક્ષેપ છે તે તો કેવળ અજ્ઞાનથી જ થયો છે. સવિનય ભંગ બંધ કરાવવામાં પંડિતજીનો હાથ જ નથી. એ નિશ્ચય મારા મનમાં તો જ્યારે મેં ગોરખપુરનો મામલો બારડોલીમાં સાંભળ્યો ત્યારે જ થયેલો. તે પ્રમાણે કાગળો પણ મેં બારડોલીથી લખ્યા. સાથીઓની સાથે મસલત કરી, કારોબારી સમિતિ બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યારબાદ મુંબઇ ગયો. પંડિતજી એ જ માગણી કરે એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. પણ જે ઠરાવ થયો છે તે મારો ને કારોબારી સમિતિનો સ્વતન્ત્ર છે.

સ્વરાજ મળ્યે છૂટે

હવે ગુણદોષ ઉપર આવીયે. શું આપણી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને પણ કેદીઓને છોડાવવાનો આપણો ધર્મ છે ? સત્યાગ્રહ એનું નામ છે કે રાજ જાય, પાટ જાય, કુટુંબ જાય, જાન જાય તોપણ સત્ય ન છોડીયે. સત્ય છોડીને જો આપણે કેદીઓને છોડાવીયે તો તેઓ જ શરમાય. તેઓ તો સ્વરાજ મળ્યે છૂટવા માગે છે. તેઓ માનપૂર્વક છૂટવા માગે છે. તેઓ દુઃખ ભોગવવા જેલ ગયા છે. તેઓ દુઃખને સુખ

માને છે, બહાર રહી જે સુખ મળે તેને દુઃખ માને છે. એટલે તેમને ખાતર પણ આપણે ભરેલું પગલું બીજી રીતે બરોબર હોય તો છોડી શકતા નથી.

વળી સવિનય ભંગ ચાલુ રાખીને કંઇ આપણે તેઓને છોડવી શકત ? તેઓને છોડવવાની આપણી શક્તિ આપણી શાન્તિમાં હતી. બારડોલીનું બળ બીજે શાન્તિ જળવાય તો જ બતાવાય તેમ હતું. શાન્તિઅશાન્તિ ભેળાં ન જ ચાલી શકે. રાત્રિ ને દિવસ સાથે નથી નભી શકતાં. એટલે જે રીતે વિચારો તે રીતે આપણને એક જ જવાબ મળે છે કે સવિનય ભંગ કર્યે જ છૂટકો હતો.

તેનો અર્થ એમ નથી કે હવે આપણને કંઇ કરવાપણું નથી. ક્ષત્રિય એક રીતે ન ફાવે તો બીજો સીધો માર્ગ શોધે છે. જે જગ્યાએ ભૂલો પડે ત્યાંથી પાછો મૂળ જગ્યાએ આવી પોતાનું બળ અજમાવે છે. તેમ જ આપણે કરવાનું રહ્યું છે. કેદીઓને કોઇ ભૂલનાર નથી.

પંડિતજીનો આત્મા કેટલો ચીમળાઇ રહ્યો છે એ હું જાણું છું. તે આપણા જેટલા જ તેઓને છોડાવવા ઉત્સુક છે. તેઓ પણ હિન્દુસ્તાનનું મ્હોં ઉજ્જવળ રાખીને કેદીઓને છોડાવવા ઇચ્છે છે.

મારી નોંધ

બારડોલીની પ્રજા પ્રત્યે

બારડોલીમાં રચનાત્મક કાર્ય

તમે તો ખૂબ કર્યું. તમારે વાંકે સવિનય ભંગ નથી રોકાયો; રોકાયો ગોરખપુરને વાંકે. પણ આપણે તો ભારતવર્ષના છીયે એટલે ગોરખપુરના વાંકની અસર આપણી ઉપર પડે છે.

સિપાહીને તો લડવું ન લડવું સરખું જ હોય. કરો એટલે કરે, રહો એટલે રોકાય. કારોબારી સમિતિએ થોભવાનું કહ્યું એટલે બારડોલી થોભે અને તુરત મહેસુલ ભરી પોતાની સિપાહીગીરી સિદ્ધ કરે.

સવિનય ભંગ મુલતવી રહે. સત્યાગ્રહ તો કદી મુલતવી રહેતો જ નથી. સત્યાગ્રહ એ તો આપણો પ્રાણ હોવો જોઇયે. તેથી સત્યને જ અનન્યભાવે વરેલા રહેવાને સારૂ ને તેની નિશાની દાખલ કારોબારી સમિતિએ જે ઠરાવો કર્યા છે તેને માન આપીયે.

જોકે બારડોલીનિવાસીઓ સવિનય ભંગ કરવા તલસી રહ્યા હતા છતાં તેમનામાં ત્રુટીઓ તો હતી જ. તે બધી ત્રુટીઓ ઝટ કાઢી તમે સવિનય ભંગને સારૂ વધારે લાયક બનો એમ માગું છું.

તા. ૧૯-૧-૧૯૨૨

બારડોલીમાં રહી હું જોઇ ગયો કે કાળી પરજ બારડોલીમાં લગભગ ગુલામની સ્થિતિમાં છે. તેઓને અજ્ઞાનમાંથી છોડવવા એ ઉજળા વર્ગનું કામ છે. તેમાં જ તેઓનું ઉજળાપણું છે. કાળી પરજના ઘરમાં રેંટીયાએ પ્રવેશ કરવો જોઇયે. તેઓનાં બધાં છોકરાં રાષ્ટ્રીય નિશાળોમાં આવવાં જોઇયે ને તેઓને પણ સામાન્ય જ્ઞાન મળવું જોઇયે.

બારડોલીની પ્રજા મહાસભાની બધી શરતોનું સંપૂર્ણ પાલન કરી વધારે લાયક બને એ હું માગુ છું.

દારૂ તો કાળી પરજ જ પીયે છે. તેઓના ઘરમાં જઇ તેમને પ્રેમપૂર્વક વાતો કરી દારૂની આદત છોડાવવી જોઇયે. એને સારૂ તેમને દૂધ, છાશ કે સાકરનું પાણી વગેરે આપવાં જોઇયે.

તમે આજ પણ પંચાયતો સ્થાપી તમારા કજીઆઓનો ચુકાદો કરી શકો છો. તમારી નિશાળોને ખીલવી તેમાં બધાં બાળકોને સંપૂર્ણ તાલીમ આપી શકો છો. બધાં ઘરમાં રેંટીયા દાખલ કરીને દરેક ગામમાં વણકર ને પીંજનારા તૈયાર કરી તમારી આવક વધારી આર્થિક સ્વતન્ત્રતા મેળવી શકો છો ને તેમાંથી જે લાભ થાય તેમાંથી જ તમારી અદાલતોનું, તમારી નિશાળોનું ને દારૂનિષેધનું તથા સ્વદેશીનું કામ ચલાવી શકો છો.

તેનો માર્ગ પણ તમને મહાસભાએ બતાવ્યો છે. દરેક સ્ત્રીપુરુષ મહાસભાનાં સભાસદ થાય એ એક સાધન, ને બીજું તિલક સ્વરાજ ફાળામાં તમારી ગયા વર્ષની કમાણીનો સોમો ભાગ આપવો એ.

આમાં તમને ઘણી સ્વતન્ત્રતા રહી છે ને એટલી તમે સુવ્યવસ્થિત રીતે મેળવી શકો ત્યારે જ હવે તો તમે સવિનય ભંગને સારૂ લાયક થયા ગણાઓ.

ગુજરાતીમાત્રને

ઉજલવમાં રચનાત્મક કાર્ય

જે બારડોલીનિવાસીને તે ગુજરાતીમાત્રને લાગુ પડે છે. સવિનય ભંગ બંધ રહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે તેને સારૂ વધારે લાયકાત મેળવીયે. તેથી મહાસભાએ ઘડેલા રચનાત્મક કામને પૂરૂં ઉપાડી લઇયે.

હું જાણું છું કે અબ્બાસ સાહેબનો ખેડા જીલ્લો જે ભારે ઉત્સાહ બતાવી રહ્યો હતો તેને ખૂબ નિરાશા થશે. જેઓ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા તેઓને હવે કર ભરવો આકરો લાગશે. પણ તેઓ એમ ન સમજતાં કરો આપી રચનાત્મક કામમાં તલ્લીન થઇ જાય એમાં જ તેઓની સિપાહીગીરી રહેલી છે. હવે આપણે જોઈ શકીયે છીયે કે દરેકને મહાસભાનો સભાસદ બનાવવો, તેની વાર્ષિક કમાણી-નો સોમો ભાગ મેળવવો એ તેની પાસેથી જેલ જવાની કબુલત લેવા કરતાં ઘણું વધારે મુશ્કેલ છે. એ બધાં કાર્યો આપણે પૂરાં કરીયે ત્યારે માત્ર બારડોલી જ સવિનય ભંગ શરૂ ન કરે પણ આખું ગુજરાત કરે.

અમદાવાદ અને સુરતના શહેરીઓને

મ્યુનિસિપલ [illegible]

રાષ્ટ્રીય સવિનય ભંગ બંધ થયો, પણ તમારી પાસે તો સોનેરી તક પડેલી છે. તમને સ્થાનિક દુઃખ છે. તમે તમારૂં સ્થાનિક ઝવેરાત ખૂબ સિદ્ધ કરી શકો છો. તમારી ઉપરવટ થઇને સરકારે પોતાની કમિટી નીમી છે. તેમાં તમારા જ શહેરવાસીઓ કામ કરવા તૈયાર થયા છે એ જોઇ મને તો ખૂબ દિલગીરી થઈ છે. પણ તેથી કંઇ નિરાશ થવાનું નથી. શહેરીઓની સહાય વગર તેઓ કારભાર નહિ જ ચલાવી શકે. તે કમિટીની નિશાળોમાં એક પણ બાળક તમારા મોકલ્યા વિના તો ન જ જાય. તમારી ઇચ્છા વિના તમે કર પણ નહિ આપો. ભલે એક તરફથી બળાત્કારે નીમાયેલી સરકારની કમિટી ચાલે ને બીજી તરફથી તમારૂં શહેરી મહાજન ચાલે. તેમાંથી જણાઇ રહેશે કે પ્રજા કોની સાથે છે.

આ કાર્ય ઘણા વિનયથી ને ઘણીમાં ઘણી શાન્તિથી તમે ચલાવી શકો છો. કમિટીની સાથે મસલત કરી તમારાથી ભાર ઉચકાય તેટલો તમે ઉચકી લો ને જેને સારૂ તમારી શક્તિ ન હોય તે તમે પડતો મેલો. બન્નેની વચ્ચે સભ્ય યુદ્ધ જોવા હું ઉત્સુક છું. એક પક્ષ પણ મર્યાદા ન મુકે તો બીજાને મર્યાદા જાળવ્યા વિના ન જ ચાલે એમાં શક નથી. એટલે શહેરીઓ જરા પણ કટુ વચન કહ્યા વિના પોતાનું કામ ચલાવે તો તેઓ જ જીતશે. બન્ને શહેરોના શહેરીઓની પ્રથમ ફરજ તો એ છે કે રાષ્ટ્રીય શાળા એક પણ તેઓના કબજામાંથી ન જાય. તેને સારૂ તો કેવળ ઉત્સાહી કામ કરનારાઓની અને ધનની જરૂર છે. આ બે જો આપણે પેદા ન કરી શકીયે તો આપણે હાર્યાં જ છીયે.

ઢસાના દરબારનો સત્યાગ્રહ

ઢસા દરબારનો સત્યાગ્રહ

દેસાઇ ગોપાળદાસ કાઠીયાવાડમાં આવેલા ઢસા ગામના દરબાર છે. ત્યાંના લોકો અતિશય સરળ ને સુખી જીવન ગુજારનાર છે. દરબાર અને પ્રજા વચ્ચે પિતાપુત્ર જેવો રૂડો સંબન્ધ છે. ઢસામાં સ્વદેશી, અસ્પૃશ્યતનાશ વગેરે હીલચાલો પૂર જોરમાં ચાલી રહેલી છે. પણ પોતે પાટીદાર હોવાથી જ્યારે અબ્બાસ સાહેબે ખેડા જીલ્લાનો કબજો લીધો ત્યારે દેસાઇજી થોભી ન શક્યા અને પોતાનાં ધર્મપત્નીના હાથમાં ઢસાનો વહીવટ છોડી ખેડા જીલ્લામાં પોતે ઝંપલાવ્યું. તેમની વચ્ચે અને પ્રાન્તના સાહેબની વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર સૌએ જોયો છે. દેસાઈજીએ લખેલા દરેક પત્રમાં તેમનો સત્યાગ્રહ તરી આવે છે. પ્રજા એવા ત્યાગોથી જ ચડશે. જાપાનના ઉમરાવોએ જ્યારે પોતાની જાગીરો અને પોતાનું સર્વસ્વ પ્રજાને અર્પણ કર્યું ત્યારે જાપાનનું વાતાવરણ જોતજોતામાં બદલાયું. ગરીબ લોકો પણ એ ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજી ગયા અને સૌરાષ્ટ્રના કામમાં મશગુલ થયા. એ પ્રમાણે ઘણા દરબારો જાગીરદારો પ્રજાને સારૂ જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં ત્યાગ કરતા થઇ જશે ત્યારે જગતને જોવા લાયક સંગમ ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે થશે. અત્યારે તો મુખ્ય ભાગે અસહકારની લડત ગરીબો અને મધ્યમવર્ગના લોકો કરી રહ્યા છે. તેમાં મુલકને સારૂ

થોડો ભય પણ રહ્યો છે. જો ધનિકવર્ગ પણ તેમાં પૂરો ભાગ લે તો અત્યારે કેટલીક કફોડી સ્થિતિ આવી પડેલી છે તે પણ દૂર થાય. તેને સારૂ સાહસની, ક્ષત્રિયતાની જરૂર છે. દેસાઈજીએ તે બતાવેલી છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે બીજાઓ તેમના દાખલા ઉપરથી ધડો લેશે.

ગોવિંદજી વસનજીનો કેસ

જેલનું સુખદુઃખ

મુંબઇના પ્રખ્યાત મીઠાઈવાળા ગોવિંદજી વસનજી જેલમાં બિરાજી રહેલ છે. આ કેસની ટીકા મારે વહેલી કરવી હતી, પણ મારી પાસે કેસનાં કાગળીઆં ન હતાં તેથી ન કરી શક્યો. તે મને હમણાં જ મળ્યાં છે.

રા. ગોવિંદજીને છ મહિના જેલમાં આરામ લેવાનો છે. સખત મજૂરીની જેલ છે એ હું વધારે આવકારદાયક ગણું છું. આસાન જેલ વાળા જેલ ભોગવતા નથી એ મારો અનુભવ છે. મજૂરીવાળા જ જેલ ભોગવી શકે. આસાન કેદ વાળાને કંટાળો ઉપજવાનો સંભવ રહે છે. મજૂરીવાળાના દહાડા આનન્દથી વહી જાય છે. મન જેલને મહેલ બનાવી શકે અને જો સદાય બંદીખાનાનો વિચાર જ કર્યાં કરે તો કષ્ટદાયક પણ બનાવી શકે છે. અસહકારીને જો જેલ કષ્ટદાયી લાગે તો એ અસહકારી કહેવાય જ નહિ. મીરાંબાઇને ઝેરનો પ્યાલો અમૃત સમાન લાગ્યો. સૉક્રેટિસે પોતાના હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો રાખીને આત્માના અમરપણા વિષે પોતાન પ્રિય શિષ્યને દુનિયામાં હમેશને સારૂ નભી રહેશે એવું વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું. પ્યાલો આપનાર દારોગા પ્રત્યે અથવા ઝેર પીવાની સજા કરનાર ન્યાયાધીશ પ્રત્યે તેના હૃદયમાં ક્યાંયે દ્વેષ કે રોષ ન હતો એ તેની મધુર ભાષા જ સિદ્ધ કરી આપે છે. આવા કેટલાયે દાખલા દુનિયાના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે.

અદાલતમાં બચાવ શાને?

અસહકારીએ અદાલતનો ત્યાગ કરવાનો છે તે કંઇ રાજ્યપ્રકરણી ગુન્હાઓને સારૂ જ નહિ. ભલેને પોતાની ઉપર કોઈએ ગંદો આરોપ મુક્યો હોય તોપણ તેનાથી ત્યાજ્ય અદાલતમાં બચાવ ન થઇ શકે. દુઃખ ગુન્હો કરવામાં છે, જગત આપણને ગુન્હેગાર માને તેમાં નથી. પોતાનાં પાપને છૂપાવીને રહેનારા અનેક પાપીઓ ધર્મધુરંધર ગણાઇ પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ થઇ ફર્યાં કરે છે એ કંઇ જીતી જતા નથી. એમને આપણે જગતના ઠગ ગણીયે છીયે.

અદાલતોમાં જેઓની ઉપર સજા થાય છે એ બધાને આપણે ગુન્હેગાર નથી ગણતા; પણ પ્રત્યેક અનુભવીને ખબર છે કે ઘણા નિર્દોષ માણસો અદાલતોમાં સજાને પાત્ર થાય છે અને દોષિત છૂટી જાય છે. એક વકીલ તરીકે પણ મેં આવા અનેક દાખલા જોએલા છે. અદાલતમાં જવું એ ચોપાટની બાજી ખેલવા જેવું છે. કોઇનો દાવ સીધો પડે અને કોઇનો આડો. જેનો દાવ સીધો પડે તે જ કંઇ લાયક ગણાય એમ માનવાનું કારણ નથી. જેનો હમેશાં ખોટો પડતો હોય તેણે ભરૂચક

હાવ પાડવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હોય છતાં તે નિષ્ફળ જાય છે એવા દાખલાઓ દરેક ચોપાટ રમનારની આંખ આગળ તરી આવશે. દુર્યોધન જીત્યો અને પાંડવ હાર્યાં તે કાંઇ પાંડવોને જુગટું ન હતું આવડતું તેથી નહિ. બિચારા યુધિષ્ઠિરે મહેનત કરવામાં મણા ન રાખી. પણ પાંડવોને અમર થવું હતું, ધર્મની સાથે હમેશાં દુઃખ રહેલું છે એ ફરીથી સિદ્ધ કરવું હતું. તેથી પાંડવો હાર્યાં. પણ હારેલા પાંડવોને આજ જગત પૂજે છે.

ગોવિંદજી વસનજીનો કેસ

રા. ગોવિંદજીનું જગત તેમના મિત્રો છે. તેમના મિત્રો તેમને વિષે શું ધારે છે? હું હજી તેમના એક પણ મિત્રને મળ્યો નથી કે જે તેમને ગુન્હેગાર માનતા હોય. મારી પાસે તો તેમના આંસુથી ભીનો ચહેરો હજુ પણ ખડો છે. તેમની ઉપર કેસ ચાલશે કે શું થશે એની મને ખબર પણ ન હતી, તે વેળાએ મારો શક દૂર કરવાને તે જોકે માંદગીના બિછાનામાં હતા તે પણ આવેલા અને રુદન કરતા કરતા મને સંભળાવ્યું કે તેમણે જરા પણ કોઇને ઉશ્કેરવામાં ભાગ નથી લીધો. 'પારસીઓની બેઠકમાં બેસનાર, પારસીઓની ઘરાકીથી ધનિક થનાર હું પારસીઓની સામે એક પણ માણસને ઉશ્કેરૂં તો જગતનો અને ઇશ્વરનો ગુન્હેગાર બનું, તેટલું ભાન તો મને હોય જ એમ તમે માનશો.' આવા શબ્દો ગદ્ગદ કંઠે મને ગોવિંદજીએ તે દિવસે સંભળાવેલા. આવી બીજી અનેક વાતોથી મને તેમણે પોતાના નિર્દોષીપણાની ખાતરી કરી આપી.

જો તેમણે પોતાનો બચાવ કર્યો હોત તો તે અવશ્ય છૂટી જાત એમ હું માનું છું. સારા વકીલોએ તેમની વકીલાત કરવા કહેણ મોકલેલું પણ તેમની બહાદુર માતાએ ઇનકાર કર્યો. 'મારો દીકરો સત્યાગ્રહી છે. હું જાણું છું કે તે નિર્દોષ છે. બચાવ ન કરવાથી જેલમાં જશે એવો સંભવ છે. પણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડે તો મને અને મારા કુળને લજવે. તેનો બચાવ મને નહિ જોઇયે.' એમ કહી એ વીર માતાએ પોતાના દીકરાને ઉગારી લીધો. માતાનું બળ અને માતાનો આશીર્વાદ ન હોત તો રા. ગોવિંદજી કદાચ લલચાત. પણ તેમણે જેલનો સ્વીકાર કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી છે. આવાં દૃષ્ટાંતો ઘણાં નથી બન્યાં કે જેમાં પોતાને નામોશી પહોંચાડે એવા ગુન્હાનો આરોપ છતાં ઘણા અસહકારીઓએ કંઇ બચાવ ન કર્યો હોય. રા. ગોવિંદજી વસનજીને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમનું દૃષ્ટાંત હું અનુકરણીય સમજું છું.

કોઇ એમ ન માને કે જો રા. ગોવિંદજી બચાવ કરીને છૂટી જાત એમ હું કહું છું તો અદાલતોનો ત્યાગ શાને કરીયે? બીજા ગુન્હાઓમાં બચાવ કરવાની છૂટ શાને ન રાખીયે? આવી જાતની લાલચોથી જ જગતમાં અસત્ય છળકપટ આદિ ફાવી શક્યાં છે. બ્રિટિશ અદાલતોમાં કોઇ દહાડો ન્યાય જ નથી મળતો એવું તો કોઇએ કહ્યું જ નથી. પણ એ અદાલતોમાં જરા પણ રાજ્યપ્રકરણી વિષય આવી પડે છે ત્યાં તો ન્યાય મળવો લગભગ અસંભવિત છે એવું કયો હિન્દી નથી જાણતો? તિલક મહારાજે ભારે બચાવ કરેલો. તે વખતે એમાં આપણે દોષ નહોતા માનતા. તે વખતે તો બચાવ કરવો એ જ ધર્મ

હતો. પણ તે કંઇ બચ્યા નહિ. લાલા હરકિશનલાલ ઇત્યાદિએ પંજાબમાં પાણીની જેમ વકીલોમાં પૈસા વેર્યા તે કંઇ બચ્યા? અને આપણે જાણીયે છીયે કે લાલા લજપતરાય, ચિત્તરંજન દાસ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ વગેરે તદ્દન નિર્દોષ છે. આપણે એ પણ જાણીયે છીયે કે તેઓએ મોટા વકીલો રાખ્યા હોત છતાં તેઓ બચત નહિ. તેથી જ જ્યાં રાજસત્તા મદાંધ બને છે ત્યાં તેની તરફથી મળતા જૂજ ફાયદાઓનો પણ ત્યાગ કરવો એ ધર્મ મનાયો છે. અદાલતો એ રાજસત્તાનો એક જબરદસ્ત સ્તંભ છે. એ સ્તંભની મદદ પણ સામાન્ય સ્થિતિમાં લોકો લે છે એ સંભવે, પણ સમજુ એવી મદદોથી ન લલચાય.

ભાટીયા ભાઇબહેનોને

ભાટીયા અને સ્વદેશી

નીચે પ્રમાણે કાગળ એક ભાટીયા ગૃહસ્થ લખે છે:

"જ્યારે સર્વત્ર મારી નજરે ખાદીમય જોઉં છું ત્યારે મારા ભાટીયા ભાઇઓ ખાદી તરફ બહુ ઓછું લક્ષ આપે છે. સેંકડે બેથી ત્રણ માણસે ખાદી પહેરી છે. પરન્તુ હજી સ્ત્રીસમાજમાં તો મુદ્દલ નથી એમ લખીશ તો કંઇ ખોટું નથી. હજી વિદેશીના મોહમાં એટલા લુબ્ધ થઇ પડયા છે કે તે સિવાય ચાલવાનું નથી અને ખાદી ટકવાની નથી એમ જ માની હોંશે વિદેશી ખરીદ્યાં જાય છે. વિદેશી મુલાયમ અને બારીક વસ્ત્રોએ અમારી આર્થિક સ્થિતિ એવી તો કફોડી કરી નાખી છે કે જ્યારે અમારા પૂર્વજો સ્વદેશીમય હતા ત્યારે અમારી સ્થિતિ શું હતી અને હાલ શું છે એ જોતાં કંપારી છૂટયા સિવાય રહેતી નથી.

"સાથે નિન્દાએ પણ અમારી જ્ઞાતિમાં અગ્રભાગ લઈ લીધો છે. નિન્દા પણ કેટલી હદ બહાર! પ્રાચીન ભટ્ટી સ્ત્રીઓ રેંટીયા કાંતતી એ જેસલમીરના ઇતિહાસમાં હજી મોજુદ છે; હજી પણ પોતાના દેશવાસીઓના પુરાતન ઘરોમાં રેંટીયા નજરે ચડે છે. પરન્તુ તે તો કચરા ખાતે ફેંકી દેવામાં આવ્યા છે. મને જણાવતાં ખેદ થાય છે કે મારા કેટલાક ભાઇઓએ તો પોતાની વૃદ્ધ માબહેનો જ્યારે રેંટીયો કાંતતી ત્યારે તે ઉપર ગુસ્સે થઇ 'રેંટીયામાં તે આપણું શું વળવાનું છે?' કરી અગ્નિદેવને અર્પણ કરી દીધા છે.

"આપશ્રીનું 'નવજીવન' વંચાય છે, પણ તેના અભ્યાસી તો બહુ જ થોડા છે. આપશ્રીનો રેંટીયાનો તેમજ ખાદીનો સન્દેશ હજી અમારી જ્ઞાતિમાં પહોંચ્યો નથી. આપશ્રીએ પારસી, મુસલમાન, ખોજા ઇત્યાદિ કોમોને આપના સન્દેશા આપી આભારી બનાવી છે, તો અમારી ભાટીયા જ્ઞાતિને તો ભૂલવી ન જ જોઇયે."

ભાટીયાઓએ દેશસેવા કરવામાં ઊણપ નથી રાખી. તેઓ ધનિક હોઇ તેઓએ પૈસો ખૂબ આપ્યો છે. કેટલીક ભાટીયા બહેનો પોતાનો વખત રોકી ખૂબ દેશસેવા કરી રહેલી છે, પણ ધનિકવર્ગને સારૂ હજુ ખાદી મુશ્કેલ જોવામાં આવે છે. તેનું કંઇ કારણ નથી. દેશસેવા

નો જેને રંગ લાગ્યો છે તે જે સેવા આવશ્યક હોય તે કરી છૂટે છે. સ્વદેશીના જેવી એટલે રેંટીયો ચલાવવા જેવી ને ખાદી પહેરવા જેવી સેવા બીજી એકે નથી. આ સહજ અને જોખમરહિત ધર્મ છે, છતાં તેનાં પરિણામ ઘણાં મહત્ત્વનાં છે. જો હિન્દુસ્તાનના ધનિક લોકો ખાદી પહેરવાનો ધર્મ સ્વીકારે તો તેમાં કંઇ વિચિત્રતા નહિ મનાય. અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં તે પ્રજાએ બહારથી આવતી લેસો વગેરેનો ત્યાગ કરી કેવળ ઈંગ્લંડમાં જ બનતા જાડા મોટા કપડાંથી વર્ષોનાં વર્ષો સુધી નિર્વાહ કર્યો હતો. તેમાં ઉમરાવો પણ આવી જતા હતા. જેને સમજ પડી જાય કે ખાદીથી જ હિન્દનો ભૂખમરો નાશ પામે, ખાદીથી જ હિન્દની ગરીબ સ્ત્રીઓની પવિત્રતા જાળવી શકાય, ખાદીથી જ દુષ્કાળનું નિવારણ થઇ શકે તે કંઇ પરદેશી કે મીલનું કપડું પહેરે ? મારી ઉમેદ છે કે ભાટીયા ભાઇબહેનો પોતાની શિથિલતા છોડી ખાદી તથા રેંટીયાના ધર્મને સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારશે.

ડૉ. રાયની પ્રસ્તાવના

ડૉ. રાય અને રેંટીયો

રેંટીયાને લગતી એક બંગાળી પત્રિકાને બંગાળાના નામાંકિત રસાયણશાસ્ત્રી ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયે પ્રસ્તાવના લખી છે. આ સચોટ દલીલોથી ભરેલી આખી પ્રસ્તાવનાનું ભાષાન્તર નીચે આપતાં મને ખરેખર આનન્દ થાય છે. ડૉ. રાયની અદ્ભુત રાસાયણિક શોધો અને ઉદ્યોગહુન્નરને લગતી પ્રવૃત્તિઓ તો કિંમતી નીવડી જ છે, પણ ધરકંતામણના પ્રચારની તેમની આ પ્રવૃત્તિ એથી પણ વધારે કિંમતી અને અદ્ભુત નીવડશે એમાં મને લગીરે શંકા નથી. એમની રાસાયણિક શોધોએ હિન્દુસ્તાનને આંગણે કીર્તિ આણી છે; જે ઉદ્યોગોને તેમણે પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે તે વડે બંગાળને કેટલાક લાખ રૂપીયા મળ્યા છે અને બુદ્ધિશાળી બંગાળીઓને કામ મળ્યું છે; પણ ધરકંતામણ દાખલ થવાને પરિણામે તો લાખો બંગાળી ઘરોમાંથી ભૂખમરો અથવા અડધો ભૂખમરો અને અધમતા ટળશે, દુકાળ અને એથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓને દેશવટો મળશે અને તેને બદલે રિદ્ધિસિદ્ધિથી છલકાતાં સુખી કુટુંબોના કલ્લોલધ્વનિથી બંગાળનાં ગામડાંઓ ગુંજી રહેશે. પહેલી સ્વદેશીની ચળવળ વેળાએ માંચેસ્ટર કે જાપાનને બદલે મુંબઈ કે અમદાવાદનું કાપડ આણીને બંગાળે કશો પણ લાભ ઉઠાવ્યો નથી એવી જે ટીકા ડૉ. રાયે કરી છે તેની સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું. સ્વદેશી-ની પૂરી અને તાત્કાળિક અસર આપણે ત્યારે જ જોઈ શકાશું કે જ્યારે આપણાં છૂટાંછૂટાં વેરાયેલાં લાખો ઘરોમાં આપણે સૂતર અને કાપડ પેદા કરતા હઈશું. સ્વદેશીથી તેમનું જેટલું સંગઠન થશે તેટલું બીજા કશાથી થવાનું નથી.

તા. ૨૬–૨–૧૯૨૨

§ હુંકાર

બ્રિટિશ સિંહનો હુંકાર

બ્રિટિશ સિંહ આપણી સામે પોતાનો ખૂની પંજો ઉઠાવી ઘુરકવાનું જ્યાં સુધી ચાલુ રાખે છે ત્યાં સુધી કશી સમાધાનીની અપેક્ષા કરી જ કેમ શકાય ? લૉર્ડ બર્કનહેડ પાર્લામેન્ટમાંથી સંભળાવે છે કે બ્રિટિશ પ્રજા હજુ જેવી ને તેવી ખડતલ છે અને તેનાં કાંડાંબાવડાં શાબૂત છે એ આપણે યાદ રાખવું. મિ. મૉન્ટેગ્યુ કશા આડપડદા વગર આપણને સંભળાવી રહ્યા છે કે બ્રિટિશ પ્રજા દુનિયાની સૌથી નિશ્ચયી પ્રજા છે: તેના હેતુમાં દખલ દેવાનું સાહસ કરનાર ખત્તા ખાશે. પાર્લામેન્ટમાં થયેલા તેમના ભાષણના જે તારો આવ્યા છે તેમાં મૉન્ટેગ્યુ સાહેબના મ્હોડાના શબ્દો આવા છે:

"જો અમારી સલ્તનતની હસ્તી સામે જ કોઇ ઉઠશે, જો હિન્દને લગતો બોજો અદા કરવામાં બ્રિટિશ સરકારને કોઈ અટકાયત કરવા નીકળશે અને જાણે અમે હિન્દમાંથી પડચે-બોલે ચાલી નીકળશું એવી ભ્રમણામાં પડી જો કોઈ મનમાની માગણીઓ કરશે તો તેમ કરનારાઓ ખત્તા ખાશે. દુનિયાની આ નિશ્ચયીમાં નિશ્ચયી પ્રજાને પડકારીને તેઓ ખાટી નહિ જાય; અને તેવાઓને ઠેકાણે લાવવાને બ્રિટિશ જાતિ ફરી એકવાર પોતાનું બધું પુરુષાતન અને નિશ્ચયીપણું દેખાડી આપશે."

લૉર્ડ બર્કનહેડ અને મિ. મૉન્ટેગ્યુ બન્નેને ભાન નથી કે દરીઆપારના દેશોથી જેટલા આણીને ઉતારી શકાય તેટલા બધા જ શાબૂત કાંડાંબાવડાં વાળાઓનો ભેટો કરવા હિન્દુસ્તાન આજ તૈયાર છે, અને પડકાર તો બ્રિટિશ પ્રજાને આજનો નહિ પણ ૧૯૨૦ની કલકત્તાની મહાસભાએ ખિલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજની ત્રિવિધ માગણી પાર ઉતાર્યા વિના ન જંપવાનો પ્રજાકીય નિશ્ચય જાહેર કર્યો તે દિવસથી જ અપાઇ ચુકયો છે. આમાં સલ્તનતની હસ્તીને જરૂર પડકાર છે અને બ્રિટિશ સલ્તનતના આજના હવાલદારો જો ભલીભલાઇએ એ સલ્તનતમાંથી સરખા હક વાળા ભાગીદાર મિત્રો મરજીમાં આવે ત્યારે ખાનદાનીની રીતે એકબીજાથી છૂટા થાય એવી જ છૂટા પડી જવાની મુખત્યારી વાળી સ્વતન્ત્ર પ્રજાઓનો એક પ્રજાસંઘ બનાવી દેવા તૈયાર નહિ થાય તો એ પણ નક્કી સમજવું કે 'દુનિયાની સૌથી નિશ્ચયી પ્રજાનું'એ બધું પુરુષાતન ને નિશ્ચયીપણું અને એ બધાં 'શાબૂત કાંડાંબાવડાં' હિન્દુસ્તાનના અજેય અને અભેદ્ય ટેકને છૂંદવાના અટ્ટહાસ પાછળ ગારદ કરવાં પડવાનાં છે. હિન્દની

ભાતખાઉ નબળી પ્રજાએ હવે વધુ વખત કોઇના જ વાલીપણા નીચે રહ્યા વગર તેમ શસ્ત્ર સુદ્ધાં હાથમાં લીધા વગર પોતાની સ્વતન્ત્રતા ઘેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો દેખાય છે. સ્વ. લોકમાન્યના શબ્દોમાં કહીયે તો એને તે પોતાનો 'જન્મસિદ્ધ' હક સમજે છે અને ચાહે તેટલાં 'શાબૂત કાંડાંબાવડાં' સામે તેને ઝુઝવું પડે અને ચાહે તેવડા પુરુષાતન અને નિશ્ચયીપણાની સામે તેને ટક્કર દેવી પડે તોપણ એ જન્મસિદ્ધ હક સાબીત કરી બતાવવાની તેની ટેક છે.

કુરબાનીના ગંજ

મિ. મૉન્ટેગ્યુ કે લૉર્ડ બર્કનહેડની ઉદ્ધતાઇનો જવાબ હિન્દુસ્તાન ઉદ્ધતાઇથી ન જ વાળે. પણ જો હિન્દુસ્તાન પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વફાદાર રહેશે તો આ બલાના પંજામાંથી છોડવવાની તેની પ્રાર્થના ઇશ્વરને ત્યાં કદાપિ સંભળાયા વગર રહેવાની નથી. સત્તાના કેફથી અને દુર્બળ પ્રજાઓને ચૂસીને મદાન્ધ બનેલી કોઇ સલ્તનત આજ સુધી દુનિયામાં લાંબો કાળ નભી નથી, અને જો દુનિયા ઉપર કોઇ ન્યાયી ઇશ્વર રાજ્ય કરી રહ્યો હોય તો આ 'બ્રિટિશ સલ્તનત'—જે દુનિયા પરની શરીરબળમાં નબળી પ્રજાઓને વ્યવસ્થાસર ચૂસવાના અને સદાસર્વદા પશુબળના જ જોર પર બધે પોતાનો દોર ચલાવવાના સિદ્ધાન્ત ઉપર ખડી થયેલી છે—તેને ધૂળમાં મળ્યા વગર આરો નથી. બ્રિટિશ પ્રજાના આ કહેવાતા પ્રતિનિધિઓને ભાળ સરખી છે ખરી કે એમના એ 'શાબૂત કાંડાંબાવડાં' વાળા બ્રિટિશોને પેટ ભરીભરીને ટૂટી મરવા સારૂ હજુ આટલા ટુંક વખતમાં પણ હિન્દ પોતાના કેટલા સપૂતો ચુક્યું છે?

અને ચૌરાચોરાના ગોઝારા બનાવે હિન્દ રાષ્ટ્રે આદરેલા એ એકધારા યજ્ઞમાં વિઘ્ન ન નાખ્યું હોત તો એ બ્રિટિશ સિંહ પણ પેટ ભરીને દેખત કે તેની સામે હિન્દ શુદ્ધમાં શુદ્ધ લસલસતા શિકારોના કેવડા ગંજ કરી શકે છે. પણ પ્રભુને ઘેર તે મંજૂર નહોતું.

પણ ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ અને વ્હાઇટ હૉલના બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓને આથી નાઉમેદ થવાનું જરાય પ્રયોજન નથી. તેઓને તેમનું પુરુષાતન પૂરેપૂરૂં અજમાવી છૂટવાના રસ્તા મોકળા છે. હું જાણું છું કે દરીઆપારથી આવેલી આ ઉદ્ધત ધમકીને વિષે હું આકરી ભાષા વાપરી રહ્યો છું, પણ બ્રિટિશ પ્રજાએ પણ એકવાર છેલવેલ્લું જાણી લેવું જરૂરી છે કે ૧૯૨૦થી આરંભાયેલી આ હિન્દુસ્તાનની લડત હવે આખરની લડત છે, પછી તે મહિનો ચાલો કે વરસ ચાલો કે ઘણા મહિના ચાલો કે વરસોનાં વરસો ચાલો; અગર તો પછી જોઇયે તો બ્રિટનના પ્રતિનિધિઓ એમાં

સત્તાવનના બળવા વેળાના બધા અકથનીય ખેલ ખેલો કે એને પણ ભૂલાવે એવા બીજા સિતમો શોધીશોધીને ભજવો યા કશું ન કરો. હું તો અહોનિશ પ્રભુ પાસે એટલું જ માગ્યાં કરૂં છું કે હે ઇશ્વર! આ હિન્દુસ્તાનને આખરસુધી અનન્યભાવે અહિંસાપરાયણ અને નમ્ર બન્યા રહેવાનું બળ આપજે. બાકી, પ્રસંગો જોઈ વખતોવખત દરીઆપારથી મોકલવામાં આવનારી આવી ઉદ્ધત ધમકીઓ આગળ બંદાગુલામ બની રહેવું એ તો હિન્દુસ્તાનને સારૂ હવે કેવળ અશક્ય વસ્તુ છે.

---

§ છૂટાદોર

જુલમનો બચાવ

સરકારની છૂટેદોર દમનનીતિને વિષે મેં કરેલા અને ના. વાઇસરાયે ઇનકારેલા આરોપોમાંના લગભગ એકેએક આરોપનો વડી ધારાસભાની હમણાં જ પૂરી થયેલી બેઠકમાં સર વિલયમ વિન્સેન્ટે જેટલી નિર્લજ્જતાપૂર્વક બચાવ કર્યો છે તે જોતાં સરકારની મનઃસ્થિતિ સુધરવાનો સંભવ ઓછામાં ઓછો દીસી આવે છે. આટલા દિવસ અગવડભરી હકીકતોનો દરબારી ભાષામાં સાફ ઇનકાર કરી દઇ છૂટા થઇ જવાનો સરકારનો શિરસ્તો હતો. હવે એવા દરબારી મુલાયજાને મેલી દેવાની ગરજ ભાસી છે. જે હિમ્મતથી પ્રજા હવે સરકારના દરેક અન્યાય કે દુષ્ટ કૃત્યને અજવાળામાં આણતાં શીખી છે તેની સામે જૂની ઢબના ઇનકાર સરકારને સારૂ અશક્ય થઇ પડયા હોવાથી સરકારે પણ હવે દરેક જુલમનો બચાવ કરવાની હિમ્મત અખત્યાર કરવા માંડી છે. ધારાસભાના સભ્યોને તો સર વિલિયમ નર્યા બબૂચક જ સમજે છે; કારણ પ્રાન્તિક સરકારોનાં કૃત્યોની તપાસમાં ઉતરવાનું વડી ધારાસભાનું કામ નથી એમ કહી સરકાર સામે કરવામાં આવેલા આરોપોનો એકસામટો ઇનકાર સભ્યોને સુણાવી દઇને ગંભીરમાં ગભીર આરોપોનો તેઓ સાહેબે નીચે મુજબ બચાવ કર્યો છે:

"પણ બે આરોપો એવા છે કે જે તરફ મારે આ સભાનું ધ્યાન ખેંચવું જોઇયે. એક આરોપ ગેરકાયદે ભરેલી સભાઓને બળજોરીથી વીખેરી નાખ્યાને લગતો છે. હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું કે જ્યાં ગેરકાયદે સભાઓ વીખેરી નાખવાની જરૂર પડે છે અને જ્યાં એવી સભાઓ ઘટતા હાકેમો તરફથી હુકમ મળ્યા છતાં વીખેરાવા ના પાડે છે, ત્યાં સરકાર ઈચ્છે છે કે 'બધા દેશોમાં થાય છે તેમ' આ દેશમાં પણ જરૂર પડે ત્યાં બળ વાપરીને તેમને વીખેરવી. આવા દાખલાઓમાં બળ વાપરવા સિવાય બીજો ઉપાય જ રહેતો નથી. બીજો

આરોપ રા. ગાંધી તરફથી એ કરવામાં આવ્યો છે કે રાતની વેળાએ લોકોનાં ઘરોની ઝડતી-ઓ લેવાઇ તથા ગિરફ્તારીઓ કરવામાં આવી. આ આરોપની બાબતમાં પણ સરકારનો જવાબ એ છે કે રાત હો કે દિવસ, જે રીતની જરૂર ઉભી થાય તે મુજબ ઝડતીઓ કે ગિરફ્તા-રીઓ નહિ જ કરવામાં આવે એવી ખોળાધરી આપવા હિન્દુસ્તાન સરકાર તૈયાર નથી."

ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કરી દીધી છે. કાયદાઓના સામાન્ય અમલ કરવાના બહાના નીચે નિઃશસ્ત્ર માણસો ઉપર બળ વાપરવામાં આવે અગર તો અધરાત-મધરાત લોકોનાં ઘરોમાં ઘુસવામાં આવે તેમાં શું ? કાયદાનો અમલ કંઇ થોભી શકે ?

રાજદ્વારી મુક્તિને ખાતર

આ બધું એટલો જ આરોપ વધુ સચોટપણે પૂરવાર કરે છે કે આ સરકાર તેના સામાન્ય સ્વરૂપમાં જ દુષ્ટ અને અસહ્ય છે. અને એ દુષ્ટતાનો આવો નિખાલસ એકરાર પણ અલબત્ત જરૂરી હતો. કારણ જેલોનો ભય લોકોમાંથી ટળી જતાં શારીરિક સજાઓ અને છડેચોક લૂંટને કાયદેસર બનાવી દઇને જ સરકારે લોકોને બતાવી દેવું રહ્યું કે તેના હુકમોને માનવાની ના પાડવાનો અર્થ શો છે. તેથી આપણે તો એવી શારીરિક સજાઓ અને અધરાતમધરાતની ધાડોને ભવિષ્યમાં ઓછી થવાને બદલે વધેલી જ જોવાની આશા રાખવાની છે.

અને આ વસ્તુઓ જ્યારે આપણે હિસાબે રોજની થઇ પડશે ત્યારે ત્યાર-પછીનું બીજું સ્વાભાવિક પગથીઉં સરકારે રાતદિવસ ગમે ત્યારે ગોળીઓ દેવાનું આવવાનું. અને સ્વતન્ત્રતાના પૂજારીઓને સારૂ ખાસ રાખી મુકવામાં આવનારી એ છેલ્લી લ્હાણીને સારૂ જ હું તો થોડુંક થયાં અસહકારીઓને તૈયાર કરી રહ્યો છું. સ્વેચ્છાનું મરણ એ જ મુક્તિ છે. હિન્દુઓની માન્યતા મુજબ તો ઉંચામાં ઉંચી મોક્ષદશા એ જ છે કે માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના શરીરને અર્પણ કરી દે અને શારીરિક સુખદુઃખને વિષે તદ્દન ઉદાસીન બને. વ્યવસ્થિત સ્વરૂપની રાજદ્વારી મુક્તિની એ વધુ ઉંચી મોક્ષદશાનું પૂર્વ પગથીઉં છે. તેથી રાજદ્વારી મુક્તિને પામવા ખાતર આપણે આપખુશીથી આપણું માલમિલકત અને આપણા દેહ સિક્કે આપવા તૈયાર થઇયે એ દરેક રીતે યોગ્ય જ છે.

સરકારના હુમલા અને લૂંટો

સર વિલિયમ લોકો પર થયેલા હુમલાઓનો અને લૂંટનો એમ કહીને બચાવ કરે છે કે તેવું 'બધા દેશોમાં' થાય છે. હું એ વાતનો ઇનકાર કરૂં છું. શાન્ત સભાઓ, તે ચાહે તેટલી ગેરકાયદે ગણવામાં આવી હોય તોપણ, બીજા કોઇ પણ દેશમાં અગર અત્યાર અગાઉ આ દેશમાં પણ બળ વાપરીને વીખેરી નાખવામાં આવી હોય

એ માનવાની હું ના પાડું છું. આવી સભાઓ કે મંડળીઓ સાથે તેના બોલાવનારાઓને અગર તો જરૂર જણાય તો તેમાં હાજરી આપનારાઓને સુદ્ધાં બોલાવી મગાવીને અને તેમને જેલમાં મોકલીને કામ લેવામાં આવ્યું છે. સર્વ પ્રકારની શારીરિક સજા નાબુદ કરવી એ હરકોઇ સુધરેલી કહેવડાવનારી સરકારના તન્ત્રનો મૂળાક્ષર છે. અને પ્રજાએ એ પણ ભૂલવું નથી જોઇતું કે આ બધી જાહેર સભાઓ હિંસા કે મારફાડનો ઉપદેશ અગર અમલ કરવાને સારૂ નહિ પણ એક કિંમતી પ્રજાકીય હકની રક્ષાને ખાતર કસોટીને સારૂ ભરવામાં આવે છે. વક્તાઓ અને શ્રોતાઓને પકડીને કેદ ભલે કરવામાં આવે, પણ તેમના ઉપર શારીરિક હુમલા કરવા અને તેમને જમીન પર ઘસડવા એ બધાનો અર્થ શો ?

પોતાના નિર્લજ્જ એકરારની સર વિલિયમને કેમ જાણે ભોંઠપ લાગી હોય તેમ તેમણે પોતાના ઉદ્ધત બચાવના અન્તમાં ગોરખપુરની ઘટનાને ખામોખા ખેંચી આણીને એવું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે અહિંસાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહીઓ કરનારા બધા જ સ્વયંસેવકો કંઇ અહિંસાવાદી નથી હોતા.' ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડનો તો બચાવ નથી જ. એમાં સ્વયંસેવકો ભળેલા હતા કે કેમ એની વિશ્વાસલાયક હકીકત હજુ બહાર આવી નથી. જે સ્વયંસેવકો હિંસામાં ભળતા હોય તેમને ભલે સજા કરવામાં આવે. પણ ટોળાંઓને હાથે એવું ચાહે તેટલું ગેરવર્તન થયું હોય તોપણ નિરપરાધી અને શાન્ત માણસોની સામે શરીરબળના ઉપયોગનો તો એમાં કોઇ રીતે બચાવ જ થઇ શકે એમ નથી.

બેબંધશાહી સામે સહનશક્તિ

પણ અસહકારીઓએ તો સરકારની આવી મનસ્વી બેબંધશાહી સામે સુદ્ધાં મિજાજ ખોઇ બેસવાથી ચેતવું ઘટે. તેમણે તો ધીરજભરી સહનશીલતાથી અને મનથી પણ એની પ્રતિહિંસા ન કરતાં સરકારની આ બધી વૃત્તિનીતિને તરી ઉતરવું રહ્યું છે. દેશભર ચાલી રહેલ સરકારની દમનનીતિની જે વિગતો 'યંગ ઇન્ડિયા'માં દર અઠવાડિયે હું આપ્યે જાઉં છું તેનો હેતુ એટલું જ ઠસાવવાનો છે કે આ સરકારની શરીરબળ વાપરવાની અથાગ શક્તિનું સૌ કોઇને બરાબર ભાન થાય. આપણે પણ જો પશુબળ ઉપર ખડી થયેલી આ સરકારને તોડી પાડીને તેની જગાએ પ્રજાકીય ઇચ્છાને અનુસરનારી સરકાર ઉભી કરવા માગતા હોઇયે તો દુઃખ સહન કરવાની તેટલી જ અખૂટ શક્તિ કેળવવી રહી છે. એવી પ્રજાકીય સરકારના અમલ નીચે સુદ્ધાં બળનો ઉપયોગ તો થશે, પણ તે 'બીજા બધા દેશોની પેઠે' માત્ર તેમની જ સામે થશે કે જેઓ પ્રજાકીય સંકલ્પને પશુબળ દ્વારા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

યૂરોપના દેશોની સરકારો બધી પશુબળ ઉપર જ ખડી થયેલી છે એમ કહીને મિ. મૉન્ટેગ્યુએ આપણા મૉડરેટો ભાઇઓની કેવળ દિશાભૂલ કરાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. લંડન અગર પારીસ જેવામાં કોઇ પણ શાન્ત ટોળાને તેઓ કોઇ ખાસ કાયદાનો ભંગ કરીને એકઠાં થયાં હોય તોપણ જ્યાં સુધી તેઓ બળ વાપરવાને અગર તો બળના ઉપયોગની હિમાયત કરવાને ભેગાં ન થયા હોય ત્યાં સુધી બળજોરીથી વીખેરી નાખવાની કોઇ સરકાર હિમ્મત કરી શકશે નહિ.

અમદાવાદ સુરતની કસોટી

નવા સુધારાનું પોકળ

અમદાવાદ તથા સુરતના શહેરીઓની અને તેના ખરા શહેરસુધારકોની કસોટી હવે થવાની છે. આપણામાં જાહેરજીવન કેટલું ખીલ્યું છે, શહેરીઓ એક-બીજાને કેટલે દરજ્જે કુટુંબી માને છે, શહેરીઓમાં દૃઢતા, એકવચનીપણું, સ્વાર્થ-ત્યાગ, ઉદ્યોગ કેટલે સુધી છે એ બધાની પરીક્ષા હવે થઇ રહેશે.

જો ઉપરના બધા ગુણો શહેરીઓના બધા પ્રતિનિધિઓ બતાવશે તો પરિણામ એક જ આવવાનું,—સરકારે નીમેલી કમિટીને કામધંધા વિના નિરુદ્યમી થઇ બેસી રહેવું પડશે.

નવા સુધારામાં કેટલું પોકળ છે એની આ બે મોટી મ્યુનિસિપાલિટીઓને બંધ કરવા જેવી બીજી સારી સાબીતી ન મળી શકે. જો શહેરી પ્રતિનિધિઓ આપખુદ હોત તો તેઓની સત્તા છીનવી લેવી કદાચ વ્યાજબી ગણાત; પણ અહીં તો સરકાર જાણે છે, સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના હિન્દી 'પ્રધાન' પણ જાણે છે કે શહેરીઓ અને તેમના પ્રતિનિધિઓ બન્ને આ ઝગડામાં એકમત છે, બન્ને કેળવણી ખાતું સ્વતન્ત્ર રાખવા ઇચ્છે છે. તેમ છતાં મ્યુનિસિપાલિટીની સામે જો કંઇ કાયદે-સર ઇલાજ હોય તો તે લેવાને બદલે મ્યુનિસિપાલિટીને બંધ કરી છે, એટલે પ્રજા-મતની વિરુદ્ધ સરકાર અને 'આપણા' પ્રધાન થયા છે! આમ નવા સુધારામાં કેવળ આપખુદી જ ભરેલી છે, અને તે સુધારામાંથી પ્રજાને લાભ ન જ મળે એવું સિદ્ધ થાય છે.

અમદાવાદ સુરતની કસોટી

પણ સુધારાના લાભ ગેરલાભનો વિચાર કરવા કરતાં શહેરીઓનો લાભ શામાં છે એ જ આપણે તો વિચારવું આ સ્થળે યોગ્ય છે. શહેરીઓએ લીધેલી ટેક જાળવવી જોઇએ. આવી સામાન્ય બાબતમાં જો શહેરીઓ હારી જાય તો તેઓ

સ્થાનિક સ્વરાજ ભોગવવા લાયક નથી એમ જ હું તો કહું અને જગત પણ કહે. સ્વરાજની લાયકાત જેમ તે મેળવવાથી સિદ્ધ થાય છે તેમ જ તે સાચવવાની શક્તિથી પણ સિદ્ધ થાય છે. બહારથી થતા હુમલા છતાં ટકી શકાય તો જ આપણે શક્તિમાન કહેવાઇયે. બહારનાં જન્તુઓ ચડાઈ કરે છતાં પણ આરોગ્યવાન રહી શકે તેનું જ શરીર સારૂં ગણાય. આ લડાઇનું મધ્યબિન્દુ કેળવણી છે. બીજી બાબતોમાં શહેરીઓ પોતાના હક સાચવે યા ન સાચવે, પણ કેળવણીની બાબતમાં તો તેઓ હારે તો તદ્દન હાર્યા ગણાય; તો અવશ્ય એમ જ સાબીત થાય કે શહેરીઓ સ્વતન્ત્ર વિચાર કે કાર્ય કરતા નથી થયા. જો ટેક છોડે તો એમ સિદ્ધ થાય કે પ્રતિનિધિઓ કળાવાન હતા તેથી સરકારની સાથે લડી લેતા હતા; તેમાં શહેરીઓને રસ આવતો હતો, પણ જાતે કંઇ કરવાની કે વિચારવાની તસ્દી લેતા નહતા.

પ્રજાકીય કેળવણી

તેથી બન્ને શહેરના શહેરીઓની પ્રથમ ફરજ એ છે કે પોતાનાં બાળકોની કેળવણીનો કબજો તો પોતે પૂરેપૂરો રાખવો, એટલું જ નહિ પણ તે કેળવણીને એવા સુંદર પાયા પર મુકવી કે કોઇ સરકારની શાળામાં જવા લલચાય જ નહિ.

આ કામ કરતાં માલમ પડશે કે જેટલું કૃત્રિમ હશે તેટલું નભશે જ નહિ. શહેરીઓ ખરા અસહકારી હશે તો જ પોતાનાં છોકરાંને સરકારની શાળામાં નહિ મોકલે; તેઓને પોતાનાં બાળકોની કેળવણીની ગરજ હશે તો કેળવણીને સારા પાયા પર મુકશે. અમદાવાદ સુરતના શિક્ષિત લોકો કેળવણી આપવામાં મદદ દેશે, શહેરીઓ કેળવણી આપવા સારૂ જગ્યા આપશે, અનેક પ્રકારની સગવડો જે જોઇયે તે કરી આપશે ને સરકારી કમિટીને બતાવી આપશે કે પોતાનાં બાળકોની કેળવણીને સારૂ તેઓ અનેક આપભોગો આપવા તૈયાર છે.

આ કેળવણીના પૈસાનો સવાલ અગત્યનો આવી પડે છે. મારો તો ખાસ અભિપ્રાય છે કે કેળવણી ખાતે જે કર અપાતો હોય તે ન ભરવાનો હક તો શહેરીઓ જરૂર ધરાવે છે. પણ તેમ થાઓ યા ન થાઓ, અમદાવાદ અને સુરત જેવાં શહેરના વસનારાઓને તેટલા પૈસા એકઠા કરવા ભારે ન જ પડવા જોઇયે. જોઇતા પૈસા એકઠા કરી તેઓ પોતાની દૃઢતા ને એકતા પ્રગટ કરી શકશે. કેળવણીમાં આપેલો પૈસો કંઇ દાન નથી. એ પૈસો તો મૂડી રોકવાનું સારામાં સારૂં ક્ષેત્ર છે. તેમાંથી માબાપોને પૂરૂં વળતર મળે તેમ છે. આ બધી વ્યવસ્થા શહેરનિવાસી ગૃહસ્થો તુરત કરી લેશે એવી મારી ઉમેદ છે. જો અમદાવાદ અને સુરત આ કાર્ય સારી

રીતે પાર પાડે તો તેઓ આખા ભારતવર્ષને સુંદર દાખલો બેસાડી આપશે એમાં તો કંઈ શક નથી. અને આવા દાખલાની અસર હિન્દસ્વરાજ ઉપર પણ ઉંડી પડ્યા વિના રહેનાર નથી.

જરાયે દ્વેષ કે રોષ વધ્યા વિના, જરાયે શાન્તિભંગ થયા વિના જો આટલું કાર્ય આ શહેરો કરી શકે તો શાન્તિમય અસહકાર કેમ ચાલે એ આપણે સુન્દર રીતે બતાવી શકીશું.

હું ઇચ્છું છું કે બીજાં અંગો વિષે પણ શહેરીઓ પોતાની સ્વતન્ત્રતા બતાવી આપે. પણ દરેક પગલું ધીમેધીમે ને વિચારપૂર્વક ભરવા મારી નેતાઓને ખાસ ભલામણ છે.

નાસીપાસી શા માટે?

મારે કાને એવો ભણકાર આવે છે કે બારડોલીનો સવિનય ભંગ મુલતવી રહેવાથી અને મ્યુનિસિપાલિટીનો કબજો જવાથી શહેરીઓ નિરુત્સાહી બન્યા છે. આમ હોય તો શહેરીઓ નથી સમજ્યા અસહકાર કે નથી સમજ્યા પોતાની ખાસ લડત. અસહકારમાં બારડોલીમાં થયા એવા ઠરાવો તો થયાં કરે છે. મહાભારત લડાઇમાં અનેક વ્યૂહ રચાય ને તોડાય. બધાનો હેતુ એક જ હોય છે. વ્યૂહ રચાયા જેટલી જ તેને તોડવાની પણ જરૂર હોય છે. સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં હારને અવકાશ નથી, પણ સામાન્ય યુદ્ધમાં તો હાર પણ થાય. તોયે લશ્કર નાસીપાસ ન થાય. આપણી સામે એવો આરોપ મુકાયેલો છે કે ભારતવાસીઓ હાર સાંખી શકતા જ નથી. એક હાર ખાધી એટલે તુરત તેઓ નાસભાગ કરવા માંડે છે. આ આરોપ હિન્દુસ્તાન ખોટો પાડશે એવી હું જરૂર આશા રાખી બેઠો છું. બારડોલીના ઠરાવોને તો હું આપણી હારની નિશાની પણ નથી ગણતો. એ તો આપણી સચ્ચાઇની ને આપણી હિમ્મતની નિશાની છે એમ જ હું માનું છું.

વળી અમદાવાદ સુરતની લડાઈ સ્થાનિક છે. તેની ઉપર બારડોલીના ઠરાવની અસર ન જ પડવી જોઇયે. અને મ્યુનિસિપાલિટી બંધ થઇ તેમાં તો નાઉમેદી હોય જ શાને? એ પરિણામ ઉપજાવવાનો તો પ્રયત્ન હતો. લડતનું રહસ્ય એ છે કે દરેક પગલે સરકાર પોતાને ખોટી સ્થિતિમાં મુકે. સરકારનો સ્વેચ્છાચાર બતાવવાની આ લડત છે. સરકારે કમિટી નીમી એટલે સુરત અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ પૂરી અસહકારી થઇ. હવે તેના વેગને રોકનાર માત્ર શહેરીઓ જ રહ્યા. કેટલાંક મકાન વગેરેનો કબજો આપણા હાથમાંથી ગયો એ ખરૂં, પણ તેથી શું?

શહેરી પ્રતિનિધિઓ આંબાના ઝાડ નીચે મળી શકે છે. પોતાનો કારભાર ચલાવવાને સારૂ તેઓને પત્થરનાં મકાનની જરૂર નથી. સુરત અમદાવાદનાં પાયખાનાં નવી કમિટી પરાણે સાફ ન કરી શકે, બત્તી પરાણે ન કરી શકે. જેટલું શહેરીઓ કરવા દે તેટલું જ નવી કમિટી કરી શકશે, એટલું શહેરીઓ એક અઠવાડિયામાં સાબીત કરી આપી શકે છે. એટલે કોઇ પણ રીતે નાસીપાસી ઉત્પન્ન થવાનું કારણ હું તો જોતો જ નથી. નિરાશા એ આપણી અણસમજની જ નિશાની હોઇ શકે.

મારી નોંધ

કલકત્તાની જેલમાં

કલકત્તાની જેલમાં

કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી જેલમાંથી હરિલાલ ગાંધી લખે છે:

"જેલનો ખોરાક શરૂઆતમાં ઘણો ખરાબ હતો. હવે ઘણો સુધારો કર્યો છે. પહેલાં સવારમાં લપ્સી (થૂલી) મળતી. ભાતની કાંજીની તે થતી. બપોરે ભાત, દાળ ને શાક મળતાં. રોટલી જોઇએ તેને રોટલી આપતા. રોટલી લે તેને ભાત નથી અપાતો. સાંઝે પણ બપોરની માફક મળતું. લોટ, ચોખા, શાક વગેરે ઘણાં હલકાં મળતાં. ધનેડાં સહિત ચોખા રંધાઇ જતા. રોટલી બળી જતી અથવા કાચી રહેતી. શાકમાં મૂળા અને મૂળાનાં પાંદડાં મળતાં. પાંદડાં ઘણાં ખરાબ રહેતાં. તે પછી સરકારી હુકમ થતાં હવે સવારે સૂજી (રવાનો લોટ) નો એક ચમચો હલવો (શીરો) અને એક કટકો પાઉં રોટી મળે છે તે લેવાય છે. બપોરે ચોખા કાંઇક ઠીક અને સાફ મળે છે. શાકમાં પણ બટાટા અને પ્યાજ (ડુંગળી) વગેરે ફરતું ફરતું મળે છે. મસાલો પણ હળદર, મરચાં અને મરી મીઠું આપે છે. દાળ ઘણેભાગે મસુરની મળે છે. મગ પણ કોઇ વાર આપે છે. સાંઝે રોટી, દાળ અને શાક આપે છે. એક ચમચી ઘી પણ મળે છે. ઘી રાંધતી વખતે વપરાય છે. રાંધવાનું કાર્ય અમે હાથમાં લઇ લીધેલ હોવાથી ઠીક થઇ રહે છે. મારા સાથીઓમાં બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ અને ખિલાફતીઓ છે. ૧૨૦૦માંથી હવે અમારો આંકડો ૮૦ ઉપર આવી ગયો છે. હવે બીજા પકડાય છે તેમને અમારી જેલમાં નથી લાવતા. બીજી એક જગ્યાએ (ખિદરપુરમાં) સરકારે જેલ ખોલી છે ત્યાં અત્યારે ૧૨૦૦ અસહકારીઓ છે. બીજી એક જેલ (સેન્ટ્રલ જેલ કહેવાય છે તે) છે તેમાં ૨૦૦ હશે. શ્રી. દાસના દીકરા, જિતેનબાબુ, સ્યામસુંદરબાબુ વગેરે આગેવાનો આ જેલમાં છે. તેઓ અમારી જેલથી જરા દૂર છે. દેશબન્ધુ દાસ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, શ્રી. સસમલ અને સુભાસબાબુને ગોરા કેદીઓને રખાય છે ત્યાં અમારી જેલમાં રાખ્યા છે. સજા થયા પછી તેમને સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જશે.

"બીજી બધી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલના જ નિયમો છે.

"હું મારો સમય રસોઇ ખાતામાં અને વાંચવામાં ગાળું છું. મારૂં કાર્ય સામાન્ય રીતે બધા અસહકારીઓ ઉપર દેખરેખનું છે. અમે ૧૨૦૦ હતા ત્યારે મારે તે જ કાર્ય ઉપાડી લેવું પડેલું. ઘણા પ્રકારના માણસો સાથેહોવ ાથી કજીઆકંકાસ વારંવાર થઇ પડતા. જેલના પાળવાલાયક સ્વચ્છતા ને શાન્તિના નિયમોનો પણ કેટલાક ભંગ કરી દેતા. મારૂં કહ્યું ઠીક માની લેતા એટલે સુખ થતું. ત્યારથી મારૂં કાર્ય દેખરેખનું જ છે. ઉપરીઓ બધા ભલા છે."

કલકત્તાના જેલીઓની કેદ અરધી કરવાના જે ખબર છાપામાં છપાયા છે તે પાછળથી ઘણાને વિષે પાયા વિનાના ઠર્યા છે.

ચોથ કેમ અપાય?

ચોથ કેમ અપાય?

કરમસદના મોટા પાટીદારોએ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ કરવામાં એટલી બધી હિમ્મત બતાવેલી કે તેઓ ખુવાર થવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. હવે તેઓને બારડોલીના ઠરાવની રૂએ કર ભરી દેવાનો વખત આવ્યો તે તેઓને કડવું લાગે જ; તેમાં વળી સરકારી અમલદાર વેર વાળવા ખાતર તેઓની પાસેથી ચોથાઈ માગે તે કેમ આપી જાય?

પણ સરકારની પાસેથી વિવેકમર્યાદા આપણે આશા ક્યાં રાખી છે? તેને લાગ ફાવે ત્યારે તે વેર વાળ્યા વિના કંઇ છોડે? આપણી સારમાણસાઈ સામો ગુસ્સો કર્યા વિના વેર વાળવા દેવામાં જ રહેલી છે. આપણે કંઈ તેની પાસે માફ કરાવવા પણ ન જઈયે.

એવા દંડ આપવા એ આપણા પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગ છે. જે ખુવાર થવા બેસે તેને ચોથાઇ આપવામાં ક્યાં બાધ આવે?

પણ આવા દંડો આપનાર એમ સમજે કે સ્વરાજ મળ્યે કે સમજુતી થયે આવી બાબતોનું વળતર આપણે માગવા બેસીયે તો મળી શકે છે. તેથી જેની પાસેથી ચોથ માગવામાં આવે તે હિસાબ રાખી આપી દે એમ મારી ખાસ સલાહ છે.

સત્યાગ્રહનો પંથ ન્યારો છે; વિવેકનો છે, સહનશીલતાનો છે. આપણે એવો ખ્યાલ પણ ન કરીયે કે વખત આવ્યે આવા અમલદારો પર વેર લઈશું. આપણા ઉપર વેર લે પણ આપણે વેર ન લઇયે; એટલે વેરનો ખજાનો છેવટે ખૂટી જાય. જે ક્રિયાનો પ્રતિઘોષ ન થાય તે ક્રિયાનો છેવટે નાશ થાય જ એ અનિવાર્ય કાયદો છે. એ જાણે તે કદી વેર લેવાનો વિચાર જ ન કરે.

ઝરીયામાં સવિનય ભંગ

ઝરીયામાં સવિનય ભંગ

ઝરીયામાં તીવ્ર સવિનય ભંગની જંજાળમાં લોકોએ ન પડવું એવી સલાહ મેં મહાસભાસપ્તાહમાં મળેલા પ્રતિનિધિઓને આપેલી ને તેની નોંધ હું 'નવજીવન'માં લઇશ એમ મેં કહેલું, પણ વિસરી ગયો તેથી તે ભાઇઓની ક્ષમા માગું છું. ઝરીયાની સ્થિતિ અસાધારણ છે. ત્યાં હજારો મજૂરો વસે છે. તેમના પ્રસંગમાં રહેનારા જ ગુજરાતી, મારવાડી,

બંગાળી માલદાર તેમ બીજા વ્યાપારીવર્ગના માણસો રહે છે. ત્યાં તીવ્ર સવિનય ભંગ કરવો એટલે મજૂરવર્ગને ટાળવા જ રહ્યા. વ્યક્તિગત ભંગ કરતાં પણ મજૂરવર્ગ ઉશ્કેરાઇ જવાનો સંભવ છે. તેથી મેં એવી સલાહ આપી કે તીવ્ર સવિનય ભંગ એવી જગ્યાએ હાલ તુરત ન જ કરી શકાય. મજૂરવર્ગને તીવ્ર સવિનય ભંગમાં દાખલ કરવો એટલે શાન્તિભંગને વહોરી લેવા બરોબર થાય. તેથી આવા ભાગોમાં ખાદી, રેંટીયો, મદ્યપાન-નિષેધ વગેરે કામોને ખૂબ વધારવાં; ને ઝરીયા જેમ કોલસાની ખાણ છે તેમજ અને તેથી દ્રવ્યની ખાણ છે, તેથી ઝરીયાએ બિહારની બધી પ્રવૃત્તિઓને સારૂ જેટલું ધન જોઈયે તે એકઠું કરી આપવું એમ કહેલું. રામજસબાબુ ઇત્યાદિ ત્યાંના ધનિક ગૃહસ્થો આવાં કામોમાં પૂર્ણ મદદ દઇ શકે છે ને જો તેઓ બિહારની મહાસભાસમિતિની નાણાભીડ મટાડે તથા મજૂરોમાં ખાદીનો પ્રચાર કરાવે, પોતે કાંતે, મજૂરોને કાંતતા વણતાં શીખવે ને મજૂરોની પાસે દારૂ છોડવે તથા તેઓને પોતાની ફરજનું ને પછી પોતાના હકોનું ભાન કરાવે તો તેમણે અસહકારની પૂરી સેવા કરી ગણું.

એજન્સીમાં વકીલાત

એજન્સીમાં વકીલાત

એક મિત્ર લખે છે, 'તમે એવી સલાહ આપી કહેવાય છે કે એજન્સીમાં તો વકીલાત હરકોઇ અસહકારી કરી શકે છે. શું આ વાત સાચી છે?' મેં આવી સલાહ કોઇને આપી નથી. પણ કાઠીયાવાડમાં હાલ રા. મનસુખલાલ મહેતા તથા રા. મણિલાલ કોઠારીના કેસ નીકળ્યા છે તેને અંગે મેં અવશ્ય કહ્યું છે કે તેઓ એજન્સીની કોરટમાં લડી શકે છે ને તેઓ વકીલને રોકી શકે છે. તેઓ બન્ને દેશી રાજ્યોની રૈયત છે, તથા બન્ને દેશી રાજ્યોમાં પોતાના ને બીજાના હકો જાળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિને અંગે ઉભા થતા મામલામાં તેઓ અસહકારી નથી, તેથી જો તેઓ અત્યારે દેશી રાજ્યોના વિષયમાં પડવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ કોરટો ઈત્યાદિમાંથી પસાર થવું પડશે; નહિ તો તેઓ અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થઈ જવાના ભયમાં આવી પડે.

પણ એનો અર્થ કંઈ એવો તો નથી જ કે અસહકારી વકીલ એજન્સીમાં વકીલાત કરવા જાય; એનો અર્થ એવો પણ નથી કે અસહકારીએ જાણીજોઇને એજન્સીમાં કોરટે ચડવું; એનો અર્થ એવો પણ નથી કે અસહકારી તરીકે તેણે કંઇ કામ એજન્સીમાં કર્યું હોય તો તે બાબતમાં પોતે વકીલ રાખી શકે; પણ તેનો અર્થ એવો છે ખરો કે અસહકારીના પૈસા લેણા દેશી રાજ્યોમાં હોય તો તેની બાબતમાં તે દેશી રાજ્યોની કોરટમાં લડી શકે છે ને ત્યાં વકીલને રોકી શકે છે. આપણો અસહકાર દેશી રાજ્યો કે તેમની કોરટની સાથે નથી, એટલે દેશી રાજ્યોની કોરટની સાથેનો સંબન્ધ સર્વથા ત્યાજ્ય નથી.

પણ આ બધાં કામોમાં ગુંચવાડા રહેલા છે. તેથી અસહકારી એવી કફોડી સ્થિતિમાં પોતાને ન મુકે. અને તેથી જ હું ઘણીવેળા કહી ગયો છું કે દેશી રાજ્યના અસહકારીએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં બને ત્યાં લગી હાલ ન પડવું એ ઠીક છે; નહિ તો તે તેમાં જ

ગુંથાઈ જવાનો સંભવ છે. પણ જેને તેમ કરવામાં બાધ નથી અથવા તો જે અનાયાસે તેવા કોઇ ઝગડામાં આવી પડે તેને કાયદેસર લડી લેવામાં અસહકારની આજની નીતિ પ્રમાણે હું બાધ નથી જોતો.

દેશી રાજ્યના પ્રશ્ન બાબત મજકુર ભાઈઓ પકડાયા છે, દેશી રાજ્યોની રૈયતના હક ઉપર એજન્સી અમલદારે તરાપ મારી છે. તેમાં તેઓને રીતસર પગલાં ભરવામાં કશી અડચણ હોય એમ મેં નથી જોયું. તેઓ બન્ને બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં અસહકારી હોવા છતાં કાઠીયાવાડમાં પકડાય તો જામીન આપી છૂટી શકે છે, પોતાનો બચાવ કરી શકે છે.

એજન્સી પણ બ્રિટિશ સલ્તનતનું અંગ છે એવો પ્રશ્ન ઉઠી શકે છે. દેશી રાજ્યની કોરટ સુધી તો સમજાય, પણ એજન્સીની કોરટનું સમજાતું નથી, એમ કોઇ કહે. આમાં બે પક્ષ છે. એજન્સી જેમ બ્રિટિશ સલ્તનતનું અંગ છે તેમ જ દેશી રાજ્યનું અંગ છે. દેશી રાજ્યોની હસ્તીને લઇને એજન્સીની હસ્તી છે. તેથી દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોને અંગે એજન્સીની કોરટમાં જઇયે; પણ એજન્સીમાં અસહકારનો પ્રચાર કરવા ગયા તે બાબત પકડાયા હોય તો તેમનાથી ન બચાવ થાય, ન જામીન આપી છૂટાય. ને તેથી જ મેં મૂળથી જ સલાહ આપી છે કે દેશી રાજ્યોની હદમાં અસહકાર દાખલ ન કરવો; ત્યાં કેવળ સ્વદેશી ઇત્યાદિ પ્રવૃતિઓ, જેને વિષે કંઇ તકરારનું કારણ જ ઉભું ન થઇ શકે, તેને અને તે પણ આર્થિક ને નૈતિક દૃષ્ટિએ ખીલવવી; તેથી જ ત્યાં મહાસભાની સમિતિઓ વગેરે ન રાખવાં, પણ જેઓ મહાસભામાં જોડાવા ઈચ્છે તેઓએ બ્રિટિશ હદમાં આવેલી કોઇ સમિતિમાં જોડાઈ જવું.

આ બધાં ધર્મસંકટોમાં શુદ્ધ ઉકેલ કરવાની એક ચાવી છે, તેનો ઉપયોગ કરવાથી ભૂલ થાય જ નહિ. અમુક પગલું ભરવામાં આપણને પ્રેરનાર જો કોઇ પ્રકારનો ડર હોય કે સ્વાર્થ હોય, જેમકે જેલ જવાની કાયરતા, તો તે કામ આપણે ન કરવું, અસહકારી નીડર ને નિઃસ્વાર્થ હોવો જોઇયે. સત્યપરાયણ, અહિંસક, નીડર ને નિઃસ્વાર્થ અસહકારી ભૂલ નહિ કરે. તે પોતાના અન્તરાત્માને પૂછી સુખેથી આગળ ધપ્યે જાય.

'આથી ઉલટું'

દેશી રાજ્યો ને મહાસભા

અસહકારથી વિરુદ્ધ વર્તણુક ભાસે એવા દાખલા ઉપરની નોંધમાં વિચાર્યા. ઇંદોરથી એક ખબરપત્રી લખે છે તે એથી ઉલટો દાખલો છે. તે લખે છે કે ઇંદોરમાં ના. શાહજાદા આવવાના હતા ત્યારે ઇંદોરની છાવણીમાં રહેતા ત્રણ ગૃહસ્થો પંડિત આર્યદત્ત, શેઠ છોટાલાલ તથા શેઠ બદરીનારાયણને છાવણી છોડી જવાનો હુકમ મળ્યો. આનો તેમણે અનાદર કર્યો. તેઓ પકડાયા. તેઓએ ન વકીલ રાખ્યા, ન બચાવ કર્યો. તેઓ એક માસની આસાન કેદ ભોગવી રહ્યા છે. આમ અહીં મહાસભાએ ઠરાવેલા અસહકારનું પગલું ભરતાં માણસો પકડાયા ને જેલમાં ગયા. એ જ ખબરપત્રી જણાવે છે કે બીજા ચૌદ સ્વયસેવકોને પણ પકડી લીધા છે. એક રામનારાયણ કરીને પહેલવાન છે તેમને એક સોલ્જરે સખત

માર માર્યો છતાં તેમણે શાન્તિ જાળવી, જો કે તેમનામાં પેલા સોલ્જરને પૂરા પડવાની તાકાત પુષ્કળ હતી.

'આભડછેટ અદકેરૂં અંગ'

કાઠીયાવાડમાં અસ્પૃશ્યતા

એક 'અન્ત્યજ' ભાઇ અમરેલીથી લખે છે:

"આપની જન્મભૂમિમાં અન્ત્યજો તરફ વધારે તિરસ્કાર છે. કાઠીયાવાડમાં આભડછેટની વાત જ શી કરવી? હું પોરબંદર સુધી જઇ આવ્યો છું. રાજકોટ, ભાવનગર, અમરેલીમાં એ ચાર ટકા ઓછી છે, પણ એકંદરે ગુજરાત કરતાં કાઠીયાવાડમાં બહુ વધારે છે."

'મારી જન્મભૂમિ' એટલે શું? બાપના કૂવામાં ડૂબી મરવું એ પુત્રત્વનું લક્ષણ નથી. ઉપરનો કાગળ ઉતારીને હું 'જન્મભૂમિ'થી શરમાઉં છું. જે કાઠીયાવાડમાં નરસિંહ મહેતા જેવો ભક્ત રહ્યો, જ્યાં સુદામાએ પોતાનું ચરિત્ર પ્રગટ કર્યું, જ્યાં સ્વામીનારાયણે વિહાર કર્યો, જ્યા અર્જુનના સારથીએ સ્ત્રીપુરુષને પોતાની પાછળ ઘેલાં કરી મુકયાં તે કાઠીયાવાડમાં ત્યાંના ધીરા લોકો અધર્મને ધર્મ માને, આભડછેટને પુણ્ય માની મનુષ્યજાતિનો તિરસ્કાર કરે, એનું પરિણામ અધોગતિ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?

પણ હું કાઠીયાવાડની આશા છોડું તો મારે મારી પોતાની આશા છોડવી પડે. કાઠીયાવાડના યુવકોએ ખાદીનગરમાં પાયખાનાં સાફ કરવાની હામ ભીડી હતી એ હું ભૂલ્યો નથી. કાઠીયાવાડમાં ઘણા યુવકો અન્ત્યજોની સેવા કર્યા કરે છે. આવા કાર્યનો સરવાળો થવાને બદલે હવે ગુણાકાર થવાની જરૂર છે, ને જો એમ થાય તો કાઠીયાવાડની ઉપર જે આક્ષેપ આવે છે તે દૂર થાય. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ યુવકવર્ગની ધીરજ, તેઓનાં વિવેક ને ધર્મપરાયણતા ઉપર આધાર રાખે છે. યુવકવર્ગ મર્યાદા છોડી વડીલોને વગોવે તો તેઓનો અસ્પૃશ્યતાને છોડવાનો ખ્યાલ પ્રસરી ન શકે. અસ્પૃશ્યતાને અધર્મ ગણી બીજા ધર્મોનું સૂક્ષ્મ રીતે પાલન કરી જ્યારે યુવકવર્ગ વર્તન કરે ત્યારે તેની છાપ સમાજ ઉપર પડયા વિના ન જ રહે.

મોતીલાલ તેજાવત અને ભીલો

ભીલોની હીલચાલ

આ બાબતની તપાસ કરવા રા. મણિલાલ કોઠારી મારી સૂચનાથી શિરોહી વગેરે સ્થળે ગયા. અને તેમના તરફથી જે ખબર મળેલ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ભાઈ મોતીલાલ તેજાવતે મુખ્યત્વે મદ્યનિષેધનું, માંસાહાર છોડાવવાનું વગેરે કામ ભીલોમાં કરેલ છે. ભીલોમાં તેમની પ્રવૃત્તિથી જાગૃતિ આવી છે એમાં શક નથી. જો તે ભીલોનાં ટોળાંને લઇને ફરત નહિ અને દરેક જગ્યાએ તેમને મળી શકાય તેમ તે રહેત તો કંઈ જ ટીકાનું કારણ ન રહેત. રા. મણિલાલની મારફતે તેમણે મને કાગળ મોકલ્યો છે તે નીચે આપું છું:

"મૈં જિસ જગહ કામ કર રહા હૂં, સત્યાગ્રહ કા કામ કરતા હૂં. મૈં કોઈ બેજા કામ નહી કરતા હૂં. અસલ બાત યહ હૈ કિ જિસ તરહ સે આપ કે સત્ય કામ કે પિછે સારા

હિન્દુસ્તાન ચલતા હૈ ઉસી તરહ સે મેરે પિછે ભીલ ગિરાસીયા લોગ ચલ રહે હૈ. ઈનકે પાસ તીરકામઠા, ઔર તલવાર હૈં, જો ઉનકે પુશ્ત દર પુશ્ત સે ચલે આતે હૈં. યે પહાડી જમીન કો જોતતે હૈં. શાન્તિપ્રિય હૈં. સત્યવાદી ઔર આચારવાન હૈં. બિલકુલ ભોલે હૈ ઔર ધર્મ કે પ્રેમી હૈં. જબ મૈંને ઇનમેં સત્યાગ્રહ શુરૂ કિયા તો ઇન લોગોંને બડી શ્રદ્ધા સે મેરા સાથ દિયા. ઈસ બાત સે રાજકારભારી લોગ નારાજ હુએ. ભીલો કો ડરા કર, માર પીટ કર ઔર લાલચ દે કર દબાના ચાહતે હૈં. પર વે બડે અટલ હૈં. અપની ભલાઇ કો સમઝતે હૈં. અબ મેરી અર્જ ન તો રાજ સુનતા હૈ ઔર ન અંગ્રેજ. આપ હી મેરે સહાયક હૈ. સહાયતા કીજિયે. મૈં ઇન ગરીબ લોગો કે લિયે મરને કો તૈયાર હૂં. કોઇ પ્રચારક આપ જરૂર ભેજૈં યહાં કે લોગ અજાન હૈં, સીધે સાદે હૈં. શ્રી મણિલાલ કોઠારી ઈસ બાત કો અચ્છી તરહ જાનતે હૈં. મેરી અર્જ પર જરૂર ધ્યાન દીજિયે. તા. ૧૧-૨-૧૯૨૨."

આ કાગળમાં કેટલુંક અજ્ઞાન છે. અંગ્રેજનો તો કઇ સંબન્ધ નથી અને રાજ્યો પાસે રીતસર વાત તો લાવવી જ જોઇયે. રા. મણિલાલ કહે છે કે તેમને પાલણપુરમાં, દાંતામાં ને શિરોહીમાં રાજ્યો તરફથી પૂરી મદદ મળેલી. મોતીલાલે તથા ભીલોએ પણ તેમનું સાંભળેલું છે ને તેઓ શાન્તિથી જ કામ લેવા ઈચ્છે છે. મારી ઉમેદ છે કે રાજ્યો ભીલોની તકરાર સાંભળી તેમને ન્યાય આપશે તો ભીલો સુખી થશે. મોતીલાલનાથી કંઇ દોષ થયા હોય તોપણ તે દરગુજર કરી અને તેની ભીલો ઉપર પડેલી અસરનો સારો ઉપયોગ કરી ભીલોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ રાજ્યો લક્ષ આપે તો રાજાપ્રજા બન્નેનું ભલું થવાનો સંભવ છે.

પરદેશી કાપડની ચોકી

પરદેશી કાપડની ચોકી

ઝરીયાથી જે પત્ર મને સવિનય ભંગની યાદ દેવડાવનારો આવ્યો તેમાં એક દુઃખદ ખબર પણ છે. ત્યાંના વેપારીઓએ પરદેશી કાપડ નહિ મંગાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી તે તોડી છે એમ ખબરપત્રી લખે છે. વેપારીની પ્રતિજ્ઞાની જેટલી પ્રાચીન કાળમાં કિંમત હતી તેટલી જ આ કાળમાં ઓછી થઇ ગઇ લાગે છે. આમ પ્રતિજ્ઞાભંગની ખબરો કલકત્તેથી પણ આવી છે. આવે સમયે જો પિકેટિંગ—ચોકી ન કરે તો માણસ શું કરે એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે. શાન્ત ચોકી કરવાનો આપણો હક છે એમાં તો મને જરા પણ શંકા નથી. શાન્ત ચોકી પણ હમેશાં શાન્ત નથી હોતી એમ હું જાણું છું, તેથી એ ચોકીની સામે થયાં કરૂં છું. વળી પરદેશી કાપડનો અણગમો જ્યાં સુધી સામાન્ય ન થઇ ગયો હોય ત્યાં લગી ચોકી કરવી અયોગ્ય લાગ્યાં કરે છે. જે રિવાજની સામે લોકમત પૂરો ન કેળવાયો હોય તે રિવાજ દૂર કરવાની ચોકીને લોકમત સહન ન કરે એવું પણ બને. આ એક પક્ષ.

બીજો પક્ષ એ રહ્યો કે જ્યાં પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય ત્યાં ભંગ કરનારને શરમાવનારા અને ભંગ કરનારથી લોકને સાવધાન કરનારા કંઈ ઇલાજ આપણી પાસે હોવા જ જોઇયે. તે ઈલાજો

પેઠી બે વિરોધી ઇલાજ છે—એક ચોકી ને બીજો સંબન્ધત્યાગ. બન્નેમાં ભાવ એક જ રહેલો છે. જે વેપારી પાકેલી હુંડી પાછી વાળે તેની સાથે તો વ્યવહાર બંધ કરવાનો સમાજનો હક છે. આ સંબન્ધત્યાગમાં ન્યાતિબહિષ્કાર કે સેવાબહિષ્કાર નથી આવતો, પણ કેવળ વ્યાપારત્યાગ આવે છે. આવો ત્યાગ હમેશાં શકય નથી હોતો, તેથી ચોકી એ જ એક વ્યવહારૂ ને સરળ રસ્તો રહે છે. મહાસમિતિની બેઠક પહેલાં હું આ નોંધ (મંગળવારે) લખી રહ્યો છું. સમિતિ શો નિર્ણય કરે છે તે જોવાનું છે. પણ ઝરીયાના ગૃહસ્થોને તો હું એટલી જ સલાહ આપું કે જ્યાં ચોખ્ખો પ્રતિજ્ઞાભંગ થયો છે ત્યાં કેવળ શાન્તિમય ચોકી કરવાનો તેઓને અધિકાર છે. તે અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં તેઓ વચનભંગ કરેલા ગૃહસ્થોની પાસે જાય ને તેઓને વીનવે અને ચેતવે એ જરૂરનું છે. બધા પ્રતિબંધોને વિષે એટલું યાદ રાખવું જોઈયે કે પ્રતિબંધો શાન્તિ જાળવવાને ખાતર મુકવામાં આવે છે. જ્યાં શાન્તિભંગ થવાનો લેશમાત્ર પણ ભય નથી ત્યાં ચોકીનો પ્રતિબંધ હોવા છતાં ચોકી કરાય. રામજસબાબુ જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને કોઇ વચનભંગ કરેલા વેપારીની દુકાનની ચોકી કરતાં કોણ રોકે? હા, એટલી શરત ખરી કે તેમનાથી પણ સાથે હજાર સ્વયંસેવકોની ટુકડી રાખીને ચોકી ન કરાય. જે ચોકીમાં હેતુ ભય ઉપજાવવાનો જ નહિ પણ શરમ ઉપજાવવાનો છે તેમાં ચોકીદારો અનેક ન હોય પણ બે ચાર જ હોય; જાણીતા હોય ને ચારિત્ર્યવાન હોય.

પણ મારી તો વેપારીમાત્રને દીન વિનંતિ છે કે તેઓ પ્રજાને કે મહાસભાના સેવકોને ચોકીની ઉપાધિમાં કે જવાબદારીમાં ન જ રોકે. પરદેશી કાપડનો ત્યાગ દેશમાં ખૂબ થઈ રહ્યો છે. દેશના લાખો રૂપીયા તેથી બચી ગયા છે; ગરીબોના ઘરમાં તેમાંના હજારો પેસી ગયા છે. આવી અર્થ અને ધર્મલાભની પ્રવૃત્તિને તેઓ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર વચનભંગ કરીને કેમ રોકે? તેમની ચોકી કરવી પડે એ તેઓથી જ કેમ સહ્યું જાય? વેપારી અને પતિવ્રતા નાર એક સ્થિતિમાં હોવાં જોઇયે. બન્નેએ પોતાની ચોકીથી લજ્જિત થવું જોઇયે. જેમ પતિવ્રતા નાર પોતાના શીયળનો ભંગ કરે ત્યારે પ્રજા ઉપર ભારે આઘાત પહોંચે છે તેમ જ વેપારી જ્યારે વચનભંગ કરે ત્યારે પ્રજા ઉપર ભારે પ્રહાર કરે છે. વેપારીઓ આ ધર્મયજ્ઞમાં શું પોતાનાં વચનો પાળવા જેગો પણ ભાગ નહિ લે?

અમદાવાદની સ્વયંસેવિકાઓ

બહેનોની ચોકી

રતનપોળમાં ખાદીપ્રચારનું કામ કરનારી સ્વયંસેવિકાઓના કામની તવારીખ મારી પાસે પડી છે. સેવિકાઓએ કરેલો પરદેશી કાપડના વેપારીઓ સાથેનો સંવાદ તેમાં છે. કાપડ લેવા આવનારી બહેનોની સાથે થયેલી વાતચીતની નોંધ પણ તેમાં છે.

આ બહેનોએ પરદેશી કપડાં ખરીદવા જનાર બહેનોની સાથે વાત કરી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ખરીદવાને બદલે તેઓ પાછી ગઇ ને પરદેશી કપડાં નહિ લે એમ કબૂલ કર્યું. વેપારીઓને સમજાવતાં વેપારીઓ ન સમજ્યા. તેઓએ તો બહેનોને ઉડાવી—

'આટલો માલ છે તે તો વેચ્યે જ છૂટકો, પછી પરદેશી કાપડ નહિ લઇયે.' આનો અર્થ કંઇ જ ન થયો એમ સહુ કોઇ જાણે છે. જે માણસ ખીસામાં પડેલી બીડી કે બાટલી-માં પડેલો દારૂ પીધા પછી બીડી કે દારૂ છોડવાનો વિચાર કરે તે કદી છોડી શકે જ નહિ. પીનાર પોતાની પાસે રહેલાં બીડી કે દારૂ ફેંકી દે છે ત્યારે જ મુક્ત થાય છે. પડેલો માલ વેચનારનો ભંડાર કોઇ દહાડો ખૂટે જ નહિ, એવું બને છે. વળી વેપારીએ કહ્યું, 'અમે હમણાં ન વેચીયે તો અમને ખોટ જાય તે કોણ ભરે ?' આમાં અવિવેક હતો. દેશને ખાતર એટલી સામાન્ય અગવડ પણ જે માણસ ન સહે તેની પાસેથી શી આસા રખાય ? ઘરાકી ન હોય ત્યારે, બજાર મંદ પડે છે ત્યારે, લૂંટ થાય છે ત્યારે નુકસાની કોણ ભરે છે ? દેશહિતને ખાતર જે ત્યાજ્ય વેપાર છે એમ આપણને ખબર પડે છે તેનો ત્યાગ કરવો એમાં શો આપસોગ છે એ જ હું તો નથી સમજતો.

પણ આવી સ્થિતિમાં બહેનોએ શું કરવું ? બહેનોએ લોકોને વિનયપૂર્વક સમજાવવા; મહેણાં ન મારવાં, પણ ધીરજથી લાભાલાભની દલીલ કરવી; અને તેમ છતાં પણ ન માને તો શાન્ત થવું, પણ વધારે દલીલમાં ઉતરી વિખવાદ વહોરી ન લેવો. જેઓની પાસે જથા-બંધ પરદેશી માલ પડયો હોય તેઓની આશા રાખવી તેના કરતાં જેઓ થોડું પરદેશી કાપડ ખરીદવા આવે છે તેની સમજ પર, તેના દેશાભિમાન પર વધારે વિશ્વાસ રાખવો એ જ ઇષ્ટ છે.

'નવજીવન'નો બહિષ્કાર નથી

મેં ગયે અઠવાડિયે એક ખબરપત્રીએ આપેલી ખબર બહાર પાડી કે વેરાવળમાં 'નવજીવન'નો બહિષ્કાર સત્તાધીશોએ કરેલો છે. બીજા ખબરપત્રી લખે છે કે આ ખબર પાયા વિનાની છે; તેઓ પોતે 'નવજીવન' લોકોને આપે છે ને કોઇ રોકતું નથી.

વેરાવળમાં 'નવજીવન'

ખાદીનો ભરાવો

'નવજીવન'માં વાંચનારે મહાસભાના ખાદી કાર્યાલયની 'જાહેરખબર' જોઈ હશે. 'નવજીવન'માં જાહેરખબર તો હોય જ નહિ તેને અપવાદ કેમ શોભે એમ ધારી પાછું એની જાહેરખબર આપવાનું બંધ કર્યું છે. તેથી ખાદી કાર્યાલય પોકાર કરે છે. 'નવજીવને' તે જાહેરખબરના પૈસા તો લીધા જ નથી એ મારે કહી નાંખવું જોઇયે. બંને પક્ષ સાચા છે. 'નવજીવન'ની બધી જગા વાંચવાલાયક વસ્તુમાં જ રોકવાનો ઇરાદો હોવાથી મફત જાહેરખબરો લેવાનું પણ મુસ્કેલ કામ છે. કોનું લેવું ને કોનું ન લેવું ? એમ છતાં ખાદીને ખાતર તો 'નવજીવન' નમે છે એમ પણ કહેવાય, તેથી હું તેને જાહેરખબર રૂપે આપવા કરતાંયે વધારે મહત્વ આ વેળા તો આપવા ઇચ્છું છું. ખાદી ગુજરાતમાં કોઇ જગાયે પડી ન જ રહેવી જોઇયે. જ્યાં લગી ગુજરાતમાં હજુ પરદેશી કાપડ પહેરનારા પડ્યા છે અથવા તો મીલનું કાપડ પણ પહેરનારા પડ્યા છે ત્યાં લગી ખાદી વાપરે છે એમ તો

ખાદીનો ભરાવો

કહેવાય જ કેમ ? તેથી મારી ઉમેદ છે કે જેટલી ખાદી કાર્યાલય પાસે પડી છે તે વેપારીઓ અને વાપરનારા લઈ તે કાર્યાલયને બીજી ખાદીનો ભંડાર ભરવાનો અવકાશ આપશે. કોટની ખાદીનો દર વારે અર્ધો રૂપીઓ નેપહેરણની ખાદીનો દર વારે સાત આના રાખેલો છે. મહાસભા પ્રાંતિક સમિતિને લખી આટલો ભાર જે વાંચનાર ઓછો કરી શકે તે કરે એવી મારી સલાહ છે.

તા. ૫-૩-૧૯૨૨

મારી નિરાશા

મારી નિરાશા

હું એકાએક નિરાશ નથી થઇ શકતો. નિરાશાના વાદળમાંયે ક્યાંક પણ આશાનાં કિરણો ભાળી શકું છું ને તે ખોરાક પર જીવું છું. પણ આ વખતની મહાસમિતિએ મને નિરાશ કર્યો કહેવાય. આશાવાદી હોઇ જ્યાં ઘોર અંધારૂં લાગે છે ત્યા પણ હું અજવાળું છે જ એમ જોઇ રહ્યો છું તે બળાત્કારે.

જો મારા અભિપ્રાયને બહુમતી ન મળી હોત તો હું અવશ્ય સફળતાનાં કિરણો જોત. પણ હું તો બહુમતીના બોજા નીચે કચરાઇ રહ્યો છું. મને જયઘોષ અપ્રિય લાગે છે; ઘણીવેળા તો ખરે જ કાન બંધ કરવા પડે છે. એ જ અવાજની સાથે અમદાવાદ, વીરમગામ, અમૃતસર, ચૌરીચૌરા વગેરેમાં ભાન ભૂલેલાં ટોળાંઓએ ખૂનો કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં.

મહાસમિતિએ મને વધારે મત આપ્યા, પણ હું જોઇ શક્યો કે બારડોલીના ઠરાવ ઘણા થોડાને ખરેખર ગમ્યા. મારે ખાતર, નહિ કે મારા અભિપ્રાયની સત્યતાને ખાતર મને મત મળ્યા. તેની કિમ્મત શી આંકી શકાય ? જ્યાં પ્રજાની સત્તા કાયમ કરવાનો પ્રયાસ હોય ત્યાં એક વ્યક્તિનો જય શા કામનો ? ત્યાં તો સત્યનો ને સિદ્ધાન્તનો જ જય શોભે. બહુમતીનાં હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. હૃદય મારી તરફ જાય, બુદ્ધિ મારાથી સો યોજન દૂર જાય. તેથી હું તો અકળાયો ને હજુ અકળાઇ રહ્યો છું.

આમ બળાત્કારે ગાડું ક્યાં સુધી આગળ ચાલે ? મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે જો આપણે મનથી, વાચાથી અને કર્મથી શાન્તિવાદી હોઇયે, એટલે શાન્તિને વ્યવહારધર્મ, સમયાનુસારી ધર્મ માનતા હોઇયે તોપણ બારડોલીના ઠરાવ વિના ચૌરીચૌરા પછી બીજું ન જ સંભવે એમ આપણને પૂનેમના ચન્દ્ર જેવું સ્પષ્ટ

દેખાવું જોઇયે. છતાં બારડોલીનો ઠરાવ કાયમ રહ્યો તે તે ઠરાવની યોગ્યતાને ખાતર નહિ પણ મારી ખાતર. જે ખલાસી આરકાટીની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વહાણ હંકાર્યે જાય પણ પોતે દિશા ન જાણતા હોય, તે આરકાટી મર્યે અથવા આરકાટી ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠયે વહાણને ડૂબાવે. એ વહાણમાં મુસાફરી કરવી જોખમકારક છે. તેમ જ વગરસમજ્યે મહાસભાના ઠરાવોને જેઓ પાસ કરે તે મહાસભારૂપી નાવને ડૂબાવે.

શાન્તિ તો પૂરી પાળો

મને તો એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે જ્યાં આપણે કેવળ શાન્તિથી જ જીત મળે એમ માનતા હોઇયે ત્યાં શાન્તિઅશાન્તિને મેળવીયે તો તે મેળવણી ફાટે ને તેમાંથી લાભને બદલે હાનિ થાય. બારડોલીની અસર જેમ આખા હિન્દ પર થવાની હતી તેમ ચૌરીચૌરાની પણ થાય જ, એમ આપણાં મન ઠેકાણે હોય તો આપણને લાગવું જ જોઇયે. એક જ આકાશમાં સૂર્ય ને ચન્દ્ર બન્નેને આપણે જોઇ શકતા નથી. ટાઢ તડકો સાથે હોય નહિ. તડકાને છાયારૂપે દેખાડવાનો ઢોંગ કેટલા દહાડા ચાલે ? ઉત્તરમાં જનારને તે દક્ષિણમાં જાય છે એમ મનાવવાનો ડોળ ક્યાં લગી ચાલી શકે ? શાન્તિને નામે અશાન્તિ ચાલે એ ક્યાં લગી છૂપાવી શકાય ?

વ્યવહારન્યાય પણ જ્યાં સુધી વ્યવહાર ચાલે ત્યાં સુધી તો પૂરો પાળવો જોઇયે. સમયાનુસારી નીતિ જેટલો વખત ચાલે તેટલો વખત તો પૂર્ણ રીતે ચાલવી જ જોઇયે. પાંચ દિવસ ઉદ્યોગી રહેવાનું વચન આપનારે પાંચ દિવસને સારૂ તો સંપૂર્ણતાએ ઉદ્યોગી રહેવું જ જોઇયે. તે આળસનો પૂજારી હોય તોપણ ઉદ્યોગનું વચન આપ્યા પછી એમ ન કહી શકે કે ઉદ્યોગ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોવાથી તે પાંચ દહાડા પણ ઉદ્યોગી નહિ થાય. પાંચ દહાડા જેટલા ઉદ્યોગ પર તેની શ્રદ્ધા ન હોય તો તે માણસે ઉદ્યોગીની ટોળીમાંથી બહાર જ રહેવું જોઇયે, એમ આપણે સહુ કહેશું.

હિન્દુસ્તાનીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે કે હિન્દુસ્તાનનું તારણ શાન્તિ વિના અશક્ય છે, કેમકે શાન્તિ વિના હિન્દુસ્તાન એક ન થાય, શાન્તિ વિના રેંટીયો ન ચાલે. હિન્દુમુસલમાન એકતા વિના ને રેંટીયા વિના હિન્દુસ્તાન એક ડગલું પણ આગળ ન જઇ શકે. હિન્દુમુસલમાન એકતા એ હિન્દુસ્તાનના પ્રાણ છે, રેંટીયો શરીર છે. બન્નેની જડ શાન્તિમાં રહેલી છે.

આટલી ચોખ્ખી વાત છતાં 'શાન્તિ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં છતાં આપણે મનમાં અશાન્તિ સેવીયે છીયે, મનમાં ગુસ્સો ભર્યો છે. 'મુખમેં રામ, બગલમેં છુરી' એવા બગભગત કંઇ સ્વર્ગે જઇ શકે ?

ઘણી ચેતવણીઓ આપવા છતાં બારડોલીના ઠરાવ ઘણા વધુમતે પાસ થયા. આથી હું મૂંઝાયો છું. જો એ બધા મત સમજપૂર્વક અપાયા હોય તો પરિણામ સારું આવી શકે. એટલા બધા મત આપનાર જો એમ માનતા હોય કે આપણે હવે શાન્તિની જરૂર છે, મૂંગે મ્હોડે કામ કરવાની જરૂર છે, તો આપણે આજે જેટલું બળ એકઠું કર્યું છે તેના કરતાં વધારે કરી શકીશું.

જેલમાં સેવા

જેટલી જરૂર જેલ શોધવાની હતી તેટલી જ જરૂર થોડી મુદત જેલ મોકૂફ રાખવાની છે. જેલ એ હમેશાંને સારૂ જુલમી રાજ્યમાં સ્વતન્ત્રતાનો દરવાજો તો રહેશે જ. પણ જેલમાં જવાને સારૂ પણ કળા જોઇયે છે. ચોર પાખંડી જેલ જાય તે કંઇ સ્વતન્ત્રતા મેળવતા નથી. તેઓ તો સજા ભોગવે છે. અશાન્ત ચિત્તે, ગુસ્સાભર્યે હૃદયે જેઓ જેલમાં જાય તે જેલમાં સુખે રહી પણ ન શકે. તેમને મન તો જેલ સેવાગૃહ નહિ જણાય; જોકે શાન્ત ચિત્તે જનાર તો અવશ્ય માને કે જેલમાં પણ તે પૂર્ણ અથવા વધારે સેવા કરે છે. જેલમાં તે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારો કેળવે, સંયમ વધારે, નિયમોનું વધારે પાલન કરે. સૉક્રેટિસે પોતાનું સારામાં સારૂં વ્યાખ્યાન હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો રાખીને આપ્યું ને તેણે મરીને પોતાનું ને પોતાના વચનનું અમરપણું સિદ્ધ કર્યું. તિલક મહારાજે પોતાનાં મોટામાં મોટામાં બે પુસ્તકો જેલમાં લખ્યાં. તેમણે જેલમાં એક ક્ષણ પણ નકામી ગાળી છે એમ ન કહી શકાય, તેમનો જેલનો વખત નકામો ગયો એમ ન કહેવાય. અત્યારે પણ જે જેલીઓ જેલમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તે તો સેવા કરે છે.

જેલ મોકૂફ શા માટે?

અત્યારે જેલ જવાનો પ્રયત્ન કરવો તે અશાન્તિ પોષવા બરોબર છે. તેથી જેલની બહાર રહેવું એ ક્ષણવારનો ધર્મ થઇ ગયો છે.

'આથી તો શત્રુ આપણને કાયર ગણશે; આપણી અપકીર્તિ થશે' એમ શંકા થાય. જ્યારે શત્રુ આપણને કાયર ગણે પણ આપણે ખરેખર કાયર ન હોઇયે ત્યારે આપણી જીતનો સમય નજીક આવે છે, કેમકે આપણી કાયરતા એ તો આપણું બળ છે અને શત્રુની ખોટી માન્યતા તેને ભૂલાવામાં નાખે છે. જે કેવળ ઇશ્વરની સહાય માગે તેને અપકીર્તિ હોય જ શાને? આપણે જરાયે નામોશીનું કામ કરીયે ત્યારે અપકીર્તિ હોય. આપણે જેલના ડરથી જેલનો ત્યાગ નથી કરવો. પણ જેલ જવામાં અણસમજ હોય, મગરૂરી, હોય, અશાન્તિ હોય એ ભયથી તેનો ત્યાગ કરીયે. શત્રુને રીઝવવા નહિ પણ આપણા આત્માને રીઝવવા આપણે જેલ જતા અટકીયે. જેલ જતાં અટકીને કાં આપણે ફાંસીનો ઘાટ ન ઘડીયે?

શત્રુ માગે તે ન કરીયે. અત્યારે શત્રુ ઇચ્છે છે કે આપણે વધારે ગુસ્સો કરીયે. આપણને તે ચીડાવી રહેલ છે. આપણી સામે પોતાની મૂઠી ઉગામી રહ્યો છે. આપણી સામે તે પોતાની આંખ લાલચોળ કરી રહેલ છે. આપણને ઘુરકાવી રહ્યા છે. પોતાની કેશવાળી ફફડાવી રહેલ છે. તેના ચીડવ્યા ચીડાઇયે તો આપણે પડીયે. તેનું હથિયાર મદ છે, દંભ છે, અમર્યાદપણું છે, ધમકી છે. આપણું હથિયાર શાન્તિ ને નમ્રતા છે. આપણને શત્રુ 'બીધેલા' ગણે કે કહે તે આપણને પોસાય, પણ આપણે પ્રતિજ્ઞાભંગ કર્યો સિદ્ધ થાય તે ન પોસાય.

કેદીઓને ભૂલી જાઓ

તેથી જ મેં તો વિચારી લીધું છે કે આપણે હાલ તુરતને સારૂ કેદીઓને ભૂલી જવા એ તો આપણું પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આપણે ભૂલો કરી તેથી કેદીઓને આપણે બળે છોડાવવાની શક્તિ આપણે ખોઇ બેઠા. કેદીઓ સરકારની મહેરબાનીથી નથી છૂટવા માગતા. સરકારના છોડયા તેઓ છૂટે તો તેઓ ખિન્ન થાય અને આપણે શરમાવું પડે.

આપણે તેઓને જેલ જઇને જ છોડવી શકીયે એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી. આપણા સત્યબળથી, આપણા પ્રતિજ્ઞાપાલનથી તેઓને આપણે છોડવી શકીયે છીયે. આપણું બળ આપણે જેલ જઇને બતાવી શકીયે છીયે તેમજ રચનાત્મક કાર્ય કરીને પણ બતાવી શકીયે છીયે. બળ આપણા અમુક કાર્યમાં નથી પણ આપણી વૃત્તિમાં છે. શરમનો માર્યો જેલ જનારો બળવાન નથી, પણ ન જવાનું હોય ત્યારે ડરકણુ ગણાતાં છતાં ન જાય તે બળવાન હોઇ શકે. બળ સત્ય કાર્યમાં રહેલું છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

જો હિન્દુસ્તાન, જો ગુજરાત એક માસમાં રચનાત્મક કાર્ય પૂરૂં કરી બતાવે તો કેદીઓને એક માસમાં છોડવે. જો ઘણા પ્રામાણિક, સમજુ ને જાણીતા સેવકો મળે તો એક માસમાં રચનાત્મક કાર્ય પૂરૂં કરવું એ કંઇ મુશ્કેલ નથી.

૧. દરેક સ્ત્રીપુરુષે મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા લેવી ને ચાર આના આપી મહાસભાના દફતરમાં નામ નોંધાવવું. ૨. તિલક સ્વરાજ ફાળો એકઠો કરવો. ૩ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવી. ૪. દારૂ પીનારાઓનાં ઘરોમાં જવું. ૫. પરદેશી કપડાંનો ઉપયોગ કરનાર-ને ખાદી પહેરવા સમજાવવા, ઘેરઘેર રેંટીયા દાખલ કરવા. ૬. અન્ત્યજવર્ગને મદદ દેવી. ૭. પંચાયતો સ્થાપવી. ૮. નિષ્પક્ષપાતપણે દરદીની કે જખમીની સેવા કરવી, ભલે તે ગોરો હોય કે કાળો.

આ કામોમાં એક પણ એવું નથી કે જેમાં આપણને જુગના જુગ જોઇયે. હા જોઇયે, જો લોકમત આપણી પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ હોય તો. પણ આપણે અત્યારે તો દાવો એવો કરીયે છીયે કે લોકમત આપણી સાથે છે. જો લોકમત આપણી સાથે હોય તો ને આપણી પાસે સાચા કામદારો હોય તો ઉપરની બાબતોમાં એવી કઇ છે કે જેમાં આપણે તુરત સફળ ન થઇયે ?

મારે મન તો એમાં લોકોની પરીક્ષા આવી જાય છે. જો ખરેખર તેઓ શાન્તિમાર્ગે જીત મેળવવા ઇચ્છતા હોય તો ઉપરનાં કામ હોંશે કરે. જો તેઓ કેવળ અશાન્તિ જ માગતા હોય તો રચનાત્મક કાર્યમાં જરૂર આપણાથી વિરુદ્ધ રહેશે અને જ્યારે સવિનય ભંગ શરૂ કરીયે ત્યારે તે પોતાનો અવિનયી ભંગ વિનયની ઓથે કરવા તૈયાર થઇ જશે.

આ આપણી સમક્ષ મોટામાં મોટો ભય આવી ઉભો છે. તેથી જેઓ શાન્તિમય પ્રવૃત્તિ ચલાવવા ઇચ્છે છે તેઓએ દૃઢતાપૂર્વક પોતાને માર્ગે ચાલ્યાં જ કરવું ઘટે છે. તેથી ભલે તેઓ ખોબા જેટલા થઇ રહે, તેમની લાજ જાય, તેઓ પ્રતિષ્ઠા વિનાના થઇ રહે. આવું થાય ત્યારે તેઓ પોતાનું કાર્ય નિર્ભય થઇ ચલાવી શકે ને દૃઢતાપૂર્વક બધાં પગલાં ભરી શકે. અત્યારે તો તેઓ જ્યારે સવિનય ભંગ જેવું તીખું પગલું ભરવા ઇચ્છે ત્યારે તેઓને ઉપાધિઓ આવી પડે છે.

સવિનય ભંગ

મારો માર્ગ ચોખ્ખો છે. હું જોઉં છું કે મારો દુરુપયોગ થઇ રહ્યો છે. મારે નામે ચૌરીચૌરામાં ખૂનો થયાં. હું સવિનય ભંગની વાત કરૂં છું તો સાંભળનાર 'વિનય'પદને ઉડાવી દઇ કેવળ 'ભંગ' પદનું જ ગ્રહણ કરે છે. સવિનય ભંગ એ અવિચ્છિન્ન સમાસ સમજવો. રસાયણશાસ્ત્રમાં બે મેળવણી મનાય છે. એક સામાન્ય જેમાં બધી વસ્તુઓ પોતાનો ગુણ રાખે છે. બીજું એવું મિશ્રણ જેમાંથી એક ત્રીજી જ વસ્તુ પેદા થાય છે કે જેનો ગુણ બેમાંથી એકે મૂળ વસ્તુની સાથે મળતો નથી. સવિનય ભંગ એ એક એવું રસાયણી મિશ્રણ છે. તેમાં ભંગનું એક પણ ખરાબ પરિણામ ન હોય ને તેમાં કેવળ વિનયથી થતાં પરિણામો આપણે જોતા જ નથી. વિનયની સાથે ઘણી વેળા આપણે નબળાઇ જોઇયે છીયે. ભંગની સાથે ઉદ્ધતાઇ, અસત્ય ઇત્યાદિ જોઇયે છીયે. સવિનય ભંગમાં તો કેવળ નિર્દોષતા ને નિર્ભયતા જ હોવાં જોઇયે. એવા અવિભક્ત પ્રયોગને તોડી તેમાંથી કેવળ 'ભંગ'નું જ ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યો જ્યાં લગી જોવામાં આવે છે ત્યાં લગી સવિનય ભંગનું ચલાવવું અશક્ય જેવું થઇ જાય છે. પણ જો સવિનય ભંગ કરનારનો પ્રજા બહિષ્કાર

કરે તો તેઓ પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ બતાવી શકે છે. જો તેમ ન બને તો જેમ સરકારની સાથે તે જ રીતે અશાન્તિ ઇચ્છનાર પક્ષની સાથે પણ મારે અસહકાર જ કરવો રહ્યો.

શાન્તિથી જ સ્વરાજ

હું નથી માનતો કે દેશ અશાન્તિને સારુ તૈયાર છે અથવા તો દુર્બળ 'ભાત-ખાઉ' ને સારુ અશાન્તિથી સ્વરાજનો કંઇ જ અર્થ હોઇ શકે. તે તો અશાન્તિના ઉપાસકોના ભોગ જેમ આજ છે તેમ જ રહેવાના. અશાન્તિના પૂજારી હિન્દુસ્તાન-ના કરોડોને સારુ સ્વરાજ નથી ઇચ્છતા પણ પોતાને સારુ સત્તા ઇચ્છે છે. આ આરોપ તેઓ કબૂલ નહિ કરે. તેમની પ્રવૃત્તિનું એ પરિણામ આવે જ એ તેઓ જાણતા પણ નથી. હું તેમને દોષ દેવા આ લેખ નથી લખી રહ્યો. હું તો માત્ર તેમની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામો જ બતાવી રહ્યો છું.

શાન્તિમાર્ગે જ હિન્દુસ્તાન થોડા માસમાં સ્વરાજ મેળવી શકે. અશાન્તિમાર્ગે સો વર્ષે પણ ન મળે એમ માનું છું. વળી જે સ્વરાજને સારુ આપણે મથી રહ્યા છીએ તે જો ગરીબોનું ને 'ભાતખાઉ' દુર્બળ પ્રજાનું હોય તો તો સો વર્ષે પણ તેઓ પોતાની દુર્બળતામાંથી છૂટી શકવાના નથી. શાન્તિના પ્રયોગથી તો આપણે દુર્બળને પણ બતાવીએ છીએ કે તેના શરીરમાં જે આત્મા છે તેનું બળ ચક્રવર્તીના આત્મા જેટલું જ તે ધારે તો બતાવી શકે છે.

આ વાત જો ખોટી હોય, એ માન્યતામાં ત્રુટી હોય, તો આ 'શાન્ત' અસ-હકારની પ્રવૃત્તિ પણ ખોટી છે; તો પછી અસહકાર એક જ નામ રાખી શકાય. વિનય, શાન્તિ, સત્ય વગેરે પદોના ઉપયોગ આપણે તજવા જોઇએ અને સલ્તનતને રાક્ષસી કહેવાનો રિવાજ પણ છોડવો જોઇએ. રાક્ષસી પ્રયોગોથી લડનારને પ્રતિપક્ષી-ની પ્રથાને રાક્ષસી ગણવાનો કે કહેવાનો અખત્યાર નથી રહેતો.

આશાવાદ નહિ જ છોડું

આમ મારી નિરાશાનાં કારણોનો પાર નથી; છતાં આશા તો નહિ જ મુકું. હું આશા રાખીશ કે હિન્દુસ્તાન બારડોલીના ઠરાવની સંપૂર્ણ યોગ્યતાને સમજી જશે. હું આશા રાખું છું કે બધા પ્રાન્ત નહિ સમજે તોયે થોડા તો સમજશે. હું આશા રાખું છું કે છેવટે ગુજરાત તો શાન્તિનો પાઠ બરોબર સમજશે જ. હું આશા રાખું છું કે ગુજરાતને પણ કદાચ હું નહિ સમજાવી શકું તો છેવટે કેટલીક વ્યક્તિઓ તો આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી આ મહાન પ્રયોગને સમજનારી નીકળી જ આવશે, અને મારી છેવટની આશા એટલી તો છે જ કે જો મેં હિન્દુસ્તાનને સત્યરૂપી એક જ માર્ગ બતાવ્યો હોય તો બધી કસોટીઓ લેવાતાં છતાં મને મારી

ટેક પર અડગ રહેવાની સન્મતિ ને શક્તિ ઇશ્વર આપશે. તેથી નિરાશાથી ઘેરાયેલો હું મારો આશાવાદ નહિ જ છોડું. કેમકે ઇશ્વર એટલે સત્ય, સત્ય એટલે શાન્તિ. સત્યનો બેલી અવશ્ય ઇશ્વર છે. સત્યનો સદા જય જ છે. એમ જાણતાં છતાં જો હું ડરીને અવિશ્વાસ રાખું તો મારા જેવો કાયર કોણ?

§ ગુલાંટ ખાધી?

ગુલાંટ ખાધી?

શ્રી૦ કેળકરે પોતાના 'મરાઠા' પત્રમાં બારડોલીના ઠરાવોની જે ચર્ચા કરી છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચી છે. મારે કબૂલ કરવું જોઇયે કે તેમણે ઘણા જ વિનય અને વિવેકભરી રીતે મારા પર ટીકા કરી છે. શ્રી૦ કેળકરને અને તેમના જેવા વિચારવાળા બીજાઓને હું કઇ રીતે સમજાવું કે જેને તેઓ મેં ગુલાંટ ખાધી એમ કહે છે તે દરદી ઉપરની એક અનિવાર્ય શસ્ત્રક્રિયા સિવાય બીજું કંઇ જ નથી? ડગલું ભર્યું તે પર કાયમ રહેવું એ મોટો જ સદ્‌ગુણ છે, પણ જ્યારે ભરેલા ડગલા પર કાયમ રહેવા ખાતર ઉઘાડી વસ્તુસ્થિતિ સામે માણસ આંખ મીંચવા તૈયાર થાય ત્યારે તે હાસ્યાસ્પદ થઇ પડે છે.

મેં તો મોટાં લશ્કરોના મોરચા સુદ્ધાં કલાકે કલાકે બદલાતા જોયા છે. ઝુલુ બળવામાં એકવાર અમે બધા ઉંઘતા હતા. સવાર માટે અમને ચોકસ હુકમો મળી ચુક્યા હતા. પણ મધરાતને સુમારે અમને અચાનક જગાડવામાં આવ્યા અને અનાજની ગુણોની થપ્પી પાછળ લપાવાનો અમને હુકમ મળ્યો, કારણ જે ટેકરી ઉપર અમે પડાવ નાખ્યો હતો તેની ઉપર દુશ્મન ઘુંટણભર ચાલીને ચડી આવતો હતો એવા ખબર મળ્યા અને અનાજની ગુણોની થપ્પી અમને દીવાલ તરીકે રક્ષણ આપે એમ હતી. બીજે જ કલાકે ખબર મળ્યા કે એ બધી જૂઠી બૂમ હતી. એટલે વળી પાછો અમને પોતપોતાના તંબુમાં જઈ સૂઇ રહેવાનો હુકમ મળ્યો! આ બધી 'ગુલાંટો' જરૂરી ફેરફારો જ હતા. રોગના નિદાનમાં જેમ ફેરફાર જણાતા જાય તેમ તેના ઇલાજો પણ ફેરબદલ થતાં જ જાય. વૈદને એક દિવસ શીતજ્વર લાગુ પડેલો દેખાય અને તે ક્વિનાઇન કે કરિયાતાનો કાઢો આપે; અને બીજે જ દિવસે કાળજ્વરનાં લક્ષણ માલમ પડે ને એ બધા ઉપચાર બંધ કરી દરદીને કેવળ આરામ અને લંઘન ઉપર રાખવાની એને સૂચના કરવી પડે. પાછળથી વળી એને ક્ષયનું આક્રમણ થતું જણાય તો વળી

તે ઉપચારમાં ફેરફાર કરે અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા કહે. આમાં વૈદ્યને તોરીતરંગી કહેવો કે સાવધાન અને પ્રામાણિક કહેવો ?

માલવીયા પરિષદમાં

શ્રી૦ કેળકરે એમ સૂચવ્યું છે કે મારે સવિનય ભંગને અટકાવવો જ હતો તો મુંબઇની માલવીયા પરિષદ વેળાએ તેમ કરવામાં શોભા હતી. અકારણ એમ કરવાથી તો હું ગમાર નહિ તોપણ ગાફેલ અને અસત્યાચારણી જ ઠરત. હિન્દુસ્તાનનું વાતાવરણ મારી આંખને સ્વચ્છ જણાતા છતાં અને તેવું જ રહેવાની આશા પણ આપતું હોવા છતાં માલવીયા પરિષદમાં સમાધાનીનો માર્ગ અડચણવગરનો કરી આપવા માટે જેટલી હદ સુધી મેં મૉડરેટ ભાઇઓનું કહેવું કબૂલ રાખ્યું તેના કરતાં વધુ આગળ જવું એ અસત્યાચરણ ગણાત. મારૂં નિદાન અગર મારી ચિકિત્સા ભૂલભરેલી હતી એમ ભલે સિદ્ધ કરી આપી શકાય, પણ એ ચિકિત્સાના આધાર ઉપર મેં કરેલો નિર્ણય ખોટો હતો એમ નહિ જ કહી શકાય. તેમાંયે ખાસ કરીને નાo વાઇસરાયે કલકત્તાના ભાષણમાં ખિલાફત અને પંજાબની બાબતમાં ચોખ્ખો નકાર અને સ્વરાજની બાબતમાં મળેલા 'સુધારા' તુરતને માટે બહુ છે એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સુનાવી દીધા પછી અસહકારીઓની માગણીઓને સંપૂર્ણતાએ રજૂ કર્યા સિવાય મારાથી રહી જ કેમ શકાય ? એ માગણીઓ સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં અને તેની પાછળ રહેલી બધી ધગશ સાથે જો મેં રજૂ ન કરી હોત તો નાo વાઇસરાય તેમજ મૉડરેટ મિત્રો બન્નેને મેં અન્યાય કર્યો ગણાત.

સવિનય ભંગ મોકૂફ કેમ ?

આમ તે વેળાએ સામુદાયિક સવિનય ભંગની વાત માંડી વાળવાનું કશું જ કારણ નહોતું. તેમ કરવું એ ચોખ્ખી નિર્બળતા ગણાત. પણ ચૌરીચૌરાના બનાવે બધું વાતાવરણ ઘેર કરી મુક્યું અને રોગીની ચિકિત્સામાં મને નવો જ વિકાર માલમ પડ્યો. અને આટલું થયા છતાં રોગીને તદ્દન નિરાળી જ ઢબે ઉપચાર કરવો જરૂરી છે એવું જો હું સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર ન કરૂં તો હું ઉંટવૈદ જ ઠરૂં. ચૌરીચૌરાની ઘટના જાણ્યા પછી સામુદાયિક ભંગ ન થોભાવવો એના જેવી નબળાઇ બીજી એકે ગણાત નહિ. હું વાચકને ખાતરી આપું છું કે બારડોલીની તૈયારીમાં કચાશ હતી તેથી આવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો એ વાતને છાંટાભાર વજુદ નથી. સામુદાયિક ભંગ મુલતવી રાખવાના નિર્ણયને અને બારડોલીની તૈયારીને કશો જ સંબન્ધ નથી. મારા અભિપ્રાય મુજબ બારડોલી સરકારને લડાઈ આપવાને તદ્દન તૈયાર હતું. 'નવજીવન' માં તેમ જ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં હું અનેક વેળા જણાવી ચુક્યો છું કે બારડોલીને હું લડતને માટે પૂરેપૂરૂં તૈયાર માનું છું.

હકીકત એ છે કે સવિનય ભંગની ચર્ચા કરતાં ટીકાકારો 'સવિનય' પદનુ મહત્ત્વ લક્ષમાં લેતા નથી. આ અર્થપૂર્ણ અને ભારે મહત્ત્વવાળા વિશેષણ તરફ તેઓ જાણેઅજાણે દુર્લક્ષ કરે છે.

*

બારડોલીના નિર્ણય ઉપર અને દિલ્હીની બેઠક દરમિયાન ચાલેલા વાદવિવા અને વાતચીતો ઉપર જેમ જેમ હું વધુ વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ એ નિર્ણયની યથાર્થતાને વિષે તેમજ અત્યારે ઘડીભર આપણે નબળા ગણાઇને લોકો તરફથી પ્રશંસા અને ટેકો ખોઇ બેસીયે તેમ હોઇયે તોપણ બધા પ્રાન્તોએ બધી તીવ્ર પ્રવૃત્તિએ હાલ તુરતને માટે મુલતવી રાખવાની જરૂર વિષે મારી વધારે ને વધારે જ ખાતરી થતી જાય છે.

સ્વદેશી વિ૦ ખાદી

સ્વદેશી સમુદ્રમાં ડૂબશો

'સ્વદેશી' અતિશય જાણીતો શબ્દ છે. તે બહોળો શબ્દ છે. આવા શબ્દની અસર સારી પણ પડે છે ને માઠી પણ હોય છે. સમુદ્ર બહોળો છે. તે ન હોય તે આપણને પ્રાણવાયુ જ ન મળે. પણ સમુદ્ર અગ્નિની જેમ સર્વભક્ષી છે. તેમાં મેલ તો એટલો બધો ચાલ્યો જાય છે કે તેનું માપ જ નથી, છતાં તે તો વિશુદ્ધ જ છે કાંઠો છોડો એટલે તેનું પાણી કાચના જેવું પારદર્શક જોવામાં આવે છે. સૂર્યના કિરણોમાં તેનાં ફીણ હીરામોતીની જેમ ઝગમગે છે, હીરામોતીનું તેજ તેની પાસે તે કંઇ જ નથી. સમુદ્ર નૌકાને તારે છે. છતાં તેનું પાણી કોઇ પીવા બેસે તો તેને ઉલટી જ થાય. પીવાનું પાણી તો કૂવામાંથી, વીરડામાંથી, નાના ઝરાઓમાંથી મીઠામ મીઠું મળે છે. તેમ જ સ્વદેશી એ સમુદ્ર છે, મહાસાગર છે. તેના સ્હેજ પાલનથી દેશો તરી શકે છે. વ્યાખ્યામાં તે શબ્દ શોભે છે. પણ અત્યારે તો સ્વદેશીસમુદ્રમા આપણે ઝંપલાવીયે તો આપણે ડૂબીયે તેમ છે. તે તો 'ગજા ઉપરવટ હાલ મનોરથ રૂપ જો' છે.

સ્વદેશીને નામે કોઇ કહે છે, તે તો સ્વદેશી તાળાં બનાવશે કે લેશે, ચપ્પુ નહિ લે. કોઇ રાજેસ ચપ્પુ છોડીને ખાડાળું નકટાનું નાકે ન કાપે એવું ચપ્પુ પસંદ કરે છે અથવા નવાં બનાવવાનો પ્રયાસ આદરે છે. કોઇને સ્વદેશી કાગળ જોઇયે કોઇને શાહી, કોઇને ટાંક તો કોઇને ટાંકણી. એમ દરેક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વદેશી વસ્તુ માગી તેની ભાવનાને પોષે છે. પણ તેથી દેશનું કામ નથી થતું. આથી તે સ્વદેશીનું કામ ને નામ બન્ને બગડે છે.

ઘર ચણનાર પ્રથમથી જ ઝરૂખા, ગોખ, બારીબારણાં, રાચરચીલું ગોઠવવા નથી માંડતો. પ્રથમ તો તે પાયો નાખે છે, પછી દીવાલો ચણે છે ને જ્યારે ઘાટ થઇ રહે ત્યારે તેને ઓપ શરૂ કરે છે. તેમજ સ્વદેશી રચનાનું છે.

સ્વદેશીનાં પાન્તર

આપણે હવે સ્વદેશીનું રહસ્ય એટલે દરજ્જે સમજ્યા છીયે, તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ એટલો જાણ્યો છે કે હવે તેનો ખરો ને વિશેષ અર્થ આપણને મળ્યો છે. સ્વદેશીને નામે આપણે આપણને આજ લગી છેતર્યા, કંઇક ફેરફારો કર્યા. સ્વદેશી એટલે દેશમાં થયેલું કાપડ, એ પહેલું પગથીઉં હતું. પછી જોયું કે પરદેશી સૂતરને દેશમાં વણ્યું હોય તે ખરૂં સ્વદેશી ન હોય, તેથી દેશને ઘણો જ થોડો લાભ થાય.

બીજું પગથીઉં એ થયું કે દેશની મીલમાં સૂતર કંતાયું હોય ને વણાયું હોય તો ચાલે. પણ વધુ અનુભવે જોયું કે તેથીયે ધારેલો અર્થ નહોતો સરતો. તેનું ખરાબ પરિણામ એક એ આવ્યું કે મીલના કાપડનું દામ ખૂબ વધ્યું ને આપણને કાપડની તાણ પડે એવો સમય આવ્યો.

ત્રીજું પગથીઉં એ હતું કે સૂતર તો ભલે મીલનું હોય, પણ તે હાથે વણાય તો સરસ કહેવાય. આમાં પણ આપણને સ્વદેશીનો મમ નહોતો મળ્યો.

હવે આપણે ચોથે પગથીએ શીખ્યા જણાઇયે છીયે કે સ્વદેશી એટલે હાથે કાંતેલા સૂતરની હાથે વણેલી ખાદી. આ વિના બીજું બધું ખોટું ને નિરથક છે.

ખાદી એટલે રેંટીયો. રેંટીયા વિના ખાદી હોય જ કયાંથી? ખાદી એ સ્વરાજની જેમ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે ને કેવળ તેનો જ ઉપયોગ આપણી આજન્મ ફરજ છે. તે ફરજ અદા ન કરે તે સ્વરાજને જાણતો જ નથી.

સ્વદેશીનો હેતુ

સ્વદેશીનો કે સ્વરાજનો હેતુ એ જ હોય—એ જ છે કે તેથી હિન્દુસ્તાનના ભૂખે પીડાતાં મનુષ્યોનાં પેટ ભરાય, હિન્દુસ્તાનમાંથી દુષ્કાળ જાય, હિન્દુસ્તાનની મહિલાઓની નીતિનું રક્ષણ થાય, હિન્દુસ્તાનનાં બાળકોને દૂધનું ટીપું મળે.

ઘેર ઘેર રેંટીયા

જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં રેંટીયો ચૂલાની જેમ સર્વવ્યાપક ન થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન ફરી આબાદ થાય એ હું અસંભવિત માનું છું.

ધારો કે હિન્દુસ્તાન આજે સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તી શકે, ધારો કે હિન્દુસ્તાને બહારથી સોંઘામાં સોંઘું કાપડ દાખલ કર્યું, હિન્દુસ્તાને વિલાયતની ને પોતાની પરિસ્થિતિનો વિરોધ વિચાર્યા વિના 'ફ્રી ટ્રેડ' કે મુક્ત વ્યાપાર એટલે બાધક જકાત

વિનાનો વ્યાપાર દાખલ કર્યો, તો આજે છે તેના કરતાં પણ હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ ખરાબ થાય.

હિન્દુસ્તાનને કોઇ મફત રાંધી આપે તોપણ જેમ ઘરના ચૂલા કાઢી નાખવા પોષાય નહિ, તેમ જ રેંટીયો કાઢવો પોષાયો નથી. ‘ચૂલામાં કેટલી ઉપાધિ’! ઘેર ઘેર ચૂલા, ઘેર ઘેર અગ્નિ, એ કેટલો અનર્થ! દરેક ગૃહિણીએ સવાર પડ્યું કે ધૂમાડો જ ખાવો એ કેટલો અત્યાચાર! એવી લલચાવનારી દલીલથી છેતરાઇ આપણે ચૂલા કાઢી નાખીયે ને ગામેગામ એક જ વીશીમાં રસોઇ કરી જમીયે તો? તો હિન્દુસ્તાનનાં બાળકો રવડે એનેવિષે કોઇને પણ શંકા છે? ચૂલાનો નાશ અર્થશાસ્ત્ર નથી. એ અનર્થવાદ છે. તેને અર્થશાસ્ત્રનું માન પણ ન શોભે.

રેંટીયો બાળીને આપણે ભૂખ ને વ્યભિચાર વહોર્યા છે. ચૂલો બાળીયે તો મોત વહોરીયે. રેંટીયાની પુનઃસ્થાપના કરીયે તો આપણે ફરી આપણાં ખંડીયેર જેવાં થઇ ગયેલાં ઘરો દીપાવીયે.

રેંટીયા રૂપી ગાય

તેથી અત્યારે આપણો વિશેષ અને સર્વોપરી ધર્મ ખાદી છે. ખાદી ઘીની જેમ ખપવી જોઇયે. હાથે કાંતેલું સૂતર દૂધની જેમ કિંમતી ગણાવું જોઇયે. રેંટીયો એ પણ એક પૂજનીય ગાય છે. ગાય વિનાનું ઘર જેમ ન શોભે તેમ રેંટીયા વિનાનું ઘર ન શોભે. નાનામોટા કોઇ ગાયને દોહવામાં હલકાઇ નથી માનતા, તેમ નાના મોટા સર્વેએ રેંટીયો ચલાવવામાં હલકાઇ ન માનતાં ગૃહસ્થાઇ માનવી જોઇયે. ગાય તો કોઇ વેળા પાટુ મારે છે, ગાય ખાણુ માગે છે. રેંટીયો તો એવો પરોપકારી છે કે તે પાટુ મારે જ નહિ; તેને ખાણુ જોઇયે જ નહિ. તેની પાસેથી ઉજળું દૂધ જેવું સૂતર તમારી ઇચ્છાએ લઇ શકો છો. ગાય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દૂધ આપે છે. રેંટીયો આપણી શકિત પ્રમાણે સૂતર આપે છે. રેંટીયાની રક્ષા એ પણ ગોરક્ષા છે. રેંટીયાની રક્ષા કરનારે જેમાં તાણોવાણો બન્ને હાથના જ છે તેવી ખાદીનો જ ઉપયોગ કરવો ઘટે.

પ્રાન્તિક સમિતિને ખાદીની જાહેરખબર નાખવી પડે છે તેથી હું શરમાઉં છું, દરેકે શરમાવું જોઇયે. પરદેશી કે મીલનાં કપડાં ખપે ને ખાદી પડી રહે એ કંઇ હિન્દુસ્તાનના ઉદયના લક્ષણ ન ગણાય. જવ મેલીને કુશકા ખાવા જેવો એ ન્યાય થયો.

રેંટીયાના ઉદ્ધાર વિના ગાયની રક્ષા લગભગ અસંભવિત થઇ પડી છે. હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતોની પાસે દ્રવ્ય નથી તેથી તેઓ પોતાનાં ઢોર વેચી કાઢે છે અથવા તેમને ભૂખે મારે છે. હિન્દુસ્તાનના માણસો જેમ દુબળા છે તેમ તેનાં ઢોર પણ દુબળાં છે, કેમકે હિન્દુસ્તાનની હાલત દીવાળીઆની છે. હિન્દુસ્તાન પોતાની મૂડી ઉપર નભે છે. તેની મૂડી દહાડે દહાડે ઘટતી જાય છે. હિન્દુસ્તાનને પૂરતો પ્રાણવાયુ નથી મળતો તેથી તેનો શ્વાસ રૂંધાય છે. હિન્દુસ્તાન ઓછામાં ઓછા ચાર માસ અનિચ્છાએ નિરુદ્યમી રહે છે. આમ જેને નિરુદ્યમી રહેવું પડે તેનો નાશ જ સંભવે. કરોડો માણસને પોતાનાં ખેતરોમાં પૂરણી રૂપે તો રેંટીયાનો જ ઉદ્યમ છે. બીજો નથી જ.

રેંટીયો અને ગોરક્ષા

મારી નોંધ

મહાસભાનો કર

જેની આણ ચાલે તેનો કર હમેશાં ચાલે છે. હિન્દુસ્તાનનાં મોટાં મન્દિરો છે તેને ભાવિક લોકો વગરમહેનતે નિભાવે છે. કાશીવિશ્વનાથની ઉપર સોનાનો કળશ છે તેને સારૂ કંઇ સ્વયંસેવકો નહોતા નીકળી પડયા. શ્રદ્ધાળુઓએ પોતાની મેળે દાન આપ્યું. અમૃતસરમાં શીખ મન્દિરમાં આરસની છો છે, ચાંદીના દરવાજા છે, ઘુમટ પર સોનું છે તેથી સુવર્ણમન્દિરને નામે ઓળખાય છે. એમાં જે ધન છે તે પણ ભાવિક શીખોએ પોતાની ઇચ્છાએ આપેલું. આલેશાન મસજીદો જે આપણે જગે જગે જોઇયે છીયે તેના પૈસા પણ વગર ઉઘરાવ્યે મળ્યા હોય છે. તેમ જ મહાસભાનું હોવું જોઇયે. જો મહાસભાને લોકો ધર્મનું ને કર્મનું સાધન માનતા હોય, જો મુસલમાનો માનતા હોય કે મહાસભારાજ્ય એટલે ખિલાફતનો છૂટકારો ને મુસલમાનની સ્વતન્ત્રતા, જો હિન્દુઓ માનતા હોય કે મહાસભારાજ્ય એટલે ગાયની રક્ષા ને હિન્દુની સ્વતન્ત્રતા, જો પારસી માનતા હોય કે મહાસભારાજ્ય એટલે અગિયારીની રક્ષા ને પારસીની સ્વતન્ત્રતા, જો હિન્દુસ્તાનના ખ્રિસ્તી યહુદી તેમ જ માનતા હોય તો તેઓ બધા પોતાનો સ્વાર્થ કે ધર્મ સમજી મહાસભાને નિભાવે. મહાસભાને નિભાવવી એટલે તેને કર તો આપવો જ. જો એ સંસ્થા લોકપ્રિય હોય તો તેને ધનની ખોટ ન જ હોવી જોઇયે. લોકની એ માનીતી સંસ્થા છે કે નહિ તે ખબર થોડી જ મુદતમાં પડી રહેશે.

મહાસભાનો કર

આ વેળા મહાસભાએ કર જ નાખ્યો છે. એક કર તો હતો જ—જેઓ તેમાં સભાસદ થાય, મતદાર થવા ઇચ્છે તેમણે દર વર્ષે ચાર આના આપવાના છે તે. બીજો કર બધા સભાસદ હોય કે ન હોય—નોકરવર્ગ પણ—જેઓ મહાસભાને પસંદ કરે તેઓ આપે,

જેઓ તિલક મહારાજને પૂજે છે તે આપે, જેઓ એમ માને છે કે તેમના નામનું મોટામાં મોટું સ્મરણ સ્વરાજ મેળવવું તે છે, તે આપે.

તે કર ગયા વર્ષની દરેકની આવકનો સોએ એક રૂપીયો છે. એટલે જેને વર્ષના સો રૂપીયાનો પગાર હોય તેની પાસેથી મહાસભા એક રૂપીયો માગે છે. આ કર હળવામાં હળવો ગણાય. સરકાર ચોપડા તપાસે છે, મહાસભા હૃદય તપાસશે. જેની જેટલી આવક હોય તે પ્રમાણે તે મહાસભાને દફતરે કર પહોંચાડી આપે.

પણ આ લેખ લખવાનો મારો હેતુ કંઇક અંગત છે. 'નવજીવન'ની નકલો લગભગ ૩૫૦૦૦ દર અઠવાડિયે ખપે છે. એક નકલના ઓછામાં ઓછા વાંચનાર ત્રણ જણને ગણીયે તો ૧૦૫૦૦૦ વાંચનાર થયા. હું તો તેઓની પરીક્ષા લેવા ઇચ્છું છું તેઓને જો મહાસભાનું કાર્ય પસંદ હોય તો તેઓ તેનો કર 'નવજીવન' મારફતે મોકલી આપે. દરેક જણ પોતપોતાનો કર મોકલી આપી શકે છે, અથવા દરેક શહેરના 'નવજીવન'ના વાંચનાર પોતાના મિત્ર પાસેથી—અજાણ્યા પાસેથી નહિ જ--મેળવી 'નવજીવન' ઓફિસે પહોંચતો કરે. તેની પહોંચ 'નવજીવન'માં દરેક અઠવાડિયે સ્વીકારવામાં આવશે ને તે નાણાં પ્રાન્તિક સમિતિના મન્ત્રીને પહોંચાડવામાં આવશે.

સહુ પ્રામાણિકપણે પોતાની આવકનો ભાગ આપશે. વધારે તો ગમે તેટલા આપે, ઓછા કોઇ ન આપે ઓછા આપનાર ભેટ તરીકે ગમે તે મોકલે, કર તરીકે તિલક સ્વરાજ ફાળામાં તો સેંકડે ટકો ઓછામાં ઓછો આપે; વધારે મરજીમાં આવે તેટલું આપે. વધારે આપી શકનાર વધારે તો મોકલે જ, કે જેથી નહિ આપનારનો બદલો મહાસભાને મળી રહે. વધારે આપનાર બીજાની વતી આપે છે એમ ગણી લેવાય.

આ પૈસાના ઉપયોગ તો અત્યારે ત્રણ જ મુખ્યત્વે હોય. જેની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે તેને આંકી શકે છે. ખાદી અથવા રેંટીયાપ્રચાર, કેળવણી ને અન્ત્યજસેવા. આ વર્ષે કેળવણીનું કામ સરસ પાયા પર મુકયે જ છૂટકો છે. સરકારી નિશાળમાં છોકરો એક પણ હોય તેને હું આપણી શરમ ગણું. આપણી નિશાળોને સારી કરીને આપણે દરેક બાળકને ખેંચી શકીયે છીયે. એક પણ બાળક નિશાળમાં ન જનાર હોય તે પણ આપણને શરમાવનારૂં ગણાય.

આ બન્ને વિભાગ એવા છે કે પ્રામાણિકપણે ચાલે તો કર આપનારને અને પ્રજામાત્રને કરનું દસગણું વળતર સ્હેજે મળે. ગયે વર્ષે ગુજરાતે પંદર લાખ રૂપીયા આપ્યા તેનો ઉપયોગ આ બે ભાગમાં મુખ્યત્વે થયો છે. આ વર્ષે તેમાં વધારે પૈસા જોઇશે, ઓછા નહિ. અને તે ઉપરાંત અન્ત્યજસેવામાં આ વર્ષે વધારે પૈસા રોકવા જ પડશે. તેથી જો મહાસભાના કાર્યથી ગુજરાતીઓને સન્તોષ થયો હોય તો તેઓ વધારે પૈસા આપશે પણ ઓછા નહિ. ઉઘરાવવામાં ઓછી મહેનત કરાવશે. મહાસભાની આણની આ પ્રથમ કસોટી છે. મારી ઉમેદ છે કે કોઇ કોઇની રાહ જોયા વિના પોતાની મેળે આ કર ભરવાનું શરૂ કરી દેશે.

સહુએ યાદ રાખવું કે પ્રાન્તિક સમિતિનો હિસાબ તદ્દન ચોખ્ખો છે. તેની તપાસ પણ સ્થાનિક ને મહાસમિતિના એમ બે હિસાબચોકશીએ કરેલી છે ને હિસાબ વખતોવખત બહાર પડચો છે.

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી

મ્યુનિસિપાલિટી લોકને હાથ છે, સત્તા કમિટીને હાથ છે. જ્યારે સરકારે કમિટી નીમી ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટી રાષ્ટ્રીય થઈ, કારણકે લોકોએ નીમેલા પ્રતિનિધિઓનો સરકારની સાથેનો સંબંધ તૂટચો.

આ બનાવને બે દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય. સરકારે મ્યુનિસિપાલિટી બંધ કરી એને આપણે અણધાર્યું અનિષ્ટ પરિણામ ગણીયે તો મ્યુનિસિપાલિટી રાષ્ટ્રીય થઈ ન ગણાય, પણ લોકસત્તા છીનવી લેવાઈ ગણાય. જો આપણે એમ માનીયે, અને એ જ બરોબર છે, કે કાં તો સરકાર મ્યુનિસિપાલિટીને વશ થાય અથવા તો મ્યુનિસિપાલિટી બંધ કરે એ જ આપણી નેમ હતી, તો મ્યુનિસિપાલિટી સ્વતન્ત્ર એટલે રાષ્ટ્રીય થઇ ગણાય.

ખરેખર રાષ્ટ્રીય થઇ છે કે નહિ એની પરીક્ષા શહેરીઓને હાથ છે. જો પ્રતિનિધિઓનો શહેરીઓ વિશ્વાસ કરે, તેમની મારફતે શહેરનું કામ લે તો મ્યુનિસિપાલીટી રાષ્ટ્રીય થઇ છે. જેમા તે પોતાની સ્વતન્ત્રતાનો સહેલાઈથી ઉપયોગ કરી શકે છે તેમાં પણ જો શહેરીઓ કમિટિને વશ થાય તો મ્યુનિસિપાલિટી સરકારને ગઇ એમ ગણાય.

શહેરીઓના હાથમાં જ તેઓની અને તેઓના પ્રતિનિધિઓની લાજ છે એક માણસ બીજાને તેની મરજી વિરુદ્ધ વશ નથી જ કરી શકતો એ અચલિત સિદ્ધાન્ત છે. એટલું ખરું છે કે હજારો દાખલામાં આપણને એમ જ લાગે છે કે માણસ બળાત્કારે કામ કરે છે. મને કોઇ મોતનો ડર નીપજાવી મારી પાસે કામ કરાવે ત્યારે આપણે તેને બળાત્કાર ગણીયે. પણ જો મને મરતાં આવડે તો મારી પાસે કોણ શું કરાવી શકે? તેથી મેં મારી મરજી વિરુદ્ધ કંઇ કર્યું ન ગણાય. પણ રૂઢિ એવી છે ખરી કે જ્યારે માણસ શારીરિક બળને વશ થઇ કંઇ કાર્ય કરે છે ત્યારે તેણે તે વગર ઇચ્છાએ કર્યું એમ આપણે કહીયે છીયે. વસ્તુતાએ તેમ નથી. આત્મા પોતાને બાંધે છે ને છોડે છે.

તકરાર તો કેળવણીની હતી. દીવાબત્તી, પાયખાનાં, પાણી, વગેરેમાં મ્યુનિસિપાલિટી સરકારને અનુકૂળ થવા જ ઇચ્છતી હતી. રસ્તાના દીવા સરકાર કરે તેથી આપણને ભારે નુકસાન ન હતું. આપણાં બાળકોનાં હૃદયમન્દિરમાં સરકાર જ્યોતિ પ્રગટાવે અથવા તેમનાં મગજને સરકાર ધોળે એ આપણને અસહ્ય હતું. એ જ્યોતિ અને ધોળ સ્વાભાવિક ન હતાં. તેથી આપણે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય બનાવી. આ જ વિષય ઉપર 'હા'ને ને 'ના'ને વેર થયું. આમાં શહેરીઓ સર્વોપરી રહી શકે છે. રસ્તા સરકાર સાફ કરે તો ભલે કરે. રસ્તા કંઇ આપણે સાફ કરવા તેને ત્યાં મોકલતા નથી, પણ બાળકોને તો આપણે મરજીથી નિશાળોમાં મોકલીયે

ત્યારે જ સરકાર તેઓને ભણાવે. એટલે કેળવણીની બાબતમાં શહેરીઓ વિચાર માત્ર કરે તો તેની સ્વતન્ત્રતા પૂરી રીતે જાળવી શકે છે.

મને દિલ્હીથી આવતાં સાંભળીને હર્ષ થયો કે લગભગ સાત હજાર બાળકોને સારૂ સુમારે પાંત્રીસ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તો સ્થપાઇ ચુકી છે ને હજુ બીજી સ્થાપવાની સગવડ ચાલી રહી છે. મારી ઉમેદ છે કે કમિટીની એટલે સરકારી નિશાળોમાં એક પણ બાળક કે બાળા નહિ રહે.

જો શહેરીઓ ઇચ્છે તો એક પણ બાળક કે બાળા સરકારી નિશાળમાં ન જ જાય. કેટલુંક કામ આપણી આળસે કે બેદરકારીએ બગડે છે. શહેરીઓ પોતાનાં બાળકોને વિષે તો બેદરકાર ન જ રહે એમ આપણે ઇચ્છીયે. તેમાં પૈસાનું અને સારી કેળવણીનું જ કામ છે. કેળવણીનો કાબુ પોતાના હાથમાં રાખે તો ઓછામાં ઓછે પૈસે સારામાં સારી કેળવણી બાળકોને આપી શકાય તેમ છે.

જે માબાપોએ પોતાનાં છોકરાંને સરકારની શાળામાંથી ઉઠાડી લીધાં છે, જેઓએ પોતાનાં મકાન આપ્યાં છે ને જે શિક્ષકોએ સરકારી નોકરી છોડી છે તેઓને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેઓ આરંભેલું કામ પૂરૂં કરશે ને આગળ વધારશે એમ હું ઉમેદ રાખું છું.

શહેરીઓના પૈસા કમિટિના હાથમાં જશે; કરો અપાશે. આ બાબતની ચર્ચા અત્યારે ન કરવા મારી ભલામણ છે. કેળવણીના કાર્યને સંપૂર્ણતાએ શહેરીઓ પાર ઉતારે તો તેઓની સંપૂર્ણ જીત થયેલી હું તો માનીશ. તે કાર્યને પૂરૂં કર્યા પછી બીજી લડાઇમાં પડવું યોગ્ય ગણાશે. અત્યારે બીજી લડત ઉપાડતાં આ મોટામાં મોટા કાર્યને ધક્કો પહોંચવાનો સંભવ છે. વળી બીજાં કાર્યો ઉપાડતાં ઝેર વધવાનો સંભવ છે. કેળવણીનું કાર્ય પણ મીઠાશથી, ખળભળાટ થયા વિના ઉકેલી શકાય તેમાં શોભા છે. એ કારભાર સ્વતન્ત્ર રીતે શહેરીઓ ચલાવી શકે ને તેમાં ક્યાંયે બળાત્કારનો દસ્ય કે અદસ્ય રીતે ઉપયોગ કે દેખાવ ન થયો હોય તો એ દાખલો જેવોતેવો નહિ ગણાય.

વેપારીઓની ચિન્તા

વેપારીઓ-ની ચિન્તા

એવું જોવામાં આવે છે કે વેપારીવર્ગ અત્યારે ગભરાઇ રહેલ છે. તેઓને લાગે છે કે ચાલુ લડતથી વેપારનું સત્યાનાશ વળશે. આ વિચાર બરોબર નથી લડત કંઇ પાર કે વેપારીઓની સામે નથી પણ વેપારને સારૂ છે. આજે વેપારીઓ સો રૂપીયાની પાછળ માત્ર પાંચ કમાય છે ને બાકીના તેઓ બહાર મોકલે છે. આ લડત સફળ થયે વેપારીઓ સોએ સો રૂપીયા પોતે રાખશે અથવા પાંચ પોતે રાખી પંચાણું ગરીબોનાં ઘરમાં રાખશે.

વેપારીઓએ માત્ર નિર્ભય બનવાની જરૂર છે; થોડી શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર છે ને થોડું સાહસ ખેડવાની જરૂર છે. સરકાર કંઇ વેપાર કરાવે છે તેવું નથી. સરકાર તો ગુલામી અને બહુ તો દલાલી કરાવે છે. જો એક હિન્દીને કરોડપતિ થવા દે છે તો તેની પાછળ

યુરોપમાં સો કરોડપતિ બનાવે છે. આ સીધો હિસાબ જે વેપારી સમજે તે તો આ લડતમાં પૂરૂં ઝંપલાવે અને જો વેપારીવર્ગ પોતાનો પાઠ પૂરો બજવે તો લડતનો અન્ત વહેલો આવે ને તેઓ તથા દેશ શાન્તિથી પોતાનું કાર્ય કરતા થઈ જાય.

કાપડના વેપારીએ વધારેમાં વધારે હિમ્મત બતાવવાની રહી છે. વિલાયતી કાપડનો ને મીલના કાપડનો વેપાર છોડી તેઓએ વિશુદ્ધ ખાદીનો જ વેપાર કરવો જોઇયે. ખાદીનો વેપાર પણ પ્રામાણિકપણે ખૂબ ચાલી શકે છે; ને તેમાં સેંકડો પોતાની આજીવિકા મેળવે ને લોકકલ્યાણ થાય. વેપારી સચ્ચાઈ ન જ જાળવી શકે એમ તો માનવાનું કારણ નથી જ. અનુભવથી વેપારીઓ જોશે કે જો તેઓ પોતાના લોભની મર્યાદા બાંધે તો તેઓને અસત્યનો આધાર લેવાની કશી જરૂર નહિ પડે.

તા. ૧૨-૩-૧૯૨૨

§પતંગનૃત્ય

લશ્કરી ખર્ચનો મુક્કો

હિન્દી સરકારના નવા વરસના બજેટમાં મીઠા જેવી ચીજ પરનો કર બમણો થયો અને જીંદગીની બીજી જરૂરી વસ્તુઓ પર એ કરના બોજા પડયા એ બીના ઉપર ચારેમેરથી આટઆટલા આ બધા નિષેધ અને ફિટકારના વર્ષાવ શા? આશ્ચર્ય બતાવાઈ રહ્યું છે કે લશ્કરી ખરચોને સારૂ બાસઠ કરોડ જેવડી રાક્ષસી રકમ રજૂ કરતાં હિન્દી સરકારના ખજાનચી સાહેબને મ્હોડાની માફી સરખી જરૂરી નથી ભાસી. હકીકત તો એ છે કે જે કર્યા વિના છૂટકો નથી તેને સારૂ માફી શી માગવી? પ્રજામાં પોતાપણાનું ભાન વધતું જાય તેમ તેમ તેની ઉપરના લશ્કરી બોજા વધાર્યે જ છૂટકો. હિન્દમાં નભાવવામાં આવતાં લશ્કરો હિન્દના રક્ષણને સારૂ છે શું? એ તો આ હતભાગી દેશને ચૂસી ખાનારા વેપારી અંગ્રેજોનો પાલ હિન્દને ગળે બળાત્કારે ઘાલવાને સારૂ છે. આ દીવા જેવું ઉઘાડું સત્ય છે. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે નિર્લજ્જ છતાં પ્રામાણિક રીતે એ કબૂલ કર્યું છે. બંગાળના વેપારી ચેમ્બરના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખે આ વાત કબુલ કરી છે; મુંબઈના ગવર્નર સાહેબે પણ કરી છે. એ લોકને આપણી જોડે વેપાર કરવો છે, અને તે આપણને પોસાય તે શરતોએ નહિ, તેમને પોસાય તે જ શરતોએ. આ લશ્કરી ખર્ચનો મુક્કો આપણને ખુલ્લો મારવામાં આવે કે મોજાંવાળા હાથે મારવામાં આવે, પરિણામ એકનું એક જ છે. એ મોજાં તે આપણી ધારાસભાઓ છે. મુક્કો આપણને હળવો વાગે એ ખાતર મોજાંની પણ આપણે જ કિંમત આપવી રહી. સુધારા આપણી છાતી

વળગાડની જેમ દાબી રહ્યા છે. હજારો દોષોનો એ સુધારો ઢાંકપીછોડો કરે છે —લોહી શોષનારા મીઠાના કર જેવા દોષોનો સુદ્ધાં.

એમનું કહેવું છે, 'તમે જખ મારો છો; હિન્દુસ્તાનના અમે ધણી છીયે અને ધણી રહેવાના.' આપણને લાગે છે કે આપણું કલ્યાણ પણ બીજા શેમાં છે? આપણું એકબીજાનું એકબીજાથી રક્ષણ કરનાર બ્રિટિશ બાવટાની શક્તિ આપણી વચ્ચે રહ્યા વગર આપણે આપસમાં લડીવઢી કપાઈ ન મરીયે? આમ આપણા સગા ભાઈઓને હાથે મરવાની બીકે આપણે ગુલામીમાં સુખ માનતાં શીખ્યા છીયે!

હપતે હપતે સ્વાતન્ત્ર્ય!

આવી કાઉન્સિલો અને વડી ધારાસભાઓના માયાવી બુરખા નીચે છૂપાયેલી કાતીલ આપખુદીની આણ નીચે રહેવા કરતાં કોઈ સિપાહીરાજની આણ નીચે રહેવું હજાર દરજ્જે બહેતર છે. આ તો હપતે હપતે મરવાનું છે, અને મોતનો ખરચ વધાર્યે જવાની વાત છે. અને જો આપણને જીવતર આટલું વહાલું છે તો પછી બહેતર છે કે તેમ આપણે સાફ સાફ કહી દઈયે, અને 'ધીમે ધીમે સ્વતન્ત્રતા મેળવી રહ્યા છીયે' એવો ડોળ કરવાને બદલે ઉઘાડી, બેશરમ આપખુદીને આપણે વશ થઈયે. હપતે હપતે સ્વાતન્ત્ર્ય મળ્યાં કદી સાંભળ્યાં છે? સ્વાતન્ત્ર્ય એ જન્મના જેવી ક્રિયા છે. જ્યાં સુધી આપણે સંપૂર્ણ સ્વતન્ત્ર નથી ત્યાં સુધી ગુલામ છીયે. જન્મમાત્ર એક ક્ષણમાં જ થાય છે.

મહાસભાનો ડર

મહાસભાનો આવડો ડર એ તુરત જન્મનારા સ્વાતન્ત્ર્યના ડર સિવાય બીજું શું છે? મહાસભા એક જીવતી જાગતી ભીષણ વ્યક્તિ થઈ પડી છે. એના પ્રાણ લીધે જ છૂટકો—કાયદેસર લેવાય કે બેકાયદે લેવાય તેની ફિકર નહિ. કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પણ જો પ્રજાને પૂરતી થથરાવી મુકાય તો વળી પાછું એકાદ સૈકા સુધી નચિન્તપણે ચૂસવા ચરી ખાવાનું ચાલુ રહે. ખુદ હિન્દુસ્તાનના શરીરમાં એટલો વધુ વખત કશું ચૂસવા સરખું રહે કે નહિ, અગર તો દિનપ્રતિદિન વધતા જતા બોજા તળે પ્રજા આખી માખીઓની પેરે મરી ખૂટે એ જુદી વાત છે. માણસ નાળિયેર ખાવા બેસે છે ત્યારે કોપરાની દયા ખાવાનું એનું કામ નથી હોતું; વાટી કોતરીને પૂરી કરે છે એટલે કાચલી ગબડાવી મેલી પેટે હાથ ફેરવે છે. આપણને એમાં કશુંયે અજુગતું નથી દેખાતું. વેપારી પણ નિરાધાર ઘરાકને મૂંડવામાં પાછું વાળીને જોવાની જરૂર નથી ગણતો. એમાં નિષ્ઠુરતા વળી કેવી? હૃદય હોય ત્યાં દયાનિર્દયતાની વાત. હૃદય જ જ્યાં નહિ ત્યાં શી વાત? વેપારી બચ્ચો મૂંડાય તેટલું મૂંડે ને એક ઘરાક પૂરું થયે પાછો ફેરીએ નીકળે, એ જ વેપારની રીત.

વિનાશ કાળનું પતંગનૃત્ય

ધારાસભાવાળાઓ તેમનાં ભાડાં ને ભથ્થાંના ભૂખ્યા, પ્રધાનો તેમના પગારના ભૂખ્યા, વકીલો ફીના ભૂખ્યા, ફરીઆદીઓ હુકમનામાંના ભૂખ્યા, માબાપો પોતાના છોકરાઓને ઝટ નોકરીઓ મળે એવી કેળવણીના ભૂખ્યા, લખપતિઓ કરોડ કરવાના ભૂખ્યા, અને બાકીના સૌ કીડાની માફક ભલે રહેવાય પણ કચરાતાં અટકાવાય તો સારૂં એવી વૃત્તિથી બાવલી શાન્તિના ભૂખ્યા. આખું કુંડાળું પેલી મધ્યવર્તી ટોળીની ફરતું કુદડી ફરે છે. સૌ કોઇ કુદડીમાં ચકચૂર છે. તેમાંથી છૂટા પડવાની વૃત્તિ કોઇની નથી. અને તેથી જેમ જેમ કુદડી ફરનારાઓની ગતિ વધતી જાય છે તેમ તેમ ફરનારાઓનો હર્ષોન્માદ વધતો જાય છે. પણ આ નૃત્ય વિનાશકાળનું પતંગનૃત્ય છે અને તેનાં હર્ષ અને ઉન્માદ ઘડીભરમાં મરનારા દર્દીની તૂટતી નાડીઓના ઉછાળા છે.

એક માત્ર માર્ગ અહિંસા

આ નૃત્ય ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી દેશ ઉપરના ખરચના બોજા વધતા જ જવાના. અસહકારને લીધે આટલું બધું ખર્ચ કરવું પડ્યું છે એમ કહી અસહકારીઓની ધરખમ ખાંધ ઉપર એની જવાબદારી નાખવામાં આવે તો હું તાજુબ ન થાઉં. તેમને માટે તો એક જ માર્ગ છે. જે કંઇ વધારા થાય તે તરફ, ચિત્તને ક્ષોભ પામવા ન દેતાં પોતે સ્વીકારેલા ધર્મ ઉપર કાયમ રહીને શાન્ત વૃત્તિથી જોવું. એ બધું અટકાવવાનો, એ બધું અટકવાનો એકમાત્ર માર્ગ અહિંસા છે, કારણકે અહિંસાધર્મપાલનનો મોટામાં મોટો અંશ એ વાતમાં રહેલો છે કે જે વ્યવસ્થિત પશુબળના આયોજન ઉપર આ સરકારે પોતાનું આખું ચણતર ચણ્યું છે એ પશુબળની ભાગીદારીમાંથી પ્રજાએ નીકળી જતાં શીખવું. જો પશુબળને જ રસ્તે સરકારની બરોબરી કરીને આપણે એને હંફાવવા નીકળીશું તો તો આપણા વિરોધીના કરતાંયે વધુ મોટાં ખરચોના બોજામાં આપણે ઉતરવું પડવાનું. પેલા ચક્કરમાં કુદડી ફરનારા નર્તકોની તેમના આવી રહેલા અન્તકાળને વિષે કદાચ આપણે આંખ ન ઉઘાડી શકીયે, તોપણ પ્રજા, જે આજે તેમાં ભાગ લઇ રહી છે અને કહેવાતી સુલેહશાન્તિને ખાતર પોતાની સ્વતન્ત્રતા અને આઝાદીને વેચી રહી છે તેને તો આપણે અલબત્ત સમજાવી શકીયે. આમ કરવાનો માર્ગ એ જ છે કે સ્વતન્ત્રતા મેળવવાનો એકમાત્ર માર્ગ અહિંસા—ગુલામને માથે લદાયેલી ફરજીયાત અહિંસા નહિ પણ શૂરાની, આઝાદની સ્વેચ્છાપ્રેરિત અહિંસા—જ છે એ વાત આપણે પ્રજાને ઠસાવીયે.

જો હું પકડાઉં—

પકડાવાની અફવા

મારા પકડાવાને વિષે વળી બૂમ ઉઠી છે. સરકારે ઠરાવ્યા મુજબ ગઇ ૧૧મી કે ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ મને ન પકડવામાં આવ્યો એ કેટલાક સરકારી અમલદારોની દૃષ્ટિએ સરકારની મોટી ભૂલ થઇ. તેમના અભિપ્રાય મુજબ બારડોલીના નિર્ણયની સરકારે નક્કી કરેલા કાર્યક્રમ ઉપર અસર પડવા દેવી જોઇતી નહોતી. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે મને પકડીને દેશપાર કરી દેવા સારૂ વિલાયતમાં કેટલાકોએ જે ઉપાડો લીધો છે તેની સામે સરકારથી હવે વધુ ઝીક ઝલાય તેમ નથી. મને પોતાને પણ લાગે છે કે જો સરકાર લોકો પાસે કાયદાના વ્યક્તિગત અગર સામુદાયિક ભંગ કાયમને માટે છોડી દેવડાવવા માગતી હોય તો મને ન પકડવાની હઠ ધરીને પણ સરકાર શું કરે ?

ચોમેર હિંસાવૃત્તિ

બારડોલીમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિને સવિનય ભંગ મુલતવી રાખવાની સલાહ મેં એટલા સારૂ આપી કે એવો સવિનય ભંગ સવિનય રહેત નહિ, અને આજે હું બધા પ્રાન્તિક કાર્યકર્તાઓને પણ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ સિક્કે હાલ મુલતવી રાખવાની જે સલાહ આપી રહ્યો છું તે પણ એટલા જ સારૂ કે એવો કોઇ પણ ભંગ અત્યારે સવિનયી નહિ પણ અવિનયી જ થઇ પડે એ હું જાણું છું; અને શાન્તિનું વાતાવરણ એ તો સવિનય ભંગનો શ્વાસોચ્છ્વાસ છે.

દેશમા આજે ચોમેર અશાન્તિ અને હિંસાવૃત્તિ ફેલાઇ છે અને ચૌરીચૌરા જેવાં રમખાણો ફરી ન થવા દેવા ખાતર સંયુક્ત પ્રાન્ત જેવાની સરકારને વધારાની પોલીસ રાખવી પડી છે એ મારા જેવાને સારૂ તો મોટી ભોંઠપની વાત છે. હું નથી કહેતો કે જે જે અત્યાચારો બન્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે તે બધું જ બન્યું છે, પણ એ પ્રાન્તના કેટલાક ભાગોમાં અશાન્તિ અને હિંસાની વૃત્તિ વર્તી રહી છે એને લગતો જે બધો પુરાવો રજૂ થયો છે તે તરફ કોઇ રીતે આંખ મીંચાય તેમ નથી. દાખલા તરીકે પં૦ હૃદયનાથ કુંઝરૂ જેવાને મારી જોડે ગમે તેવા રાજદ્વારી મતભેદ હોય તોપણ તેમને હાથે ઇરાદાપૂર્વક ખરાનું ખોટું થાય એમ હું ન માનું. હું એમને જાહેર કામોમાં એક ભારે બાહોશ કાર્યકર્તા ગણું છું. એઓ સ્હેજે પ્રવાહમાં તણાય એવા નથી. તેથી એમના જેવો માણસ ઉઠીને જ્યારે કંઇક કહેવા લાગે છે ત્યારે તરત મારૂં લક્ષ તે તરફ ખેંચાય છે. આથી તેમના સરકારપક્ષી વલણ સામું જોઈ તેમની ન્યાયબુદ્ધિને ગમે તેટલી ખરડાયેલી ગણીયે તોપણ ચૌરી-

ચૌરાના હત્યાકાંડ ઉપરનો તેમનો અહેવાલ બકવાદ ગણી નાખી દઈ શકાય તેમ નથી. તેમ સંયુક્ત પ્રાન્તના લોકોની તોફાની વૃત્તિ અને નાદાનીભરી અરાજકતાનું ધ્યાન આપનાર જમીનદારો તેમજ બીજાઓ તરફથી મને મળેલા કાગળો તરફ પણ હું દુર્લક્ષ કરી શકું નહિ. બંગેલી મહાસભાસમિતિના મન્ત્રીનો પણ ત્યાંની હકીકતનો અહેવાલ મારી સામે પડ્યો છે, અને એ જો સાચો હોય તો એટલું ખુલ્લું છે કે જોકે સરકારી અમલદારો તો પાગલ બન્યા જ અને ગુસ્સામાં આંધળા બનીને પોતાનું ભાન ભૂલ્યા, પણ આપણે નિર્દોષ રહ્યા નથી. સ્વયંસેવકોના સરઘસમાં વિનય નહોતો. સૌ પહેલાં તો આપસમાં તીવ્ર મતભેદ થયા છતાં તે કાઢવામાં આવેલું, અને જોકે તેમાં એકઠા થયેલા લોકોનું વલણ તોફાની નહોતું છતાં એ આખા સરઘસનો જુસ્સો નિઃસંશય તોફાની હતો. આપણા હેતુની દૃષ્ટિએ તદ્દન બીનજરૂરી અને આપણા સવિનય ભંગના શુકન તરીકે ભાગ્યે જ શોભે એવો આપણી કમજોરીનો એ એક બેહૂદો દેખાવ હતો. અમલદારો આ બધું છતાં વધુ સારા વલણથી સરઘસ જોડે કામ લઈ શકત. સ્વરાજના વાવટાની બાબતમાં તેમણે દખલ કરવી નહોતી જોઈતી, શહેરચોરાને શહેરની મિલકત ગણીને તેનો ઉપયોગ શહેરી મંડળની પરવાનગીથી મહાસભાની ઓફિસ તરીકે મહિનાઓથી થતો આવ્યો હતો એ સામું જોઈએ તેવો ઉપયોગ ચાલુ રહેવા દેવા સામે વાંધો નહોતો લેવો જોઈતો એ બધું સાચું; પણ અમલદારવર્ગને તો સાદી સમજણ અગર સામાન્ય વ્યવહારબુદ્ધિનું શ્રેય સુદ્ધાં આપતા આપણે કંટાળાના બંધ થયા છીએ. ઉલટું એમની તરફથી તો નરી આપખુદી અને હિંસા સિવાય બીજા કશાની જ આશા કરતા નથી એટલા સારુ તો આજે આપણે એમની સામે ઉઠ્યા છીએ. અને આમ જો અમલદારો તરફથી બાજનું કશું જ પ્રગટે એમ નથી એમ આપણે જાણતા હતા તો આપણું કામ હતું કે એવાં ઉશ્કેરણી ઉભી કરે તેવાં સરઘસો કે દેખાવો કાઢવામાં ન પડવું. સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકાર 'કાગનો વાઘ' કરી રહી છે, અમલદારવર્ગ આખાનું ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડથી ચડી વાગ્યું છે, એ બધી દલીલ આપણે માટે નવું એવું કશું જ નથી. મારો મુદ્દો એટલો જ છે કે આપણે એમને કશું બહાનું સરખું નથી આપ્યું એવો દાવો કરી શકવાની હવે આપણી સ્થિતિ ન રહી.

સવિનય ભંગથી ન ડરાય

આમ સવિનય ભંગ મુલતવી રહ્યો છે તે આપણા પોતાના દોષના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે. પણ જો દેશનું વાતાવરણ સ્વચ્છ થઇ જાય, જો 'સવિનય' પદનું મહત્ત્વ લોકોને હૈયે પૂરેપૂરૂં ઠસી જઇને મન વર્તન બન્નેથી તેઓ અહિંસક બની જાય, અને ત્યારે પણ સરકાર પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપતી નથી થઇ એવું જો હું

જોઇશ તો ત્યારની જરૂર મુજબ વ્યક્તિગત અગર સામુદાયિક સવિનય ભંગની હિમાયત કરનાર હું સૌમાં પહેલવહેલો હોઇશ એ વિષે મારા મનને છાંટાભાર શંકા નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક છોડી દેવાની ઇચ્છા જાહેર ન કરે ત્યાં સુધી એ ધર્મમાંથી છૂટી શકાય તેમ નથી.

સવિનયભંગ અને અંગ્રેજો

અંગ્રેજ લોક જેઓ જન્મથી જ લડવૈયા છે તેમનામાંથી લોકોને જ્યારે હું સવિનય ભંગની લડતને વખોડતાં અને કેમ જાણે તે કોઇ આસુરી ગુન્હો હોય તેમ પૂરી કડકાઇથી તેની ખબર લઇ નાખવાની હિમાયત કરતા જોઉં છું ત્યારે મને તેમની પ્રામાણિકતાને વિષે સાચે જ શંકા જાય છે. સશસ્ત્ર બળવાઓની બંદીજન બની જે પ્રજા આટલા કાળ તેનાં ગુણગાન કરતી આવી છે અને જેણે જાતે યોગ્ય પ્રસંગોએ એ જ માર્ગની ઉપાસના કરી છે તે જ પ્રજામાંના અનેક લોક નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસાભારી શાન્ત સવિનય ભંગની લડતના વિચાર સરખાની આજે આટલા વિરુદ્ધ શા સારૂ ? હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમાં સંપૂર્ણ અહિંસાનું વાતાવરણ એ ખરૂં જોવા જઇયે તો અસંભવિત વસ્તુ છે એ એમની દલીલ હું સમજી શકું છું. હું પોતે એવું માનતો નથી, પણ એવો વાંધો આણનારની દલીલમાં હું વજુદ ગણું. પણ સવિનય ભંગનો સિદ્ધાન્ત જ કેમ જાણે કોઇ મહાઅનીતિની વસ્તુ હોય તેમ તેની સામે સૌએ ભેગા મળીને મંડાવું એ સ્થિતિ મારી કેવળ સમજબહારની થઇ પડે છે. સવિનય ભંગના સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરતો હું બંધ પડું એવી અપેક્ષા કરવી એ મને શાન્તિનો અને અહિંસાનો પ્રચાર કરતો અટકવાનું, ટૂંકમાં આપઘાત કરવાનું કહેવા બરોબર છે.

મારાં છાપાં બંધ કરે ?

મને કહેવામાં આવે છે કે હવે સરકાર જે ત્રણ છાપાંઓ 'યંગ ઇન્ડિયા' 'નવજીવન' અને 'હિન્દી નવજીવન' હું ચલાવી રહ્યો છું તેનો નાશ કરવાની પેરવી કરી રહી છે. મને ઉમેદ છે કે આ અફવાને પણ કશો જ આધાર નથી. મને લાગે છે કે આ ત્રણે છાપાંઓ દ્વારા શાન્તિ અને સદ્ભાવના સતત આગ્રહ સિવાય બીજા કશાનો જ પ્રચાર થતો નથી એવો દાવો હું કરી શકું. વાચકવર્ગ આગળ મારી સમજણ મુજબ સત્ય અને કેવળ સત્ય સિવાય બીજું કશું જ ન મુકવાની અસાધારણ કાળજી રખાય છે. ગફલતથી થતો દરેક દોષ અગર અવાસ્તવિક શબ્દ તાબડતોબ કબૂલ કરવામાં અને સુધારી લેવામાં આવે છે. ત્રણે છાપાંઓની ઘરાકી દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. ચાલકો અને કાર્યકર્તાઓ બધા સ્વયંસેવકો છે, જેમાંના કેટલાક બિલકુલ પૈસા લીધા વગર તો કેટલાક કેવળ ખરચજેગું લઇને કામ કરી રહ્યા

છે. જે કંઇ નફો રહે છે તે બધાનો કાં તો એક કે બીજા રૂપમાં ગ્રાહકોને લાભ મળે જ છે, અગર તો કોઇ ને કોઇ રચનાત્મક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં તે ખરચાય છે. આવાં આ છાપાં બંધ થાય તો મને સ્હેજ દુઃખ પણ ન જ થાય એમ તો હું કેમ કહું ? પણ સરકારનો તેવું કરવાનો ઇરાદો હોય તો તેને માટે તો એના જેવી સહેલી બીજી એકે વસ્તુ નથી. ત્રણે છાપાંના મુદ્રક અને પ્રકાશકો બધા મારા મિત્રો કે સાથીઓ જ છે. અમારી વચ્ચે એવો કોલ છે કે જે ઘડીએ સરકાર છાપાંઓ માટે જમાનત માગે તે જ ઘડીએ છાપાં બંધ કરવાં અને હું આ છાપાં ચલાવી પણ એ જ ભરોંસે રહ્યો છું કે મારી પ્રવૃત્તિઓ તરફ સરકાર ભલે ચાહે તે નજરે જોતી હોય તોપણ તે મને એટલું શ્રેય તો આપે જ છે કે આ છાપાંઓ દ્વારા મારી સમજણ અનુસાર શુદ્ધમાં શુદ્ધ અહિંસા અને સત્ય સિવાય બીજા કશાનો પ્રચાર હું કરતો નથી.

હું પકડાઉં ત્યારે—

પણ સરકાર મને પકડે કે ન પકડે અગર તો સીધે કે વાંકે બહાને તેઓ ત્રણે છાપાં બંધ કરે તોપણ મને આશા છે કે પ્રજા એથી ખળભળી ઉઠશે નહિ. મને પકડવાથી દેશ આખામાં ભડકો ઉઠે અને ચારે દિશાએ ખૂનામરકી વર્તી રહે એ બીકે સરકાર મને પકડતા અચકાય એ સ્થિતિ મારે મન કશા સુખ કે અભિમાનની નહિ પણ શરમ અને ભોંઠપની છે. એવું થાય તેમાં મારા અહિંસાના પ્રચાર ઉપર પાણી ફરે અને મહાસભા તેમજ ખિલાફતનાં મંડળોનાં અહિંસાનાં પ્રતિજ્ઞાપત્રોની હાંસી થાય. ખરેખર, એથી તો એકો બળવો કરવા હિન્દુસ્તાન તૈયાર નથી એમ જ સિદ્ધ થાય, નોકરશાહીની એમાં જીત થાય અને આપણા મૉડરેટ મિત્રોની અહિંસાત્મક સવિનય ભંગ કરવાને હિન્દુસ્તાન કોઇ દિવસ તૈયાર થઇ શકે જ નહિ એ દલીલ જ આખરે સાચી ઠરે. તેથી હું ઉમેદ રાખું છું કે મહાસભા તેમજ ખિલાફત મંડળના એકેએક કાર્યકર્તા સરકાર તેમજ તેને ટેકો આપનારાઓની બીકને સદંતર જૂઠી પૂરવાર કરી આપવા એકે પ્રયત્ન બાકી રાખશે નહિ. હું બોળાધરી આપું છું કે આવો સંયમ બતાવીને આપણે આપણા ત્રિવિધ ધ્યેય તરફ ગાઉના ગાઉ ગતિ કરી લઇશું.

તેથી જો હું પકડાઉં તો કોઇ પણ જગાએ હડતાળ ન પડવી જોઇયે, સરઘસો અને ખૂમરાણો ન થવાં જોઇયે. મારી પાછળ આખી પ્રજા નમૂનેદાર શાન્તિ જાળવી રાખે એને જ હું મારા દેશબન્ધુઓએ મને આપેલું મોટામાં મોટું માન સમજું.

છતાં મારા આત્માને ભારેમાં ભારે આનંદ તો એથી થાય કે મારી પાછળ મહાસભાનું કાર્ય ઘડિયાળના જેટલું નિયમસર અને પંજાબ મેલના જેટલા ઝડપથી ચાલે જેમણે હજુ પરદેશી કાપડનો ત્યાગ નથી કર્યો તેઓ કરે અને તેવાં કપડાંની હોળી કરે. લોકો બારડોલીમાં ઘડાયેલા આખા રચનાત્મક કાર્યક્રમને પૂરો કરવામાં પરોવાઇ જાય. આટલું પ્રજા કરે તો તેઓ મને અને બીજા કેદીઓને છોડાવે, એટલું જ નહિ પણ સ્વરાજ સ્થાપના પણ કરે અને ખિલાફત અને પંજાબના ઘા રૂઝાવે. અહિંસા, હિન્દુ–મુસલમાન--શીખ--પારસી–ખ્રિસ્તી-યહુદી એકતા, અસ્પૃશ્યતાના મેલનું નિવારણ અને પરદેશી કાપડનો વાળીચોળીને ત્યાગ કરી તેની જગાએ શુદ્ધ હાથકંતામણ અને હાથવણાટની ખાદીનો ઉપયોગ—એ સ્વરાજમન્દિરના ચાર સ્તંભ છે એ વાત પ્રજા અહોનિશ ગોખે.

પ્રજાનો પણ તેમની વચમાંથી મને સરકાર ઉપાડી જાય તેમાં લાભ નથી એમ નથી. સૌ પહેલું તો જે લોકો મારામાં દૈવતાઇ શક્તિ છે એવું માનનારા છે તેમનો ભ્રમ ટળશે. બીજું, લોકોએ મારા આગ્રહની ખાતર જ અસહકારનો કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો છે, એમાં પ્રજાને પોતાને સ્વતન્ત્ર આસ્થા નથી, એવું જેઓ માનનારા છે તેઓ પણ ખરી સ્થિતિ જોશે. અને ત્રીજું, ખુદ હાથ ધરેલો કાર્યક્રમ ઘડી આપનાર વ્યક્તિ પોતાની વચ્ચેથી ચાલી જવા છતાં ચાલુ કરેલી પ્રવૃત્તિ આગળ ધપાવ્યે જવાની શક્તિ બતાવી આપીને આપણે સ્વરાજ માટેની લાયકાત સિદ્ધ કરી આપી શકીશું. ચોથું, અને સ્વાર્થનો વિચાર કરું તો, એ થશે કે મને નીરાંતે શારીરિક આરામ લેવાની તક મળશે, જેને માટે પ્રજા પાસે હું કદાચ હકદાર છું.

---

§ અહિંસા

અહિંસા એટલે શું ?

જે માણસ અહિંસાવ્રત પાળવાનો દાવો કરે તેનાથી પોતાનું અહિત કરનાર ઉપર પણ ગુસ્સે ન થવાય. તે તેનું બુરૂં ન ઇચ્છે, ભલું ઇચ્છે; તેને ગાળ ન દે કે તેના ઉપર હાથ ન ઉપાડે. સામેનો માણસ જે કંઇ ઇજા કરે તે પોતે સહન કરે. આમ અહિંસાવ્રત પાળનાર તદ્દન નિર્દોષ રહે. કોઇ પણ સજીવ વસ્તુ પ્રત્યે વેર ન હોય તેનું નામ શુદ્ધ અહિંસા. આથી જીવ જંતુ પશુ સુદ્ધાં પ્રાણીમાત્રને અભયદાન મળે છે. આપણી હિંસકવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને પ્રાણીઓને પેદા કરવામાં નથી આવ્યાં.

જો આપણે ઇશ્વરની લીલા કળી શકતા હોઇયે તો તો આ સૃષ્ટિમાં તેઓનું સ્થાન ક્યાં છે એ ઘણુંયે સમજાય. પ્રાણીમાત્ર વિષે શુભેચ્છા રાખવી એ અહિંસાનું સક્રિય રૂપ છે. તે શુદ્ધ પ્રેમ છે. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો, બાઇબલ કે કુરાન દરેકમાંથી મને એ જ મળે છે.

અહિંસા એ સંપૂર્ણ દશા

અહિંસા એ સંપૂર્ણ દશા છે. જાણ્યેઅજાણ્યે પણ મનુષ્યમાત્ર સ્વભાવતઃ આ દિશામાં જ જાય છે. માણસ જ્યારે નિર્દોષતાની મૂર્તિ રૂપ બને છે ત્યારે તે દેવ નથી થઇ જતો. ત્યારે જ તે ખરો મનુષ્ય બને છે. ચાલુ સામાન્ય દશામાં આપણે નરપશુ છીયે. ઢીકા સામે ધોલ મારવી તેને આપણે અજ્ઞાનમાં અને ઘણીવાર તો અહંકારથી મનુષ્યજાતિનો ધર્મ ગણીયે છીયે અને તેને માટે ગુસ્સાને પોષીયે છીયે; 'જૈસે કો તૈસા' એ આ લોકનો કાયદો છે એમ માની આપણી જાતને ફોસલાવીયે છીયે. પણ ખરી રીતે તો એવું વર્તન રાખવાની શાસ્ત્રે માત્ર છૂટ જ રાખી છે, એ ફરજરૂપ છે એવું કોઇ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. ધર્મ તો સંયમ પાળવાનો—સબરનો કહ્યો છે. વેર વાળવું એ તો સ્વચ્છન્દ છે, તેથી તેને માટે ઘણા પ્રતિબન્ધોની જરૂર ગણાઇ છે. અન્તિમ સંયમ સિવાય સંપૂર્ણતા અપ્રાપ્ય છે, એટલે સહનશીલતા—સબર માણસજાતિનો ધર્મ છે.

આપણું ધ્યેય તો હમેશ આપણાથી દૂર ને દૂર ખસતું જાય છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઇયે છીયે તેમ તેમ આપણી ત્રૂટીઓનું આપણને વિશેષ ભાન થતું જાય છે. પુરુષાર્થમાં જ આનન્દ છે, પ્રાપ્તિમાં નથી. પૂર્ણ પુરુષાર્થ એ પૂરો વિજય છે.

એટલે અહિંસાની પરિપૂર્ણ દશાથી હું કેટલો વેગળો છું એનો મને દીવા જેવો ખ્યાલ છે છતાં મારા જીવનનું સાર્થક હું પ્રેમમય થવામાં ગણું છું અને હું પાછો પડીશ તેમ તેમ ઉલટો વધારે બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરીશ.

મહાસભાની અહિંસા

પણ મહાસભા કે ખિલાફત કમિટી દ્વારા હું આ શુદ્ધ અહિંસાનો પ્રચાર કરતો નથી. મારી પોતાની અયોગ્યતાનું મને બરોબર ભાન છે. હું જાણું છું કે એવો પ્રયત્ન કરવા બેસું તો તે જરૂર નિષ્ફળ નીવડે. આખી પ્રજાનાં સ્ત્રીપુરુષ ઘડીકમાં એ વ્રતનું પાલન કરતાં થઈ જાય એવી આશા રાખવી એ આ વ્રતના રહસ્યનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. પણ આપણા દરદનો જે ઉપાય તેમાંથી મને જડ્યો છે તેનો ઉપદેશ હું મહાસભા દ્વારા કરૂં છું. મહાસભા અને ખિલાફત મંડળે તો માત્ર તે સિદ્ધાન્તનો એક અંશ જ લીધેલ છે. અહિંસાતત્ત્વના આટલા અંશને આખા

પ્રજાસમૂહમાં થોડા વખતમાં વ્યાપક કરી શકાય તેમ છે. ફક્ત કામ કરનાર પ્રામાણિક હોવા જોઇયે. પણ આ અંશમાંયે શુદ્ધ અહિંસાના બધા ગુણ તેના પ્રમાણમાં હોવા જોઇયે. આખા તળાવના પાણીનું કે એક ટીપા જેટલા પાણીનું પૃથક્કરણ કરીયે તોપણ પરિણામ તો એક જ આવે. મારા ભાઇ પ્રત્યેની મારી અહિંસાની ભાવના એક જાતની અને વિશ્વ પ્રત્યેની ભાવના બીજી જાતની એમ ન હોઇ શકે. આખા વિશ્વ પ્રત્યે હું ભ્રાતૃભાવ ધારણ કરૂં ત્યારે પણ ભ્રાતૃભાવનું રૂપ તો તે જ રહેવું જોઇયે.

વ્યાવહારિક અહિંસાવ્રત

અમુક કાળ કે સ્થળને વિષે જ આપણે અમુક વર્તન નક્કી કરીયે ત્યારે તે વ્યવહારનીતિ કહેવાય. એટલે સર્વ સ્થળે ને સર્વ કાળે તેજ વર્તન એ શાશ્વતનીતિ થઇ. વ્યવહાર તરીકે પ્રામાણિકતા પાળવામાં આવે કે ધર્મ તરીકે તે બેના ગુણમાં તફાવત ન હોય. વ્યવહાર પૂરતું જ પ્રામાણિકપણું જાળવનાર વેપારી જે ભાવ લે તે જ ધર્મ માનીને પ્રામાણિક રહેનાર લે. આ બેમા ફેર માત્ર એટલો જ કે વ્યવહારદૃષ્ટિએ સાચ જાળવતો હોય તે માણસ જ્યારે તે રસ્તે નફો ન દેખે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરે, જ્યારે પેલો ધર્મ માનનાર પોતાનું સર્વસ્વ જાય તોપણ પ્રામાણિકતા ન છોડે. અસહકારીઓએ રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ અહિંસાવ્રત સ્વીકાર્યું છે, પણ જો આપણે તપાસવા બેસીયે તો થોડા જ તે કસોટીમાંથી પાર ઉતરે. આને લીધે જ લડત લંબાય છે. અંગ્રેજના વજ્ર જેવા સ્વભાવનો દોષ કાઢવો નકામો છે. પ્રેમની ભઠ્ઠી શાબૂત કાંડાંબાવડાંની વજ્રસમી કઠણતાને પણ પીગાળે એવો એનો પ્રભાવ છે. મારો આ મત કોઇ ફેરવી શકે તેમ નથી, કારણકે મને તેની સત્યતાનો અનુભવ છે. અંગ્રેજ કે બીજું કોઇ વશ ન થાય ત્યારે એમ સમજવું કે પ્રેમજ્યોતિ પ્રગટપો નથી અથવા તેનું તેજ ઓછું છે.

શક્તિમાન માણસ બળપૂર્વક અહિંસા બતાવે એવી આપણી અહિંસા ન હોય તે સમજાય, પણ તેમાં સચ્ચાઇ તો હોવી જ જોઇયે. જો આપણો અસહકાર અહિંસાત્મક હોય તો જ્યાં સુધી તે કાયમ રહે ત્યાં સુધી અંગ્રેજનું કે સહકારી હિન્દી ભાઇનું બૂરૂં આપણાથી ન જ ઇચ્છાય. પણ આપણામાંથી મોટા ભાગે બૂરૂં ઇચ્છ્યું છે. નબળાઇને લીધે બૂરૂં કરતા અટક્યા છીયે અથવા સબળ હોવા છતાં શારીરિક ઇજા ન પહોંચાડી એટલે વ્રત પાળ્યું એવી ભ્રમણામાં રહ્યા છીયે. આપણું વ્યાવહારિક અહિંસાનું વ્રત ભવિષ્યમાંયે વેર લેવાનો રસ્તો બંધ કરે છે. દુર્ભાગ્યે આપણામાંના કેટલાક વેર લેવાનું માત્ર મુલતવી જ રાખ્યું હોય એમ દેખાય છે.

પણ મારા આ કથનનો અનર્થ ન થાય એમ હું ઇચ્છું છું. આપણે વ્યાવહારિક અહિંસા ધારણ કરી છે તે નિષ્ફળ ગઇ જાણી તેનો ત્યાગ કરીયે ત્યારે પણ વેર ન લઈ શકાય એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ જો આપણે લડતમાં વિજય મેળવીયે તો લડતનો અન્ત આવ્યા પછી વેર વાળવાની વાત જ આપણાથી ન થઇ શકે, તેવા જ્યા સુધી આપણે અહિંસાવ્રતને આપણા આયુધ તરીકે રાખ્યું છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ અમલદારો કે સહકારીઓ તરફ મિત્રભાવ સાચવવા આપણે બંધાયેલા છીયે. અંગ્રેજોને કે જાણીતા સહકારીઓને હિન્દુસ્તાનના કોઇ કોઇ ભાગમાં ફરવું સહીસલામત નથી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારે મારી શરમનો પાર ન રહ્યો. મદ્રાસમાં ભરાયેલી સભામાં આપણને લજવે એવો તાજેતરનો કિસ્સો બન્યો છે. તેમાં તો અહિંસાને સીકે જ મુકી જણાય છે. તે સભામાં જે પ્રમુખ હતા તેણે મારૂં અપમાન કર્યું એવા ખ્યાલથી જે લોકોએ હોહા કરી ભાષણમાં ભંગ કરાવ્યો તેમણે પોતાની જાતને અને પોતાના નાતિને હલકા પાડયાં એમ હું માનું છું. તેઓએ પોતાના મિત્ર અને મદદગાર એવા મિ. ઍન્ડ્રુઝના હૃદય ઉપર જખમ કર્યો. તેઓએ પોતાના જ હિતને નુકસાન પહોંચાડયું છે. પ્રમુખને લાગતું હોય કે હું લુચ્ચો છું તો તેમ કહેવાનો તેને પૂરેપૂરો હક હતો. કોઇ માણસ અજ્ઞાનમાં કંઇ કરે તો તે ચીડવવાને કરે છે એમ અર્થ ન થાય. પણ અસહકારીએ તો ભારે પજવણી થાય તે પણ સહન કરવાનું પણ લીધું છે. હું લુચ્ચાઇ કરૂં ત્યારે જરૂર ચીડ ઉપજવા જેવું કરૂં. હું લુચ્ચાઇ કરૂં તો દરેક અસહકારી તેટલા ઉપરથી અહિંસાવ્રતમાંથી મુક્ત થાય અને કોઇ અસહકારી મારો જીવ લે તેમાં તે બિલકુલ તકસીરવાન ન ગણાય એ મને કબૂલ છે.

આવી મર્યાદિત અહિંસાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવો એ પણ ઘણાખરા કિસ્સામાં અશક્ય હોય એ બનવાજોગ છે. શત્રુને નુકસાન ન કરવા છતાં સ્વાર્થને ખાતર પણ તેનું બુરૂં ન ઇચ્છવું એ અશક્ય હોઇ શકે. તો પછી સત્યને ખાતર આપણી લડતમાંથી અહિંસાની વાતને જાહેર રીતે પડતી મુકવી જોઇયે. અહિંસાના બંધનમાંથી છૂટયા એટલે તરત જાનમાલ ઉપર હાથ ઉપાડવાનો જ રસ્તો રહ્યો એવું નથી. પણ પછી લોકોને અહિંસાની તાલીમ લેવાની ફરજ નહિ રહે અને મારા જેવાને ચૌરીચોરાના હત્યાકાંડની જવાબદારી ઉઠાવવાપણું નહિ રહે. ત્યારે પણ મર્યાદિત અહિંસાને માનનાર ખૂણે પડયા પોતાનું કાર્ય કર્યે જશે અને તે વખતે આજની માફક જવાબદારીનો ભારે બોજો તેમના ઉપર નહિ હોય.

પણ જો વ્યાવહારિકને જ પ્રજા કાયમ રાખે તો દેશની તેમજ જનસમાજની આબરૂને ખાતર તેનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા આપણે બંધાયેલા છીએ.

અહિંસાની કસોટી

અને અહિંસાના વ્યવહારનો અમલ કરવાની આપણી ઇચ્છા હોય, તેમાં આપણી શ્રદ્ધા હોય તો આપણે વેળાસર અંગ્રેજો અને સહકારી સાથેનો સંબન્ધ સુધારી નાખવો જોઇયે. આપણે તેઓનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું જોઇયે. તેઓ ગમે ત્યાં જાય ત્યાં આપણા તરફથી કોઇ જાતના ભયનું તેમને કારણ નથી અને વિચારમાં ને રાજદ્વારી બાબતમાં આપણે તદ્દન ભિન્ન મતના હોવા છતાં મિત્ર જ છીએ એવો તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો જોઇયે. તેમને અતિથિ તરીકે આપણી સભાઓમાં આપણે આદર આપવો જોઇયે. તટસ્થ કાર્યોમાં તેમના સાથી પણ થઇયે અને એવા પ્રસંગ આપણે ઉભા કરવા જોઇયે. આ પણી અહિંસામાંથી હિંસા, તિરસ્કાર ને કડવાશ ઉત્પન્ન ન થવાં જોઇયે. અન્ય મનુષ્યોની માફક આપણી કસોટી પણ આપણા કાર્ય ઉપરથી જ થશે. શાન્તિ વડે સ્વરાજ મેળવવું એટલે તે ચલાવવું પણ શાન્તિ વડે. તેમ થવા સારૂ સત્તાના બળ વિના કાયદાનું પાલન કરવાની ટેવ હોવી. જોઇયે હિન્દ અને આયર્લંડ વચ્ચે ભેદ છે એમ મિ ચર્ચિલ કહે છે તે બરોબર છે, કારણ કે તે શરીરબળને જ ઓળખે છે. તેના કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે આયર્લંડે શરીરબળથી સ્વરાજ મેળવ્યું છે એટલે જરૂર પડે તો તે જ બળથી તે તેને બચાવે. પણ હિન્દુસ્તાન શાન્તિના પ્રયોગે ખરેખાત સ્વરાજ મેળવે તો તેનો બચાવ પણ મુખ્યત્વે એ જ રીતે કરવો જોઇયે; અને હિન્દ જ્યાં સુધી આ વાત અખતરો કરી સિદ્ધ ન કરી આપે ત્યાં સુધી મિ. ચર્ચિલને તે વાત અશકય લાગે એમાં નવાઇ નથી. રાજદ્વારી બાબતમાં લોકો શાન્તિની કદર કરતા ન થઇ જાય એટલે કે હાલ લશ્કરની સત્તાને તાબે વરતે છે તેને બદલે નિબળોને એટલે પ્રજામતને વશ થતાં ન શીખે ત્યાં સુધી અહિંસાના અખતરો અશકય છે.

એટલે શાન્તિ વડે સ્વરાજ મેળવતાં અંધાધુંધી અને અરાજકતાને સ્થાન જ નથી. અહિંસાને માર્ગે મળેલું સ્વરાજ એટલે દિનપ્રતિદિન ફેલતા શાન્તિના સામ્રાજ્યથી થયેલ મહાન પરિવર્તનનું ફળ. ચાલુ સરકારના હાથમાંથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સત્તા સોંપવાની ક્રિયા સારી રીતે તૈયાર કરેલ જમીનમાં ઉગેલા ઝાડ ઉપરથી પરિપકવ ફળ ખરી પડે તેના જેવી હશે. હું ફરીથી કહું છું કે આમ સ્વરાજ મેળવવું ભલે અસંભવિત હોય, પણ શસ્ત્રબળથી મેળવવું ઓછું અસંભવિત નથી

એ હું જાણું છું. જરૂરજોગું અહિંસાત્મક વાતાવરણ થઇ શકે એવું મહાસભાવાદી ન માનતા હોય તો તેઓએ ચાલુ અહિંસાત્મક કાર્યક્રમનો ત્યાગ કરી જુદો જ કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો જોઇએ. પણ અન્તે તો શસ્ત્રબળથી અંગ્રેજો પાસેથી સત્તા પડાવશું એવો ખ્યાલ મનમાં રાખીને જો આપણે હાલના કાર્યક્રમને તેમના સાધન તરીકે વાપરશું તો આપણે અહિંસાની વાત માત્ર કરનાર ઢગમાં ખપીશું. જો આપણને આપણા કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોય તો જેમ અંગ્રેજો હથિયારને વશ થાય તેવા છે તેમજ પ્રેમને પણ વશ થાય તેવા છે એમ માનવા આપણે બંધાયા છીયે આમ જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને માટે બે જ રસ્તા છે. અપમાનોથી ટીપાતા ટીપાતા કેટલીક પેઢી સુધી ચાલ્યાં કરે એવો શરીરબળનો અભ્યાસક્રમ આપણે સારૂ ધારાસભામાં છે તે એક. બીજો દુનિયામાં નથી થયો એવો રક્તપાતનો તાત્કાળિક ઇલાજ. એવા રક્તપાતમાં ભાગ લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. જાણીજોઇને હું નિમિત્તરૂપ પણ નહિ બનું. રક્તપાત અશક્ય છે. એટલે મારા મત પ્રમાણે કાં તો અહિંસા અને તેના દેહરૂપ અસહકાર અથવા મનયાનુસારી સહકાર કે વિરોધ એ બેમાંથી એક રસ્તો આપણે પસંદ કરવો રહ્યો છે.

મારી નોંધ

નાસીપાસી

નાસીપાસી શા માટે ?

સવિનય ભંગના બંધ રહેવાથી ખૂબ નાસીપાસી થયેલી જોવામાં આવે છે. એના બે અર્થ હોઇ શકે છે. એક તો એ કે લોકો તાત્કાળિક સ્વરાજની આશા રાખતા હતા તે ભાંગી પડી, અને બીજો એ કે લોકો શાન્ત અશાન્તિને વિષે બેદરકાર હતા.

પહેલું કારણ બરોબર હોય તો સ્વરાજનો અર્થ જ નથી સમજાયો. સ્વરાજ એ તો આપણે પોતે અનુભવવાની સ્થિતિ છે. તે આપણે બળે મેળવવાનું છે. જો એ બરોબર હોય તો નાસીપાસ થવાનું કારણ રહેતું જ નથી. સ્વરાજ આપણા પ્રયત્નમાં જ રહેલું છે. એ એક પ્રયત્ને ન મળે તો બીજીવાર, ત્રીજીવાર ને અનેકવાર કરીયે. જેમ પ્રયત્ન કરતા જઇયે તેમ વધતા જ જઇયે. સવા વર્ષથી આમ જે મહેનત કરી છે એ કંઇ વ્યર્થ ગઇ છે ?

નાસીપાસ એ થાય કે જેને પોતાની દિશા નથી સૂઝતી. જો આપણે જાણતા હોઇયે કે શાન્તિને માર્ગે જ સ્વરાજ છે ને આપણને ખબર પડે કે જ્યાં શાન્તિ માના હતી ત્યાં તો અશાન્તિ નીવડી તો આપણને સ્પષ્ટ જણાવું જોઇયે કે સવિનય ભંગ રોકવામાં જ આપણી પ્રગતિ છે. રસ્તો સાફ માનીને ચાલનારે લશ્કર ખાઇ વચ્ચે આવતાં તેમાં ભૂસકો મારી મરી

પડે તેમાં તેની પ્રગતિ કે તે એ ખોટો રસ્તો મેલી ખરો શોધે અથવા ખાઇ ઉપર પૂલ બાંધવા રોકાઈ જાય તેમાં તેની પ્રગતિ રહેલી છે ? ખાઈની પાસે ઉભેલું લશ્કર નાસીપાસ થઇ પોતાના આંસુથી ખાઇને ભીંજવી મુકે એ લશ્કરને વિષે ઇતિહાસ શું કહે ?

અસહકારની અણસમજ

અસહકારની અણસમજ

એમ નાસીપાસ થવું એ અસહકારને ન સમજ્યા બરોબર છે. જ્યારથી અસહકાર આદર્યો ત્યારથી સ્વરાજનું ખાતમુહૂર્ત થયું. સરદારની સલામી છોડનાર ગુલામ તે જ દહાડાથી છૂટો નથી થયો ? ભલે તેને સરદાર પાટુ મારે, ગાળ ભાંડે, ફાસી ચડાવે. ગુલામે સલામી છોડી છે. તેને પોતાની પરતન્ત્રતાનું ભાન થયું છે. સરદાર તેની સ્વતન્ત્રતા કબૂલ ન કરે તેથી ગુલામને શું ? જેમ સરદાર સામે થાય તેમ તેમ ગુલામનું બળ વધે છે, કેમકે સરદારના વિરાધથી ગુલામની કસોટી થાય છે.

જ્યાં સુધી આપણો નિશ્ચય કાયમ છે કે આપણે પંજાબનો ન્યાય લેવો છે, આપણે ખિલાફતનો જખમ રૂઝવવો છે ને સ્વરાજ લેવું છે, તે ન મળે ત્યા લગી આપણે અસહકારને વળગી રહેવું છે—ત્યાં લગી આપણને નાસીપાસીનું કારણ જ ક્યાં છે ?

જર્મનીની સાથે જંગ શરૂ થયો ત્યારે અંગ્રેજોએ એમ ધાર્યું હતું કે બે માસમાં લડાઇ પૂરી થશે. લૉર્ડ કર્ઝને ક્રિસ્ટમસનું ખાણું બર્લિનમાં ખાવાની ઉમેદ રાખી હતી. ૧૯૧૪નો ડિસેમ્બર માસ ગયો ને ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બર સુધી લડાઇ ચાલી, તેથી શું અંગ્રેજ પ્રજા હારી ? લીજ ખોયું, નામુર ખોયું, ફ્રાન્સમાં લગભગ પારીસ સુધી જર્મન ફરી વળ્યા. શું ફ્રાન્સે મીંનો ભણ્યો ? જ્યાં સુધી લડયા જ કરે ત્યાં સુધી લડવૈયો હાર્યો ગણાય જ કેમ ? દરમિયાન અનેક વ્યૂહો રચાય, અભિમન્યુના કોઠા બંધાય ઘણા ડુંગરો ખોદાય, ઘણી ખાઇઓ ઉપર પૂલો બંધાય. એમ જ મનુષ્ય ઘડાય ને પ્રજા પણ ઘડાય. 'શું પ્રયત્ન કરતો છતો પાછો પડયા કરે તે આત્મા નાશ નથી પામતો ?' એવા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં કૃષ્ણે અતિ પ્રેમનું સંબોધન વાપરી જવાબ આપ્યા કે 'પ્રયત્નવાનની દુર્ગતિ તો થાય જ નહિ.' સંશયાત્માનો જ નાશ હોય. આપણો અસહકારને વિષે વિશ્વાસ જ ન હોય તો આપણે શરૂ કર્યું ત્યારના જ હાર્યા છીયે.

એ નાટક ન હતું

૧૯૨૦ માં કલકત્તામાં જે યુદ્ધ માંડયું તે નાટક ન હતું. તે પ્રજાનો અડગ નિશ્ચય હતો. અમદાવાદના મજૂરોના જેવી એક ટેક હતી. પછી ભલે તેર દહાડા લાગે કે તેવીસ. ટેકીલા કંઇ ઇશ્વરની સાથે શરત કરે કે ?

એક વર્ષનો અનર્થ

વરસની મુદતનો અનર્થ

કોઇ તો કહે છે, 'હવે અમે અમારાં છોકરાંને રાષ્ટ્રીય શાળામાં શાને મોકલીયે ? અમે તો એક વર્ષની આશાએ જ અમારાં છોકરાંને ઉઠાડયાં હતા.' આવા વિચારના ઘણા હોય તો ભલું થયું કે એક વર્ષમાં આપણું કામ પૂરું ન થયું. નહિ તો તેમના ને હિન્દના શા હાલ થાત ?

જો એક વર્ષમાં આપણા હાથમાં સત્તા લઇને ન બેસી ગયા તો કયા ન્યાયે જે નિશાળો આ આપણને પાપરૂપ લાગતી હતી તે હવે આપણાં બાળકોને મોકલવા લાયક થઇ? અથવા શું મારા વચનથી ભોળવાઇને માબાપોએ પોતાનાં બાળકોને ઉઠાડી લીધેલાં? જો એમ હોય તો હું ક્ષમા માગું છું ને અવશ્ય તેવાં માબાપોને સલાહ આપીશ કે તેઓ પોતાનાં બાળકોને સરકારી શાળામાં મોકલે. મારે સારૂ ને જેઓ અસહકારનું તત્ત્વ સમજ્યા છે તેમને સારૂ તો વર્ષ લાગો કે વર્ષોનાં વર્ષો લાગો. જ્યાં સુધી સરકાર પશ્ચાત્તાપ કરી પ્રજામતને ન અનુસરે ત્યાં લગી તેની નિશાળો ત્યાં સોનામહોરા વહેંચાય તોપણ ત્યાજ્ય છે.

ડાબો કાન

રાષ્ટ્રીય શાળા રૂપી કસોટી

કોઈ કહે છે, નિશાળોને સારૂ વિદ્યાપીઠ પૈસા આપે. જો વિદ્યાપીઠે પૈસા આપવાના હોય તો વિદ્યાપીઠ ક્યાંથી લાવશે? વિદ્યાપીઠ ગુજરાતની બહારથી પૈસા લાવીને તો ગુજરાતનાં બચ્ચાંને નહિ ભણાવે? તેને પૈસા આપીયે ને પાછા લઈયે તેના કરતાં આપણે જ નિશાળ ચલાવવા જેટલા દરેક ગામમાં એકઠા કરી શુદ્ધ ગામઠી નિશાળ ન ચલાવીયે?

સહરાનું રણ

હું તો અવશ્ય માનું છું કે આપણા રસ્તામાં આ સહરાનું રણ ઠીક જ આવ્યું છે. આપણે તવાઇશું ને ઘડાઇશું. હવે આપણને ખરાખોટાની ખબર પડશે. શૂરા કોણ ને કાયર કોણ એ આપણે હવે જાણશું. સમજીને આવેલા કોણ ને સમજ્યા વગર કોણ આવેલા, પાનો કોણ ને પ્રેક્ષક કોણ એ આપણે હવે જાણશું. આ ક્રિયાની જરૂર હતી જ.

નિશાળો એ આપણી ભારે કસોટી છે. જ્યાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચાલે છે ત્યાંના લોકોએ પોતાને જ બળે તે ચલાવવાની ટેક રાખવી ઘટે છે. મકાનો ન મળે તો ઝાડ નીચે નિશાળ માંડે, મહેતાજીને પગાર ન મળે તો અનાજની ભિક્ષા માગે, તપશ્ચર્યા કરે ને બાળકોને ભણાવે. આમ જ પ્રજા ચડશે.

ધાંધલથી ન મળે

ભાંગકામ અને ચણતર

નકરો કાયદાનો ભંગ તે તો અવિનય છે ને ધાંધલ છે. સ્વરાજ કદી ધાંધલથી મળે તો શું ધાંધલીઆ રાજ્ય ચલાવશે? આપણી ગણતરી તો એવી છે કે આપણે રાજ્ય લઇશું ને ભોગવશું. સ્વરાજના કારીગરની પરીક્ષા ભાંગકામથી નથી થવાની, પણ ચણતરકામથી થવાની છે. ચણી જાણે તે ભાંગી તો જાણે જ. પણ દરેક ભાંગનાર ચણીયો નથી હોતો. ભાંગનાર દાડીયો કહેવાય છે, ત્યારે ચણનાર મીસ્ત્રી છે. ચણવાનું શીખ્યા પહેલાં આપણે બારડોલીમાં ભાંગવાનું શરૂ કરવા ગયા તેથી કૃપાળુ ઇશ્વરે આપણો હાથ પકડ્યો ને આપણને ભયમાંથી ઉગાર્યાં.

સ્વરાજના મીસ્રી

હવે આપણે ચેતવું ઘટે છે. હવે આપણે મીસ્રી બનવા પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. જો આપણે ચણતરકામનાં ખાતાં શોભાવી ન શકીયે તો આપણને સવિનય ભંગનો અધિકાર નથી જ.

શાન્તિ વિષે બેદરકારી

શાન્તિ વિષે બે

નાસીપાસીનું બીજું કારણ મેં શાન્તિ વિષે બેદરકારી એ સૂચવ્યું. આ તો સ્વરાજની ગેરસમજ કરતાં પણ વધારે ભયંકર ગણાય, કારણકે પહેલા કારણમાં તો નિદાન ન જાણવાનો જ દોષ આવ્યો છે. વૈદ્યને નિદાન વિષે શંકા હોય તો હળવી દવા આપતો જાય. પણ બીજામાં તો દવા વિષે બેદરકારી થઇ. મારા એક મિત્રને એક વૈદ્યે વિલાયતી મીઠાને બદલે જસતનાં ફૂલ આપ્યાં. દસ્તને બદલે ઉલટી શરૂ થઇ ને યોગ્ય ઇલાજ લેવાતાં મહામહેનતે અસહ્ય વેદના ભોગવ્યા પછી દરદી બચ્યો. સોમલની ખાખ ને સાકરની ભૂકી લગભગ એકનજરમાં લાગે છે; સાકરને બદલે સોમલ ખાનાર દરદીના શા હાલ? ખાંડ જાણી એક મિત્રે ત્રણ ચમચી નિમક પોતાના ચહાના પ્યાલામાં નાખી. પછી જ્યારે તેણે પ્યાલો મ્હોડે માંડ્યો ત્યારના તેનો દેખાવ કોઈ રમુજી અખબારને સારૂ ચિતરવા જેવો હતો!

ઉપરના દાખલા તો મેં અજ્ઞાની અણઘડ વૈદ્યોના આપ્યા. પણ જાણતાં છતાં સોમલની ખાખ આપે છે કે સાકરની ભૂકી તે વિષે બેદરકાર રહે તેનું શું કહેવું? શાન્તિથી સ્વરાજ ન મળે એમ માનનારને સમજી શકાય, પણ શાન્તિનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તે જ વેળા અશાન્તિનો પ્રયોગ ચલાવવા જેટલો જે બેદરકાર બને તે અસહ્ય છે. એવી બેદરકારી રાખનાર નથી સ્વરાજ જાણતો ને નથી સાધન જાણતો. તેને સાધન એ બંધનરૂપ જ થાય છે. મારી માન્યતા છે કે બારડોલીનો કાનૂનભંગ મોકૂફ કરી આપણે ભયાનક આફતમાંથી ઉગરી ગયા છીયે. જો આપણને ખાતરી હોય કે આપણે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા ઉપર મુખ્ય ભાગે શાન્તિની અસર ન જ પાડી શકીયે ને હિન્દુસ્તાનના મવાલીઓ પણ આપણા વિનયને વશ નહિ થાય તો શાન્તિથી સ્વરાજ મેળવવાની વાતને આપણે ભૂલી જવી એ જ ડહાપણ ગણાય. જો એમની ઉપર આપણે શાન્તિથી કાબુ ન જ મેળવી શકીયે તો આપણે સમજવું જોઇયે કે આપણે આ સરકારને શાન્તિથી કદી જીતી નહિ શકીયે. જો તે આપણા પ્રેમને વશ નહિ થાય તો જરૂર સરકારની બંદુકને વશ થઇ તેને મદદ કરશે અથવા તો તેઓ જ રાજ્યકર્તા થશે. આ બન્ને સ્થિતિ ત્યાજ્ય છે.

હું તો માનું છું કે મવાલી વગેરે અશાન્ત વર્ગ ઉપર કાબુ મેળવવો મુશ્કેલ ભલે હોય, પણ અશક્ય નથી. આપણામાં આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઇયે. આપણને ધીરજ હોવી જોઇયે. આપણામાં ધર્મવૃત્તિ હોવી જોઇયે.

શાન્તિમાં જય, અશાન્તમાં ક્ષય

અસહકારનાં બધાં અંગ આપણે ખીલવતા થઇ જઇયે તો આપણે શાન્તિપાઠ એની મેળે શીખી શકીયે; કેમકે તે અંગોમાં ત્રણ મોટી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે—ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ને બધી કોમોની એકતા. કોઈના સ્વપ્નામાં પણ એવો ખ્યાલ આવી શકે છે

કે હિન્દુમુસલમાન બન્ને શાન્તિને પૂરી ન ઓળખે ત્યાં સુધી ખરેખર એકદિલ થઈ શકે? જો એ બેઉ પરસ્પરસહાયને સારૂ શાન્તિ રાખી શકે તો બન્ને મળીને હિન્દુસ્તાનના સવાલી ઈત્યાદિને પણ પ્રેમથી જીતી શકે. જેઓ એમ માને છે કે સવાલો પર પ્રેમથી કાબુ ન મેળવી શકાય તેઓ હિન્દુમુસલમાનની શુદ્ધ મિત્રતાને ન જ માની શકે. જો એ બે મોટી કોમ અરસપરસના પ્રેમને વશ ન થાય તો હું ભવિષ્ય ભાખું છું કે એ બન્નેને એક વખતે પેટ ભરીને લડ્યે જ છૂટકો છે, ને લડીને જ્યારે બન્નેના ગર્વ ઉતરે ત્યારે એ બન્ને ત્રીજાને હરાવે. બન્ને લડતાં જો એક હારે તો તેને નસીબે ગુલામી જ રહેલી છે. આ વિચારોમાંથી બધી ચાવીઓ આપણને મળી રહે તેમ છે. હિન્દુમુસલમાનનું આટલી મોટી સંખ્યામાં હિન્દુસ્તાનમાં મળવું, તેઓનું ત્રીજી સત્તાના ગુલામ બનવું, બન્નેનું જાગૃત થવું, એ બધામાં જે અર્થ રહ્યો છે તે સમજનો હોય તે સમજે. હું તો તેમાં ક્ષણે ક્ષણે ઇશ્વરી આદેશ જોઉં છું. શાન્તિમાં તેઓનો જય છે, અશાન્તિમાં ક્ષય છે.

ખાદીપ્રચાર

ભાઇ રામજી હંસરાજ અમરેલીથી લખતાં જણાવે છે કે 'એક સમય એવો હતો કે હાથે કાંતેલા સૂતરની ખાદી નહોતી મળતી. હવે સમય એવો આવ્યો છે કે ખાદીનું ભંડોળ મોટું છે પણ પહેરનાર મળતા નથી. વળી સૌથી વધારે દુઃખદ વાત એ છે કે કાંતનારી બહેનો, પુણી બનાવનાર પીંજારા ને હાથે કાંતેલું વણનારા પોતે ખાદી પહેરતાં નથી.'

કાઠીઆવાડમાં ખાદીપ્રચાર

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં આપણને સ્વરાજ જોઈયે તે ક્યાંથી મળે? કાઠીયાવાડ જેવા મુલકમાં ખાદી પહેરનારા ન મળે એ કેવું ગણાય? મેં બનાવેલી રોટલી હું ન ખાતાં વેચું ને બજારની રોટલી લાવી હું ખાઉં એના જેવો ઉલટો ન્યાય કયો હોઈ શકે? મારા કસબની કિંમત મારી પાસે જ નહિ?

કાઠીયાવાડી સેવકો શું કરી રહ્યા હશે? તેઓને માટે આ એક જ સવાલ બસ નથી— ખાદી પેદા કરવી અને પહેરવી? બીજી ધાંધલને છોડશે તો બધું એની મેળે સીધું થઇ જશે. ૨૬ લાખની વસ્તી દર વર્ષે દસ રૂપીયા જેટલું કાંતવા પીંજવા વણવાનું કામ કરે તોયે બે કરોડ સાઠ લાખ રૂપીયાનું કામ થયું. આ કામ દહાડાના જણ દીઠ બે પૈસાથી ઓછું થાય છે. પણ જેમ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય તેમ બબ્બે પૈસાનો વધારો દરેક જણની કમાણીમાં થાય તેનું પરિણામ કેવું આવે એ તો અનુભવે જણાય. એક પૈસાનું પોસ્ટકાર્ડ, મીઠાના એક રૂપીયા ઉપર ધારો કે બે પૈનો કર, રેલની મુસાફરીમાં માઇલ દીઠ ત્રણ કે ચાર પૈ ભાડું—આમાંથી સરકારનું પોસ્ટખાતું નફો કરે છે ને પોસ્ટમાસ્તર જનરલને હજારોનો વાર્ષિક પગાર મળે છે. મીઠાના કરમા કરોડોની કમાણી થાય છે, ને રેલની મૈલની પૈઓમાંથી રેલવે કંપની લાખો કમાય છે.

એ જ જાતની ગણતરી ખાદીને વિષે છે. તફાવત એટલો કે સરકાર પૈ પૈનો કર લઈ આપણી ઉપર હકુમત ચલાવે છે ને વાઇસરાયને રૂપીયા ૨૦,૦૦૦નો દર માસે પગાર મળે છે,

રેલની કમાણીમાંથી પરદેશીઓને મોટું વ્યાજ મળે છે; ખાદીની આમદાની તે ગરીબોનાં ઘરમાં રહી તેમને તેજસ્વી બનાવે. આવા સહજ ધર્મનું અલ્પ પાલન અનેક દુઃખોનો નાશ કરે તેમ છે.

જ્યાં જ્યાં ખાદીનો ભરાવો છે ત્યાં ત્યાં તેનો ઉપાડ તુરત કરી નાખવાની મારી સહુને ભલામણ છે. જ્યાં નથી પેદા થતી ત્યાં પેદા કરતા થઇ જવું જોઇયે. અમરેલીના લોકો એક એક પહેરણ જેટલી ખાદી અમરેલી કાર્યાલય પાસેથી લઇ લે તોપણ તેની બધી ખાદી વેચાઈ જાય એમ હું માનું છું.

ખાદીના ઉપયોગ ક્યાં ઓછાં છે ? ખાદીના ટુવાલ થાય, ખાદીની ખોળ થાય, ખાદીના ઓછાડ થાય, ચોફાળ થાય, ખાદીનાં દફતર થાય, તેની ઝોળી થાય, થેલીઓમાં ખાદી વપરાય, ખાદીની જાજમ થાય. ખાદીનો ઉપાડ નથી થતો એવું જ્યારે હું સાંભળું ત્યારે ઘીને મેલી ચરબી લેવા જનારનો દાખલો મને યાદ આવે. હિન્દુસ્તાનમાં જો ઘીનો ખપ બંધ થાય તો ખાદીનો થવો જોઇયે. ખાદીનો ઉપયોગ ચલણી નાણા જેવો ન થાય ત્યાં લગી સ્વરાજનો અર્થ જ આપણે સમજતા નથી એમ કહેવાય.

કપાસની મોસમ

કપાસની મોસમ

આ કપાસની મોસમ ચાલે છે. તેથી એક વાંચનાર યાદ આપે છે કે દરેક જણે—મુખ્યત્વે ખેડૂતે પોતાના ઉપયોગજોગો કપાસ તો સંઘરી જ લેવો જોઇયે; બીજાઓએ ખરીદી લેવો જોઈયે. જણ દીઠ ચાર શેર કપાસ ઓછામાં ઓછો ગણવો જોઇયે. તેનું દરેકે યા તો સૂતર કાંતી નાખવું અથવા કંતાવી લેવું એ સંગ્રહ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો છે. શ્રીમન્ત લોકો હોશિયાર બાઇઓને રોકી પોતાને જોઇયે તેવું ઝીણું ને વળદાર સૂતર કંતાવી શકે છે. આમ વળી પાછી પોતાના જ કાંતનાર વણનાર રાખવાની પુરાણી પ્રથા શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

લવાદ—પંચાયત

લવાદ—પંચાયત

ગુજરાતમાં પંચાયત અને લવાદનો રિવાજ હજુ ચાલુ નથી થયો. પંચો ને લવાદ મારફતે આપણા કજીઆનો ચુકાદો કરાવવાથી થતા ફાયદાનું આપણે ભાન જ ભૂલી ગયા છીયે, કેમ જાણે કેવળ અજાણ્યા માણસની મારફતે પૈસા ખરચીને લઇયે ત્યારે જ ન્યાય મળતો હોય નહિ ! ન્યાય એમ વેચાતો મળે જ નહિ; વેચાય અન્યાય. પંચની પાસે કે લવાદની પાસે ધૂર્તતા ન ચાલે, ખોટા સાક્ષી ન ચાલે. પંચ પક્ષકારોના કજીઆની પતાવટ કરે ને બન્નેને એકઠા કરે. કોરટોની મારફતે દુશ્મની વધે, પંચની મારફતે ઘટે. આજકાલ સારા પંચના અભાવે લોકો અદાલતોમાં જવા લલચાય છે એ ખરૂં છે. અને જેને કજીઓ જ વહાલો છે એ તો પંચ આગળ જાય જ શાને ? પણ જો દરેક ગામમાં લોકો મહેનત કરે તો પંચાયતથી ને લવાદથી ફેંસલા લેવાના રિવાજનો પુનરુદ્ધાર થાય.

કેસરની અપવિત્રતા

કેસરની અપવિત્રતા

મને આજ લગી ખબર ન હતી કે જે કેસરનો ઉપયોગ પૂજામાં ને પકવાન્નોમાં કરવામાં આવે છે તે બહારથી આવે છે ને તેમાં ચરબીનો ભેળ હોય છે. રા. મૂળચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ લખે છે કે 'કેસર ઘણે ભાગે સ્પેનથી આવે છે. તેમાં વાહી ને ચરબીનું મિશ્રણ થાય છે. દર માસે લગભગ દોઢ લાખ રૂપીયાનું કેસર સ્પેનથી આવે છે. સ્વદેશી કેસર માત્ર કાશ્મીરમાં જ થાય છે ને તેની માસિક પેદાશ માત્ર બસેં તોલાની થાય છે એમ કહેવાય છે. કાશ્મીરી કેસરને નામે આવેલા બે ચાર નમૂના મેં મારી પ્રયોગશાળામાં તપાસ્યા પણ બધા બનાવટી જ હતા. તે કેસર જ નહિ.'

આવી દયામણી સ્થિતિમાં કેસરનો પૂજામાં કે પકવાન્નમાં ઉપયોગ કરવો એ તો પુણ્યને નામે પાપ વહોરવા બરોબર છે.

જેલનો અનુભવ

રા. મહાદેવ દેશાઇ એક મિત્રને લખે છેઃ-

આગ્રા જેલમાં સ્વરાજ

"તમને હું કદાચ વારંવાર ન લખી શકું. હું લખવા ધારૂં તો બહુ લખી શકું, કારણ અહીં તો અમે રાજ્ય ભોગવીયે છીયે. અહીં નિયમો પણ બધા ઉંચે મુકાયેલા છે. તમે ગુજરાતીમાં લખો તે પણ મને અહીં મળી શકશે, જે બીજી જેલમાં ન મળી શકત. એટલી અહીંના જેલના અધિકારીઓની ભલમનસાઇની, શિથિલતાની બલિહારી છે. હું રામાયણનો સુન્દર અભ્યાસ કરી રહ્યો છું. ઈશ્વરકૃપા હોય તો કોઈ દિવસ તુલસીના જ છંદ, ચોપાઈ અને દુહામાં હું ગુજરાતને રામાયણ આપી શકું એટલો ઉંડો અભ્યાસ તો ચાલી રહ્યો છે. એક બે અઠવાડીયામાં પૂરૂં કરીશ. ઉર્દુનો અભ્યાસ પણ સરસ ચાલી રહ્યો છે. જેલની બહાર નીકળું ત્યારે તો હું સરસ ઉર્દુ જ્ઞાન લઇને નીકળીશ એવી આશા રાખું છું. મારા ઉર્દુ અક્ષર તો મોતીના દાણા જેવા થાય છે. મારા શિક્ષક ખ્વાજાસાહેબ પણ મારા અક્ષર પર મોહિત છે.

"આમ દિવસ જાય છે. અમને કોઇ વાતનું દુઃખ નથી. અમને રોજનો દોઢ રૂપીયો દરેકને ખાવાનો મળે છે. અમારા રહેવાના ઓરડા સુન્દર છે. અમારાં મકાનો ઉપર લીમડાનાં સુન્દર ઝાડો શીતળ છાયા ઢાળે છે. જેને રમવું હોય તે ગબ્બી રમે છે, શેતરંજ રમે છે, ગાયન ગાય છે, મારામારી કરે છે, ઝાડ પર ચડે છે. જેને વાંચવું હોય, લખવું હોય, તે શાન્તિથી વાંચે છે, લખે છે. હું જે ઓરડામાં રહું છું તેમાં મારી સાથે જોસફ, પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી અને એટાના રાજબહાદુર કરીને એક વયોવૃદ્ધ વકીલ રહે છે. મારી પચાસ પોણોસો પુસ્તકોની લાયબ્રેરી મારી સાથે ફરે છે જ, અને મારા અભ્યાસમાં ઘણીવાર બહારના જગતને હું ભૂલી જાઉં છું......જેલમાં આવી હું વજનમાં દસ શેર વધ્યો છું."

૬ મહાસભાના અંધભક્ત ન થઈએ

મહાસભાની અંધભક્તિ

આપણે મહાસભાના અંધ ઉપાસક ન બનીએ. હરેક સ્ત્રીપુરુષ મહાસભાવાદી થાય અને તેના ઠરાવોને સમજપૂર્વક અને ખુશીથી અનુસરે એ વિચાર મને પસંદ છે. પણ મહાસભા એક જૂની કે મહાન સંસ્થા છે એટલા જ વિચારે કોઈ તેના સભાસદ બને અથવા પોતાને રુચે કે ન રુચે છતાં તેવા ઠરાવોને આધીન થાય એ વિચાર જરાયે પસંદ કરવા લાયક નથી. બહુમતીનો નિયમ અમુક હદ સુધી જ લાગુ પડે છે. નાની બાબતોમાં જ બહુમતીને આધીન થવાય. બહુમતીના ગમે તેવા ઠરાવને વશ થવું એ તો ગુલામી જ કહેવાય. જેમકે જેને ધારાસભા થોડેઘણે અંશે પણ કલ્યાણકારક સંસ્થા લાગતી હોય તેણે મહાસભાના ઠરાવને માન આપવા ખાતર જ તેમાંથી નીકળી જવું અથવા તેને માટે ઉમેદવારી ન કરવી એ હું તો ખોટું ગણું. તે જ પ્રમાણે માત્ર મહાસભા કહે છે તેથી જ પોતાની વકીલાત બંધ કરવી એ વકીલને માટે ખોટું છે. લોકશાસન એટલે જેમાં લોકો ગાડરની માફક વર્તે એવું રાજ્ય નહિ. લોકશાસનમાં વ્યક્તિગત વિચારની અને કાર્યની સ્વતન્ત્રતાનું સાવધાનપૂર્વક રક્ષણ થવું જોઈએ. તેથી હું માનું છું કે મહાસભાને નામે કંઈ ન કરે ત્યાં સુધી લઘુમતીને પોતાના મત પ્રમાણે વર્તવાનો પૂરો હક છે. વકીલાત કરતો વકીલ મહાસભાનો સભ્ય બની શકે, તે અસહકારી ન ગણાય. તે મહાસમિતિનો સભ્ય ન થઈ શકે અને તેણે થવું પણ ન જોઈએ. તે જ રીતે જેણે શુદ્ધ ખાદી ધારણ ન કરી હોય, જેની પાસે ખિતાબ હોય અથવા જે ધારાસભાનો સભ્ય હોય તે મહાસભાના દફતરમાં નામ નોંધાવી શકે, પણ તે અસહકારી ન ગણાય.

મહાસભાનો સભાસદ પોતાને માન્ય ન હોય તેવા તેના ઠરાવોથી બંધાઈ જતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનાથી આગળ વધવાનો પણ તેને હક છે, એમ હું માનું છું. આમાં માત્ર શરત એટલી કે તેનું કાર્ય મહાસભાના સિદ્ધાન્તનું વિરોધી ન હોવું જોઈએ અને તે મહાસભાના નામે થતું ન હોવું જોઈએ. ધારો કે મહાસભાની શરતો અમુક પ્રાન્તને અનુકૂળ ન હોય તે પ્રાન્તે પોતાનો મત પણ તેની વિરુદ્ધ આપ્યો હોય, વળી તે પ્રાન્તને એમ લાગતું હોય કે પોતે પોતાનું કામ ચલાવી શકે તેમ છે; તો આવા પ્રાન્તને આગળ જવાનો અને તેમાં સફળતા મેળવી પોતાનું વિરોધી પગલું વ્યાજબી હતું એમ બતાવી આપવાનો પૂરો હક છે. મહાસભાના ઠરાવો આખા દેશને સરૂ ફરમાવેલા જેવા હોઈ શકે. અમુક પ્રાન્તની જરૂરીયાતો માટે તેમાં બહુ ઉણપ રહેતી હોય એ સમજી શકાય એવું છે. આવા પ્રાન્તને જો પ્રગતી કરવી હોય અને તેનું કાર્ય મહાસભાના હિતને હાનિકર ન હોય તો પોતાની જવાબદારીએ, પોતાની ઢબ મુજબ તે બેશક આગળ ધપી શકે છે. આવા સાહસને મહાસભા વખોડે એવા પ્રસંગને સારુ તે પ્રાન્તે તૈયાર રહેવું જોઈએ. મારા મત પ્રમાણે લોકશાસનનું રહસ્ય આમાં જ છે. જે મેં ઉપર બતાવ્યું છે તે કૌટુમ્બિક સ્વાતન્ત્ર્ય ભંગનું ઉદાહરણ છે. એવા વર્તનથી જ આપણે અન્ધભક્તિથી બચી શકીએ.

પરિશિષ્ટો

૧

ગાંધીજીનો મુકદમો

ગિરફતારીની વિગત

‘યંગ ઇન્ડિયા’ના વાચકોએ જાણ્યું જ હશે કે મહાત્માજીને પકડશે એ અફવા તો હવામાં હતી જ, અને તેથી તો ‘જો હું પકડાઉં—’ નો લેખ તેઓએ લખી કાઢ્યો. શુક્રવારે રાત્રે અમદાવાદમાં જોનારને ચિહ્ન જણાય તેમ હતું. લશ્કરી સિપાહીઓની આવજા, બૅન્કો ને તાર ઑફિસ પરના લશ્કરી પહેરા, આ બધી સૂચનાઓ હતી.

ગાંધીજી તો ઉલેમાઓની એક અગત્યની સભામાં હાજર રહેવા અજમેર ગયા હતા. કાનને દોષ છે, પણ અફવા ખરી હોય તો અમદાવાદના સત્તાવાળાઓને તેમના વડાના હુકમો મળી ચુકયાં હતા. સૌ ગાંધીજીને પકડવા તો ઇન્તેજાર હતા, પણ પોતાને ઘેર એ બધું જોખમ વહોરવાને કોણ રાજી હોય? અમદાવાદવાળાઓએ અજમેર જણાવ્યું કે તમે પકડો. પેલાએ હુકમ પાછો અમદાવાદ ધકેલ્યો કે અમદાવાદમાં ઠીક પડશે.

શુક્રવારે બપોરે અજમેરથી ગાંધીજી આશ્રમ તો આવી પહોંચ્યા.

અજમેરથી મૌલાના હઝરત મોહાની સાહેબ ગાંધીજી સાથે સાથે આવ્યા હતા. મોડે સુધી તેમની જોડે વાતચીત ચાલતી હતી. મૌલાના સાહેબે ગાંધીજીને વચન આપ્યું: ‘આપ નચિંત રહેજો. આપણી વચ્ચે મતભેદ ભલે હોય પણ આપની પાછળ હું આપના કાર્યક્રમ પાછળ લાગી જઇશ.’ રાતના દશેકને સુમારે મહાત્માજીએ તેમનાં કાગળીઆંને કોરે મેલ્યાં. હાથમ્હોં ધોઇને સૂઇ રહેવાની તૈયારી ચાલતી હતી. તેવામાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. હેલી આવી પહોંચ્યા.

આશ્રમને ઝાંપે એક આંબા જેવી રૂપાળી ઘટાદાર આમલી છે. મિ. હેલી ત્યાં રહ્યા ને પોતાના કામની વાત મહાત્માજીને કહેવડાવી મોકલી.

મહાત્માજીને ખબર પડી. આશ્રમમાં સૂવાની તૈયારી ચાલતી હતી તેને બદલે હવે સાબરમતીની જેલમાં સૂવા જવાની તૈયારીઓ ચાલી. દરમિયાન આશ્રમનાં સૌ ભાઇબહેનો, બાળકો આવી પહોંચ્યાં.

મિ. હેલી તરફની કંઈ ઉતાવળ હતી જ નહિ, એટલે છૂટા પડવાને આ મંગળ મુહૂર્તે કુદરતી રીતે મહાત્માજીએ પોતાનું પ્રિય ભજન

'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીયે જે પીડ પરાઈ જાણે રે—'

એ ગાવા કહ્યું. આગણામાં ઉભાં ઉભાં અત્યન્ત ભક્તિભાવે નરસિંહ મહેતાનું એ ભજન બહેનોએ ગાયું. અને ભક્તિભાવે સૌએ સાંભળ્યું.

'પરદુ:ખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે રે—'

એ વૈષ્ણવના આદર્શને પહોંચવાની કામના વાળા આશ્રમવાસીઓએ તે આદર્શનું જાણે છેલ્લું પગથીઉં ચડતા હોય તેવા બાપુના ચરણમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યાં.

હસતે મ્હોડે ગાંધીજી ઝાંપા તરફ પોલીસ અમલદારને સ્વાધીન થવા ઉપડ્યા. મુક્તિ જાણે કે માયાને ઘેર જવા નીકળી!

મહાત્માજી મોટરમાં બેઠા. તેમના બીજા જોડીદાર આરોપી શ્રી. શંકરલાલ તેમની જોડે અને તેમને વળાવવા શ્રીમતી કસ્તુરબા અને અનસૂયાબ્હેન પણ સાથે બેઠાં. મોટરનો કર્ણકટુ ભૂંકાર અને 'બન્દેમાતરમ્'નો ઘોષ સાથે ગાજી ઉઠ્યાં.

મહાત્માજીને આશ્રમવાસીઓને છૂટા પડતાં જે બોલ કહ્યો તે આપણે સૌએ ઝીલી લેવા જેવો છે: 'તન તોડીને કામ કરજો, આળસને પરહરજો.'*

ખબરપત્રી

અદાલતમાં

મુંબઈ સરકારના હુકમથી અમદાવાદના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. હેલીએ ગાંધીજી તથા શ્રી. બેંકર ઉપર ફરીઆદ નોંધાવી. સુનાવણી મેજીસ્ટ્રેટ મિ. બ્રાઉનની સમક્ષ ૧૧મીએ બપોરના બાર વાગે શરૂ થઈ.

કોરટને માટે કમીશનરની ઑફિસમાં એક ખાસ ઓરડી કાઢવામાં આવી હતી. ઓરડી બહુ નાની હતી, પણ વાત જાહેર થયેલી નહિ હોવાથી ઝાઝી ગીરદીની બીક ન હતી.

+ + +

મહાત્માજી અને ભાઈ શંકરલાલ તેમને માટે ન્યાયાધીશની બેઠકની સામે રાખવામાં આવેલી ખુરશીઓ ઉપર બેઠા હતા. તેઓ વર્તમાનપત્ર વાંચવામાં, કોઈ-વાર કંઇક પરસ્પર વાતચીતમાં તો ક્યારેક કોરટના કામકાજમાં ધ્યાન આપતા.

---

*નવજીવન, તા. ૧૯-૩-૨૨

આ કોરટનું કામ તો કેવળ પોલીસની ફરીઆદ સાંભળી તે ઉપરથી આરોપીઓ ઉપરના ચોક્સ આરોપો ઘડી કાઢવાનું જ હતું, તેથી કામકાજમાં કશો ભારે રસ ન હતો.

+ + +

'યંગ ઇન્ડિયા'ના કેટલાક લેખો તથા નોંધો જાહેરમાં અશાન્તિ અને નાં૦ શહેનશાહના રાજ્ય તરફ તથા 'આ દેશમાં સ્થાપન થયેલી કાયદેસર સત્તા' સામે લાગણી ઉશ્કેરનારા હોવાનું ફરીઆદપક્ષીએ જણાવ્યું. તે લખોનાં 'નવજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ભાષાન્તરો નીચે પ્રમાણે છેઃ

*અસન્તોષનો ગુણ......; રાજદ્રોહ તા. ૨–૧૦–૨૧; વાઇસરાયની મૂંઝવણ તા. ૧૫–૧૨–૨૧; હુંકાર તા. ૨૬–૨–૨૨; જો હું પકડાઉં—તા. ૨–૩–૨૨; લાલાજીના આક્ષેપ તા. ૨૯–૫ ૨૧; મધ્ય પ્રાન્તમાં સખ્તી (યં. ઇં.) તા. ૨૫–૨–૨૧; અસ્વીકાર્ય (યં. ઇં.) તા. ૮–૬–૨૧; માફીપત્રોની ખોળમાં તા. ૧૮–૭–૨૧; પંજાબના મુકદ્દમા (યં. ઇં.) તા. ૧–૯–૨૧; મુસલમાન ભાઇઓને—તા. ૨–૧૦–૨૧.

આ બધા લેખોનું પારાયણ કોરટમાં મિ. હેલીને મુખે થયું. વાંચનારને અને સાંભળનારને બન્નેને કંટાળો આવે એવું કામ હતું, પણ કાયદો એવો હતો કે એ લેખો કોરટમાં વંચાવા જ જોઇયે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી નામના એક 'ખેડૂત તથા વણકર' (કારણકે તેમણે માજીસ્ટ્રેટના સવાલના જવાબમાં પોતાનો ધંધો એ જણાવેલો) 'યંગ ઇન્ડિયા'ના તન્ત્રી હતા એ વાતની સાબીતી સારૂ મધરાતે નવજીવન પ્રેસમાંથી ગાંધીજીનાં હસ્તલિખિત કાગળીઆં ખોળવાં પડેલાં, અને તેમણે લીધેલાં ડેક્લેરેશનનાં કાગળીઆં રજુ કરવા મિ. ચેટફીલ્ડને બોલાવવા પડેલા. એપેલેટ સાઇડના રજીસ્ટ્રારે જે લાંબો પત્રવ્યવહાર વાંચી સંભળાવ્યો તેને માટે ફરીઆદી તો તેમના આભારી ખરા જ, પણ સાંભળનાર બધા જ મિ. કેનેડીવાળા પત્રનો કિસ્સો તેને વિષે પ્રસિદ્ધ થયેલ ન થયેલ બધી વિગતો સહિત અખંડિત રૂપમાં વાંચી બતાવવા માટે ખરેખર તેમના આભારી થયા છે.

વાંધાભર્યા લેખો કોણે લખ્યા એ તો તેના મથાળે કે છેડે પડેલી સહીઓ કહે જ છે, અને સહીના કરનારે પણ નીચેના તેમના વાક્યથી જેવું હતું તેવું કહી

* 'રાજદ્રોહ'—પૃ.૧૩૮૧; 'વાઇસરાયની મૂંઝવણ'—પૃ. ૧૬૫૭; 'હુંકાર'—પૃ.૧૮૫૪; જો હું પકડાઉં'—પૃ. ૧૮૮૮; 'લાલાજીના આક્ષેપ'—પૃ. ૧૧૦૭; 'માફીપત્રોની ખોળમાં'—પૃ. ૧૨૬૨; 'મુસલમાન ભાઇઓને'—પૃ. ૧૩૯૦.

દીધું. બધા સાક્ષીઓની જુબાનીઓ થઇ ગયા પછી ન્યાયાધીશે ગાંધીજીને પૂછ્યું, "સાક્ષીઓએ આપેલા પૂરાવા સામે તમારે કંઈ કહેવું છે?"

ઉત્તરમાં ગાંધીજી બોલ્યા, "હું તો ફક્ત એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે સરકાર પ્રત્યે અસન્તોષ પેદા કરવા સંબન્ધે તો યોગ્ય સમયે હું મારો ગુન્હો કબૂલ કરવાનો છું જ."

વધારામાં તેમણે ઉમેર્યું, "'યંગ ઇન્ડિયા'નો હું તન્ત્રી છું એ વાત સાચી છે. જે લેખો વાંચવામાં આવ્યા તેનો લખનાર હું પોતે છું. પત્રના માલિકોએ તેમ જ પ્રગટકર્તાઓએ પત્રનો તેમ જ પત્ર ચલાવવાની નીતિનો બધો કાબુ મારા હાથમાં જ સોંપી દીધો હતો."

શંકરલાલભાઇનું બે વરસ પહેલાંનું ડેકલેરેશન કોર્ટ સામે રજૂ થયું તે ઠીક, નહિ તોયે તેમણે નીચેનું વાક્ય કહ્યું તે તાજું ડેકલેરેશન જ છે:

"સાક્ષીઓની જુબાની સંબન્ધે આ સિવાય હું બીજું કંઇ જ કહેવા ઇચ્છતો નથી કે યોગ્ય વખતે અહીં વંચાયેલા બધા લેખો છાપવાનો ગુન્હો મેં પોતે કર્યાનો હું એકરાર કરીશ."

છેવટે માજીસ્ટ્રેટે પોલીસે હાજર કરેલા આ બે ગૃહસ્થોને સંબોધીને કહ્યું કે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી અને શંકરલાલ ઘેલાભાઇ બેંકર! તમે તમારાં ફલાણાં ફલાણાં લખાણોથી—Tampering with Loyalty (રાજદ્રોહ) યં. ઈ. તા. ૨૯–૯–૨૧; A puzzle & its Solution (વાઇસરાયની મૂંઝવણ) યં. ઇ. તા. ૧૫–૧૨–૨૧; Shaking the Manes (હુંકાર) તા. ૨૩–૨–૨૨—કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર સામે અસન્તોષ પેદા કર્યો છે અને તેમ કરી ૧૨૪ अ કલમમાં જણાવેલી સજાને પાત્ર ઠરે એવા ગુન્હા કર્યા છે. આથી હું તમને સેશન્સ કોરટમાં મોકલું છું."

\+ + +

મુકદ્દમો થઇ રહ્યો ને કોર્ટ ઉઠી, પણ ગાંધીજીને સાબરમતી સ્ટેશને લઈ જનારી રેલવે ગાડી આવી પહોંચી ન હતી. પંદર વીસ મિનિટ મિત્રો જોડે વાતચીત કરવાની ફુરસદ મળી. શ્રી. સરોજિની નાયડુ અજવા સાંભળીને આવી ચડેલાં તે કોરટમાં જ મળ્યાં. મૌલાના હઝરત મોહાની પણ કોરટમાં હાજર હતા.

સેશન્સમાં કેસ જવા માટેની તૈયારી શી કરવાની હોય કે આ ગુન્હેગારોને મુદત માગવી રહે? માજીસ્ટ્રેટે સેશન્સની તારીખ વહેલામાં વહેલી રાખવાની વૃત્તિ જણાવી છે. સંભવ છે કે મુકદ્દમો તા. ૧૮મીને રોજ નીકળે.* ખબરપત્રી

જેલમાં મુલાકાત

હું આજે સવારે ભાઈ શંકરલાલ બકરને સામાન આપવા જેલમાં ગયો હતો તે વખતે મહાત્મા ગાંધીજીનાં પણ દર્શન થયાં. તેમને બેને એક જુદા વૉર્ડમાં હવા અજવાળા વાળી સરસ ઓરડીઓમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ઓરડીઓની આગળ ઓસરી છે તેના ઉપર ટેબલખુરશી પડયાં હતાં. દરેક ઓરડીમાં ઉંટના વાળની જાડી કાળી શેત્રંજી અને સૂવાને લોખંડના પાટીવાળા ખાટલા અને તેના ઉપર સ્વચ્છ બીછાનાં, સફેદ ચાદર અને ગરમ ધાબળા હતા. ઓરડીઓની સામેના ખુલ્લા ચોગાનમાં પાણીના નળ, ન્હાવાને માટે પત્થરની મોટી ચોકડી ને એક ખૂણામાં પાયખાનાં છે.

મહાત્માજીની ઓરડીમાં હું ગયો તે વખતે તેઓ બીજા એક ભાઈ જોડે વાત કરતા હતા. તેમાંથી આ શબ્દો મારે કાને પડ્યા: " સત્ય એ લોહચુંબક જેવી વસ્તુ છે. તે ચોતરફથી સત્યને ખેંચે છે......મારી આખી જીંદગીમાં હું તદ્દન અણધાર્યા બનાવો જોતો જ આવ્યો છું. "

મારી સાથે વાત કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે " અજમેરમાં તો ભારે કામ થયું. ત્યાં મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબે આકરૂં ભાષણ કરેલું તેથી ત્યાં ભેળા થયેલા હજારો મુસલમાનો ઉશ્કેરાયા હતા. બારી સાહેબ જરાક ચાતરી ગયા હતા. હું ત્યાં ગયો ત્યારે ઘણાએ માન્યું કે હવે આ બેની વચ્ચે બરાબર રંગ જામશે અને હિન્દુમુસલમાનની એકતા તૂટી પડશે. પણ મૌલાના સાહેબ તો અતિશય નિર્મળ માણસ છે. તેમને મેં કહ્યું કે 'તમે આજે કંઇ પણ કરશો તે ગુસ્સામાં જ થયું હશે. તેથી કદાચ બીજા પાંચ પચીસ મુસલમાનો પણ ગાંડા થઇ જાય, પણ તેથી કંઇ જ વળશે નહિ. હું પણ ઇચ્છું છું કે આપણે બન્ને ફાંસીએ ચડીએ, પણ તે પૂરેપૂરા નિષ્કલંક રહીને.' મૌલાના સાહેબ મારી વાત બરાબર સમજી ગયા અને

---

* નવજીવન, તા. ૧૯-૩-૨૨

હવે તેમના તરફથી મને છાંટાભાર ચિન્તા નથી રહી. મૌલાના હઝરત મોહાની પણ ત્યાં હતા અને મારી સાથે અહીં આવ્યા છે. તેમણે મને વચન આપ્યું છે કે ‘હું હિંસાની જરા પણ હિમાયત કરીને મહાસભાના કામની સીધી લીટીમાં આડખીલી નહિ નાખું,’ એટલે હું નિશ્ચિન્ત છું.”

મહાત્માજીનો આદેશ મેં માગ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે: “મારો એક જ **સન્દેશ છે અને તે ખાદી છે. મારા હાથમાં ખાદી મુકો એટલે હું તમારા હાથમાં સ્વરાજ મુકી દઇશ.** અન્ત્યજોનો ઉદ્ધાર પણ એમાં જ આવી જાય છે. અને હિન્દુમુસલમાનની એકતા પણ ખાદીથી જ ટકી રહેશે. શાન્તિનું પણ તે ભારે શસ્ત્ર છે. આનો અર્થ એમ નથી કે હું આજે ધારાસભાના કે અદાલતના બહિષ્કાર નથી ઇચ્છતો, પણ તેમાં જનારની સામે લોકો ખાર ન રાખે તેટલા સારૂ હું માગું છું કે લોકો - ધારાસભાના સભાસદો અને વકીલોની પણ મદદથી ખાદીનું કામ ચલાવે. મૉડરેટોને ખૂબ રીઝવજો, એમની સાથે ખૂબ મહોબત અને દોસ્તી વધારજો. જે ક્ષણે તેઓ નિર્ભય થશે તે ક્ષણે તેઓ આપણા જ છે. અંગ્રેજો વિષે પણ એમ જ સમજવું.”

પંડિત માલવીયાજી વિષે વાત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે “ તેઓ તો હવે ખૂબ કરશે. તેમણે મને કહ્યું છે કે તું જ્યારે જેલમાં જાય ત્યારે મારૂં કામ જોઇ લેજે.”

ગાંધીજીને પ્રણામ કરી મેં ચાલવા માંડયું એટલે તેમણે ઉભા થઇ ઓસરીમાં આંટા મારવા માંડયા. મેં એક છેલ્લી નજર નાખી કહ્યું, “ આપને તો સરસ નર્સિંગહોમ મળી ગયું છે.” જવાબમાં ‘હાજ તો’ કહી તેઓ ખડખડાટ હસી પડયા.*

તા. ૧૧–૩–૨૨ — ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

જેલમાં ગાંધીજી

બાંધી મૂઠીમાં રાખ છે કે ખાખ છે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા માણસને બહુ હોય છે. જેલ વિષે પણ તેમ જ. જેલની ભીંતોની પછવાડે અમુક જાતના પુરુષાર્થી લોકો અને તેમને સાચવનાર કેટલાક અમલદારો, એટલા જ જઇ શકે છે. એ ખ્યાલથી જ હજારો લોક જેલની અંદર શું હશે એ જાણવા ઇન્તેજાર

* ‘નવજીવન’, તા. ૧૯–૩–૨૨

થાય છે. જેઓએ મહાત્માજીને હજાર વાર જોયા હશે અને મહાત્માજી આશ્રમમાં આવીને રહ્યા હોય ત્યારે પણ તેમને મળવાની જેમને જરૂર ન ભાસે તેવાઓ પણ ગાંધીજી જેલમાં કેવી રીતે રહેતા હશે એનો વિચાર કરવામાં કલાકના કલાક ગાળી નાખે છે.

× × ×

તેમાં વળી પ્રજાહૃદયમાં ગાંધીજીને સજા થવાની આશંકા ભારે; છડેચોક તેઓ રાજદ્રોહ કરતા આવ્યા છે એટલે સજા થાય તો કેટલી થાય એની કલ્પનાઓ પણ ઘેરઘેર ચાલુ; અને તેથી મહાત્માજીનાં દર્શન થઇ શકે તો બહુ સારૂં એવું જ નવરા, ઉદ્યોગી દરેકને થઇ જાય છે.

× × ×

ઠીક થયું કે ગુરુવાર પહેલાં જ હું મહાત્માજીને મળી આવ્યો. હું કંઇ ખાલી કુતૂહલને ખાતર તેમને જોવા ગયો ન હતો. મારે તો તેમને કામસર મળવું હતું. કેટલીક બાબતમાં તેમના હુકમ મેળવવા હતા. આ પહેલાં કોઇ કાળે જેલમાં ગયેલો નહિ તેથી જેલમાં કેમ જવાતું હશે તેની ખબર ન મળે ! હા, કંઇક ગુન્હો કરીને જાત તો સહેલાઇથી જેલમાં પ્રવેશ થઇ શકત. પણ તે રીતે કંઇ મહાત્માજીને થોડું જ મળી શકાત ? હું જેલના દરવાજા આગળ જઇ પહોંચ્યો. બહાર સંત્રીઓ પહેરો ભરતા હતા. એક ઝાડ નીચે તોપના જેવા ગોળા ગોઠવેલા પડ્યા હતા. કેટલાક સિપાઇઓ બીજા સિપાઇઓને અને કેદીઓને ગણી ગણીને બહાર કાઢતા અને કેટલાકને ગણી ગણીને અંદર દાખલ કરતા. એક દરવાજો ને તેની અંદર બીજો એમ બે દરવાજા છે. બન્ને દરવાજા એકી સાથે એક જ ક્ષણે ખુલ્લા ન રહે તેની ખાસ કાળજી લેવાતી મેં જોઇ. મેં બહાર રહ્યાં દરવાજાના જાળીમાંથી અંદરના સિપાઇને કહ્યું. 'મારે કામસર મહાત્માજીને મળવું છે.' પણ તે શાનો મને દાદ દે ? એટલામાં મને અંગ્રેજી રિવાજ સૂઝ્યો. ખીસામાંથી કાગળ પેન્સીલ કાઢી મારૂં નામ અને કામનું સ્વરૂપ લખી તે ચિઠ્ઠી અંદર જેલરને પહોંચતી કરાવી. પછી તેમણે તે મહાત્માજી પાસે મોકલી કે તેમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે તે હું જાણતો નથી. વખતસર—એટલે કે ઘણા વખત પછી મને અંદર જવાની રજા મળી.

× × ×

બહારના દરવાજાની બારી ખુલી. હું ટપીને અંદર પેઠો કે તરત જ પેલા પોલીસે તાળું મારી દીધું. બે બારણા વચ્ચે હું સપડાયો ! જરા ગભરાયો ! મારે

ત્યાં નામ નોંધાવવું પડ્યું. ત્યારપછી બીજી બારી ઉઘડી. આ બારીને બે આંખો રાખેલી હોય છે. તેમાંથી જ અંદરનું જોઇ શકાય. હું અંદર ગયો અને બહુ ખુશી થયો. શી ત્યાંની સ્વચ્છતા! એક રસ્તો સીધો સામો જતો હતો ને તેની બન્ને બાજુએ ઝાડની હારો હતી. પણ તે રસ્તે મારે જવાનું ન હતું. મારી સાથે જેલનો એક માણસ હતો તે મને ડાબી તરફ લઇ ગયો. એ રસ્તાના લગભગ છેડા સુધી ગયો એટલે ત્યાં એક ફળિયું આવ્યું. ફાંસીના કેદીઓને આ ફળિયામાં રાખે છે. પણ એ તો મને પાછળથી ખબર પડી. આ જ ફળિયામાં મને તે પુરુષસિંહનાં દર્શન થયાં.

× × ×

કેટલીક હારબંધ ઓરડીઓ, તેનો એક પહોળો ઓટલો, પછી આંગણું અને આંગણાને એક છેડે બે સાફ જાજરૂ. આંગણામાં ત્રણ ચાર નાનાં નાનાં ઝાડ ઉગ્યાં છે અને લીમડાનું એક ઠીક ઠીક મોટું ઝાડ પણ છે. મહાત્માજી ઓટલા ઉપર એક જેલની કાળી કામળી પાથરી તેની ઉપર બિરાજેલા હતા. પાછળ બે તકીયા પડેલા હતા, પણ તેનો ઉપયોગ ભાગ્યે જ થતો હશે. મહાત્માજી કંઈક લખી રહ્યા હતા. પાસે જ 'આશ્રમ ભજનાવલિ'નું નાનું સરખું પુસ્તક, કુરાનનો અંગ્રેજી તરજુમો અને ઈશુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચનની એક સુન્દર આવૃત્તિ પડેલાં હતાં. સર્મનની આ ચોપડી અમેરિકાની કેટલીક બાઇઓએ મહાત્માજીને ભેટ મોકલેલી.

× × ×

હું જઇને પગે લાગ્યો. ગાંધીજી હસ્યા ને કહ્યું, 'તમે ભલે આવ્યા, મારે તમને કેટલીક વાતો કહેવી હતી.' ભાઇ શંકરલાલ પાસેની ઓરડીમાં કંઇક કામ કરતા બેઠા હતા. તેમને પણ મેં નમસ્કાર કર્યા. તેઓ પણ ખુશમિજાજ દેખાતા હતા. તેમની સાથે ઝાઝી વાતચીત ન થઇ. મહાત્માજી જોડેનું મારૂં કામ બહુ ન હતું, પણ ત્યાં બીજા મળવા આવેલા કેટલાક બેઠા હતા એટલે મારે રાહ જોતાં વધારે વાર બેસી રહેવું પડ્યું.

× × ×

એટલામાં જેલર સાહેબે (તેઓ અહીં આવી એક ખુરશી પર બેઠા હતા. તેમને તેમનો વખત થઇ રહ્યાની સૂચના આપી અને તેમને બહાર લઇ ગયા. હવે મારો વાત કરવાનો વારો આવ્યો. મેં મારૂં કામ શરૂ કર્યું એટલામાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ (તેઓ એક ભલા પારસી સદ્‌ગૃહસ્થ છે.) અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબને લઇ

આવ્યા. અબ્બાસ સાહેબ મહાત્માજીના નાનપણના દોસ્તાર હોવા જોઇયે. તેમણે વિનોદપૂર્વક એકબીજાનું સ્વાગત કર્યું. બાથમાં લઇને ભેટ્યા ને પેટ ભરીને વાતો કરી. મારૂં કામ તો રહી જ ગયું. મને તેમાં ખોટું તો શું લાગે? પણ મારો વખત થઇ રહેશે મને કાઢી મુકશે એ જ બીક મનમાં હતી. અબ્બાસ સાહેબ બોરસદનાં વખાણ કરતા હતા, બારડોલીના ઠરાવની અસર કેવી થઇ છે તેનું વર્ણન કરતા હતા. મહાત્માજીએ કંઇક અનુસંધાનમાં કહ્યું, 'હું ફક્ત શાન્તિ જાળવવાનું જ કામ કરતો હતો એવે વખતે હું પકડાયો છું એનો મને હર્ષ થાય છે. નિર્દોષમાં નિર્દોષ રહીને પકડાવું એ કંઇ નાનીસુની વાત નથી.'

× × ×

હું અધીરો થયો હતો. મહાત્માજીના દરબારમાં બીજા પણ અરજદાર મારી પેંઠ આવી બેઠા જ હતા. અમારી એકબીજા સાથે હરિફાઇ હોય તેમ અમે એકબીજા સામે જોયા કરતા હતા. એક જણ જેટલો વધારે વખત લે તેટલો બીજાનો વખત ગયો. મહાત્માજીનો વાગ્પ્રવાહ ચાલતો હતો જ; હિન્દુમુસલમાનની એકતા વગર સ્વરાજ સંભવતું નથી અને અહિંસા વગર તે એકતા ટકવી મુશ્કેલ છે. પરસ્પર વિશ્વાસ રાખીયે, એકબીજાનું સાંખીયે, ત્યારે જ સ્વરાજનું વાતાવરણ સંભવે. આ વાતાવરણ રેંટીયાથી જ પેદા થઇ શકે, રેંટીયાથી જ તે દૃઢ થઇ શકે. દેશને મારો એક જ સન્દેશો છે—શાન્તિ રાખો અને રેંટીયા ચલાવો. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અહિંસા કે શાન્તિનો સ્વીકાર કરો તોયે મન વાણી કર્મથી તેનું પૂરેપૂરૂં પાલન કરો.

પછી 'યંગ ઇન્ડિયા' ને 'નવજીવન'ની વાતો ચાલી. અન્ત્યજોનો સવાલ નીકળ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે વાતચીત થઇ. પણ મહત્ત્વનું સ્થાન તો ખાદીએ જ લીધું હતું.

× × ×

મહાત્માજીના આસન આગળ એક રેંટીયો પડ્યો હતો. તેની ફાળકી ઉપર ખૂબ સૂતર ચડેલું હતું. ભાઇ શંકરલાલ બૅંકરનો રેંટીયો બીજી બાજુએ પડ્યો હતો. મહાત્માજીએ પાણી માગ્યું અને શંકરલાલે જેલના ટીનના ટંબ્લરમાં લાવી આપ્યું. આવા વાસણમાં મહાત્માજીને પાણી પીતા જોઇ મારી આંખો જરાક ભીની થઇ, મન કંઇક ઉદાસ થયું. બીજી જ ક્ષણે એ વિચારો મેં મારી નાખ્યા. મેં મનને કહ્યું, મહાત્માજીએ આ બધું માગી લીધું છે. એનો અનુભવ લેતાં મહાત્માજીને દુઃખ લેશ-

માત્ર નથી થતું; તને જોવામાં જ આવડું દુઃખ શા સારૂ?' મન અંદરથી બોલ્યું : 'મનમોહન મન રૂકત ન રોકયો'.

× × ×

જેલર સાહેબ મારી તરફ જોવા લાગ્યા. હું સમજી ગયો. મહાત્માજીને પ્રણામ કરી પાછો ફર્યો. એક પોલીસ દરવાજા સુધી મને પહોંચાડી ગયો. બે બારીઓની કવાયત ફરી બજવાઇ અને હું બહાર નીકળ્યો. મનમાં વિચાર આવ્યો, આવી વિભૂતિઓને મન જેલ શું ને મહેલ શું? જ્યાં બેઠા ત્યાં જ રાજા.*

ખબરપત્રી

---

† હકીમજીને કાગળ

સાબરમતી જેલ,
૧૨મી માર્ચ ૧૯૨૨.

પ્યારે હકીમજી,

હકીમજીને કાગળ

મારા પકડાયા પછી તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે મને શિક્ષા નથી થઇ ત્યાં સુધી મારે લખવા હોય તેટલા કાગળ લખી શકું છું, તેથી આ પહેલો કાગળ આપને લખવા બેઠો છું. આપ જાણતા જ હશો કે ભાઇ શંકરલાલ મારી સાથે છે. તે મારી સાથે છે તેથી હું ખુશી થાઉં છું. તે મારા નિકટના સંબન્ધમાં આવ્યા છે તે સહુ કોઇ જાણે છે એટલે આમ સાથે પકડાવાથી અમને બન્નેને આનન્દ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ કાગળ હું આપને મહાસભાની કારોબારી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે લખું છું અને કારોબારી સમિતિના આગેવાન એટલે હિન્દુમુસલમાન બન્નેના અથવા ખરૂં જોતાં આખા હિન્દના આગેવાન તરીકે લખું છું.

મુસલમાનના એક મહાન નેતા તરીકે પણ આપને આ કાગળ લખું છું, અને તેથીયે વિશેષ એક મોંઘા મિત્ર તરીકે લખું છું. ૧૯૧૫ ની સાલથી આપની ઓળખાણનો લાભ મને મળ્યો છે. દિવસે દિવસે આપનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ આપની મિત્રતા રૂપી ખજાનાની કિંમત વિશેષ સમજાઇ છે. જાતે

---

* નવજીવન, તા. ૧૯–૩–૨૨

ચુસ્ત મુસલમાન રહી હિન્દુમુસલમાનની મિત્રાચારી એટલે શું એ આપે આપની રહેણીમાં બતાવી આપ્યું છે.

હિન્દુમુસલમાન એકતા

અગાઉ કદી નહોતું સમજાયું એટલું આજે આપણને બધાને સમજાય છે કે હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે એવી એકતા સિવાય સ્વતન્ત્ર થવું હિન્દુસ્તાનને સારૂ અશક્ય છે, અને હું એટલે સુધી કહું છું કે એ ઐક્ય વિના મુસલમાનો પણ પોતે ઇચ્છે છે એટલી ખિલાફતની સેવા કરી શકશે નહિ. કુસંપથી આપણે હમેશ ગુલામ જ રહેવાના. તેથી હિન્દુમુસલમાન એકતાના ધર્મને 'ફાવશે ત્યાં સુધી ઠીક છે, નહિ ફાવે તે દિવસે ઉંચો મુકીશું' એવો સગવડીઓ ધર્મ કરી શકાય તેમ નથી સ્વરાજ આપણને અકારૂં થાય ત્યારે જ આપણે તે ઐક્યને તિલાંજલિ આપી શકીયે. ગમે તે કાળે અને ગમે તે સ્થિતિમાં પણ હિન્દુમુસલમાનનું ઐક્ય કાયમ રહે એ જ આપણી શાશ્વતનીતિ હોવી જોઇયે.

વળી આ ઐક્ય, પારસી. ખ્રિસ્તી, યહુદી કે જોરાવર શીખ કોમ જેવી નાની કોમોને કદાપિ ભયરૂપ ન થવું જોઇયે. તેમાંની કોઇ કોમને દબાવવાનો વિચાર કરશું તો કોઇક દહાડો આપણે એકબીજા સામે પણ લડી પડીશું.

હિન્દુમુસલમાનની શુદ્ધ મૈત્રી અનિવાર્ય છે એવું આપ માનો છો એ જાણીને ખાસ કરીને મારો આપની પ્રત્યે એટલો બધો ભાવ થયો છે.

મારા મત પ્રમાણે અહિંસાને આપણે વ્યવહારનીતિ તરીકે દઢતાપૂર્વક ન અખત્યાર કરીયે ત્યાં સુધી ઐક્ય સ્થપાવું અશક્ય છે. વ્યવહારનીતિ એટલા સારૂ કહું છું કે એ અહિંસાધર્મ હિન્દુમુસલમાન એકતા જાળવી રાખવા પૂરતા ઉદ્દેશથી જ ભલે સ્વીકારીયે તોપણ તેનું પરિણામ તો એ જ આવે કે અમુક વખતને માટે નહિ પણ હમેશને માટે એકસંપથી સગા ભાઇ સમાન રહેનારા હિન્દુમુસલમાન. વાળું હિન્દ આખી દુનિયાની સામે ઝૂઝી શકે અને એવી ત્રીસ કરોડ પ્રજા અહીંના અંગ્રેજ કારભારીઓ સાથે હિસાબ કરી લેવામાં હિંસાનો માર્ગ લેવો તેને તો કેવળ બાયલાપણું જ ગણે. આટલા દિવસ આપણા ભોળપણમાં આપણે તેમનાથી અને તેમની બંદુકથી ડર્યા, પણ જે ક્ષણે આપણે આપણા ઐક્યનું બળ પ્રાપ્ત કરીશું તે જ ક્ષણે તેઓથી ડરવું અને ડરીને તેમના ઉપર હાથ ઉપાડવાનો વિચાર કરવો એ એ આપણી નજરમાં નરી નામરદાઇ જ લાગશે. તેથી જ મારા દેશબન્ધુઓને અહિંસા ને નબળાઈની નહિ પણ સબળાઇની દૃષ્ટિએ જોતા કરવાને હું આટલો આતુર અને અધીરો છું. પણ આપ અને હું બન્ને જાણીયે છીયે કે સબળાઈની

અહિંસા હજુ આપણે નથી નીપજાવી શક્યા તેનું કારણ એ જ કે હિન્દુમુસલમાન ઐક્યની વ્યવહારૂ જરૂર જ હજુ આપણે હૈયે બેઠી છે. એ ઐક્ય એથી ઉંડું નથી ઉતર્યું. હજુ પરિણામે ડર છે, છતાં મને નિરાશા નથી. આટલા વખતમાં એ ઐક્ય પેદા કરવામાં આપણે જે ગતિ કરી છે તે અદ્‌ભુત છે. એક જમાનાનું કામ આપણે દોઢ વરસમાં ઉકેલ્યું છે. પણ હજુ પુષ્કળ વધારે કરવાની જરૂર છે. પ્રજાને કે શિક્ષિતવર્ગને બેમાંથી કોઇને એ વાત હજુ નસેનસમાં નથી ઉતરી કે આ ઐકય આપણે સારૂ પ્રાણ સમાન છે.

પણ મને લાગે છે કે આ પરિપક્વતાનો આધાર સંખ્યા ઉપર નહિ પણ શ્રદ્ધાના પ્રમાણ ઉપ. રહે છે. હિન્દના હિન્દુ મુસલમાનના કાયમના ઐક્યમાં દીવાના જેવી શ્રદ્ધાવાળા થેડા હિન્દુમુસલમાન હોય તો આખી પ્રજામાં ઐકયની ભાવના વ્યાપી જતાં વખત નહિ લાગે. આપણામાંથી થોડાએ તો પ્રથમ બરોબર સમજી લેવું જોઇયે કે મન, વાણી અને કર્મની એવી સંપૂર્ણ અહિંસા સિવાય આપણી રાજદ્વારી આકાંક્ષા પૂરેપૂરી પાર પાડવા જોગી કંઇ પ્રગતિ થઇ શકે તેમ નથી. ઉપર મેં બતાવી તે મુખ્ય ચાવીમાં જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેવા કોઇ કાર્યકર્તાઓ આપણા દળમાં ન રહે તેવી સંભાળ રાખવા હું આપને તેમ જ કારોબારી સમિતિને વિનન્તિ કરૂં છું. બળવાન શ્રદ્ધા બહુમતીના નિયમ વડે નથી ઘડી શકાતી.

વળી મારે મન તો આખા હિન્દુસ્તાનના એવા ઐકયની અને તેથી રાજદ્વારી આકાંક્ષાની સિદ્ધિને ખાતર અહિંસાને અનિવાર્ય સાધન તરીકે પ્રજાએ સ્વીકાર્યાની મૂર્તિમંત નિશાની રેંટીયો—ખાદી છે. જેને અહિંસાની વૃત્તિ અને હિન્દુમુસલમાનનું શાશ્વત ઐકય જમાવવામાં શ્રદ્ધા હશે તે હમેશ નિયમિતપણે કાંતશે. ઘેરઘેર સૂતર કંતાય અને સૌ કોઇ હાથે કાંતેલ સૂતરની હાથે વણેલ ખાદી જ પહેરતા થઇ જાય તે જ મારી દૃષ્ટિએ હિન્દની કોમી એકતાની અને અહિંસાની પાકી સાબીતી છે. એ જ વસ્તુ હિન્દની નીચોવાઇને ખાલી થયેલી કરોડો પ્રજા જોડે આપણો કુટુંબભાવ સિદ્ધ કરશે. નિત્યનિયમ તરીકે પ્રજા આખી સૂતર કાંતે અને ધર્મ તેમજ પૂજાભાવની લાગણીથી ખાદીનો ઉપયોગ કરે એમાંથી જ હિન્દની કોમો વચ્ચેના અતૂટ ઐક્યની ભાવના સ્ફુરશે અને દેશમાં તાજું લોહી ભરાશે. આટલું બીજા કશાથી પણ નહિ થઇ શકે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

હું અલબત્ત ઇચ્છું છું કે જેમણે હજુ સરકારના ઇલકાબ ન છોડ્યા હોય તેઓ પોતાના ઇલકાબ છોડે, વકીલો વકીલાત છોડે, વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકૉલેજો

છોડે, ધારાસભાના સભ્યો ધારાસભાઓ છોડે. છતાં ઉપર મેં કહ્યું તે કામમાં અને અત્યાર સુધીમાં જે કામ થયું છે તેને પાકું કરવામાં પરોવાઇ જવાનો મારો એથીયે વધુ જોરભર્યો આગ્રહ છે, અને જે રાજ્યતન્ત્ર કાં તો સુધારવાનો નહિ તો મિટાવવાનો આપણે યત્ન કરીયે છીયે તેનો ત્યાગ કરાવવાના આપણા પોતાના બળ ઉપર ભરોંસો રાખવા દેશને મારો આગ્રહ છે.

વળી કામ કરનારા આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા છે. તેથી રચનાત્મક કામ જ્યારે ઢગલાબંધ કરવાનું પડ્યું છે તેવે સમયે ખંડનાત્મક કામમાં એક પણ સેવકને ગુમાવવા હું ન ઇચ્છું. પણ ખંડનાત્મક કામ સામેની ભારેમાં ભારે દલીલ તો એ છે કે દેશમાં કદી નહોતો તેવો અસહિષ્ણુતાનો જુસ્સો હાલમાં ફાટી નીકળેલો છે. અને અસહિષ્ણુતા એ હિંસા જ છે. સહકારીઓ આપણાથી અળગા પડી ગયા છે, તેઓ આપણાથી ભડકે છે. તેઓ કહે છે કે આપણે ચાલુ નોકરશાહીના કરતાંયે ભુંડી એવી નોકરશાહી ઉભી કરી રહ્યા છીયે. આપણે તેમની આવી ચિન્તાનું દરેક કારણ જડમૂળથી કાઢવું જોઇયે. તેમને જીતી અપનાવી લેવા ખાતર થોડુંઘણું નમતું આપવું પડે તો તે પણ આપણે કરીયે. અંગ્રેજોને આપણા તરફના ભયથી આપણે મુક્ત કરી દેવા જોઇયે. અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાને અંગે કટ્ટામાં કટ્ટા વિરોધી તરફ પણ સંપૂર્ણ નમ્રતા અને સદ્‌ભાવ રાખવાને આપણે બંધાયા છીયે એ વાત આપને અને મને જેટલી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેટલી બધાને દેખાતી હોત તો મારે આ ચર્ચામાં આટલા વિસ્તારથી ઉતરવું ન પડત. મેં સૂચવેલા રચનાત્મક કામમાં દેશ બરોબર પરોવાઇ જશે તો આ ભાવના આપોઆપ પ્રચાર પામશે.

જેલ ન વહોરવી

મારી કેદ લંબો કાળ આપણા કાર્યને માટે પૂરતી છે એવો મને મોહ છે. મને કોઇની સામે વેરભાવ નથી એમ હું નમ્રભાવે માનું છું. હું પાળું છું તેટલે દરજ્જે અહિંસાધર્મ પાળવો પડે એ કેટલાક મિત્રોને નથી રુચતું. પણ આપણો તો એ જ ઇરાદો હતો કે તદ્દન નિર્દોષ માણસો જેલ જાય. અને તદ્દન નિર્દોષ હોવાનો દાવો હું કરી શકું તો પછી સ્પષ્ટ છે કે બીજું કોઇ મારી પાછળ જેલમાં આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે. આપણે સરકારના આ તન્ત્રનો નાશ કરવા તો જરૂર ઇચ્છીયે છીયે. પણ તે ધમકી વડે નહિ પણ આપણી નિર્દોષતાના અમોઘ સામર્થ્ય વડે. ગમે તે રીતે જેલો ભરી મુકવી એ તો મારે મન ધમકી જ છે. અને સૌથી વિશેષ નિર્દોષ ગણાતો માણસ જેલમાં જાય એટલું બસ નથી એમ ન જણાય ત્યાં સુધી બીજા નિર્દોષ માણસોએ જેલ જવા શું કામ પ્રયત્ન કરવો જોઇયે ?

વધારે માણસોએ જેલમાં ન જવું એમ કહું છું તેનો અર્થ એવો નથી કે હવે આપણે જેલથી નાસવું. જો સરકાર પોતે દરેક અહિંસાત્મક અસહકારીને પકડે તો તો તે હું વધાવી લઇશ. મારી મતલબ એટલી જ છે કે તીવ્ર કે શીત કોઇ પણ પ્રકારના સવિનય ભંગ કરી આપણે હાથે કરી જેલમાં ન જવું. તેમજ જેઓ જેલમાં છે તેમને ખાતર દેશ રોષે ભરાશે નહિ તેવી હું આશા રાખું છું. જેઓ જેલમાં છે તેઓ પૂરી મુદત કેદ ભોગવશે તેમાં તેમને પોતાને તેમજ દેશને બન્નેને ફાયદો થવાનો છે. મુદત પૂરી થવા અગાઉ તો સ્વરાજની ધારાસભાને હાથે તેઓ છૂટે તેમાં શોભા છે અને મારી દઢ માન્યતા છે કે ત્રીસ કરોડ પ્રજા ખાદી પહેરતી થઇ જાય એ જ સ્વરાજ છે.

અસ્પૃશ્યતાનો મેલ કાઢવા બાબત હું અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી જોતો. મને ખાતરી છે કે પ્રત્યેક સમજુ હિન્દુ એ મેલ જવો જ જોઇએ એવું માને છે. હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય જેટલી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની વાત મહત્ત્વની છે.

મારા મત પ્રમાણે સૌથી ઝપાટાબંધ પાર પડે તેવો અને ઉત્તમ કાર્યક્રમ છે તે મેં આપ સમક્ષ મુકયો છે. ખિલાફતની બાબતમાં અધીરો હોય તેવો માણસ પણ આથી સારો કાર્યક્રમ ઘડી શકે તેમ નથી. મારી પ્રાર્થના છે કે દેશને નિશ્ચિત ધ્યેયે પહોંચાડવા ઇશ્વર આપને તંદુરસ્તી તથા બુદ્ધિ આપો.

આપનો મિત્ર

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ (અમાણુભૂત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂંઠું)	૦-૬-૬	૦-૧-૬
આટલું તો જાણજો-ભાગ ૧ (લે. શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું ? ('આટલું તો જાણજો'નો બીજો ભાગ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
અરજુનવાણી (અરજુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
પૂર્વરંગ (આર્યાવર્તનો ઇતિહાસઃ લે૦ કાલેલકર અને નરહરિ)	૧-૦-૦	૦-૩-૦
રામ અને કૃષ્ણ (શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા કૃત)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર ,,	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ઇશુ ખ્રિસ્ત ,,	૦-૬-૦	૦-૧-૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનો)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
સ્વદેશ (એક નાનકડી ફ્રેન્ચ વાર્તા)	૦-૩-૦	૦-૦-૬
દેશીરંગ (પી. સી. રૉયના પુસ્તકનો અનુવાદ)	૦-૧૦-૦	પો. સાથે
શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા-મૂળ (સુંદર સુઘડ ગુટકો)	૦-૮-૦	૦-૧-૦
વણાટશાસ્ત્ર (લેખકઃ શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂંઠું)	૦-૧૦-૦	૦-૨-૦
ખેડાની લડત (લેખકઃ શ્રી૦ શંકરલાલ દ્વા. પરીખ)	૧-૮-૦	૦-૫-૦
અસહકાર ('યુગધર્મ' કાર્યાલયનો સંગ્રહ)	૨-૮-૦	૦-૮-૦
રાષ્ટ્રગીત (ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકવાળો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
Young India (મં. ઇ. ના ગાંધીજીના લેખો)	૪-૦-૦	૦-૬-૦

બાળસાહિત્ય

ચણીબોર (બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ—સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦	૦-૧-૦
રાયણ (ચણીબોરથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)	૦-૮-૦	૦-૧-૦

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ